

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Paula Palmeos 70 éves

Az észtországi finnugor nyelvtudománynak egy érdemes művelőjét köszöntjük e jeles dátum alkalmából. Ez annál is inkább kötelességünk, mivel Paula Palmeos munkássága számos évtizede szoros kapcsolatban áll a magyar nyelvvel és a magyar kultúrával.

Paula Palmeos 1911. nov. 18-án született a dél-észtországi Lahmuseban, apja molnárként kereste a kenyerét. A középiskolát a legmódosabb és nagy kulturális hagyományokkal bíró észti vidék központjában, Viljandiban végezte. 1930-ban iratkozott be a Tartui Egyetemen észti szakra. Az észti és a finnugor nyelvtudomány területén olyan kiváló mesterei voltak, mint Julius Mark, Julius Mägiste és Andrus Saareste.

A magyarokhoz fűződő kapcsolatai ettől az időtől kezdődnek. Ezekben az években került jó barátságba Lakó Györggyel, Kálmán Bélával, Sz. Kispál Magdolnával, A. Kövesi Magdával és a már elhunyt Lavotha Ödönnel.

Az 1936/37-es tanévet Magyarországon töltötte ösztöndíjasként, a budapesti egyetemen tanult. A következő évekre már rányomta a bélyegét a közelgő majd kitörő második világháború. Paula Palmeos ezekben az időkben volt középiskolai tanár, aspiráns, gépipró stb., míg 1944 őszén meg nem hívták a Tartui Egyetem finnugor tanszékére adjunktusnak. A tanítás kezdetben a háborús nehézségek miatt fűtetlen helyiségekben gyertyavilágnál folyt, ráadásul egy eltévedt golyó életveszélyesen megsebesítette Paula Palmeost, de ő kitartott és egészen mostanáig megmaradt ezen a poszton. 1956 óta docensként dolgozik.

Paula Palmeos munkásságában fontos helyet foglalt és foglal el a finn és a magyar nyelv oktatása. Több műve közvetlenül vagy közvetve ezzel a tevékenységével kapcsolatos, így pl. Soome keele õpik (Tallinn 1955 ; 1963) ; Suomen kielen lauseoppi (Tallinn 1964 ; 1966 ; 1968) című munkái. Ő írta a Grammatika finskogo jazyka (Moskva—Leningrad 1958) c. kollektív mű több fejezetét.

Nem írt magyar tankönyvet az észti diákok számára, de ő volt a tanára csaknem mindenkinek, aki napjainkban magyar szépirodalmat fordít észtre. Többek közt ő fordította észtre Móríc Zsigmond Rokonok c. regényét és része volt Madách Ember tragédiájának észtre fordításában is.

Volt tanítványai nagy elismeréssel emlékeznek vissza a mordvinoknál, vepszéknel karjalaiaknál töltött gyári gyakorlatokra, amelyek során Paula Palmeostól tanulták meg a gyűjtőmunka műhelytitkait.

Paula Palmeos gyűjtőként elsősorban az ún. tveri karjalaiak nyelvének kutatásával vált ismertté. Ezen a területen legjelentősebb műve Karjala valdai murrak (Tallinn 1962) c. monográfiája (I. NyK 66 : 188—189), melyhez egész sor e témakörbe vágó cikk csatlakozik.

Paula Palmeos ma is töretlen erővel és optimizmussal végzi oktatói és tudományos munkáját. A magyarországi finnugor nyelvészek nevében — megkésve bár, de — további eredményes munkát és jó egészséget kívánok neki.

BERECZKI GÁBOR

Nyelvészkongresszus Tokióban

1982. aug. 29. — szept. 4.

1. A tokiói nyelvészkongresszus az első CIPL kongresszus volt Ázsiában. A CIPL (Comité International Permanent des Linguistes) 1928 óta irányítja nemzetközi nyelvészkongresszusok összehívását. Az első nyolcat európai városokban tartották: Hága (1928) Genf (1931), Róma (1933), Koppenhága (1936), Brüsszel (1948), London (1952), Oslo (1957). A kilencediket először tartották Európán kívül, az USA-ban (Cambridge, Mass., 1962). Ezután ismét európai városok következtek: Bukarest (1967), Bologna (1972), Bécs (1977). A 13. Nemzetközi Nyelvészkongresszus megtartását a CIPL javaslatára Japán vállalta.

2. Eredetileg 800 résztvevőre számítottak, ez a szám azonban 1400-nál többre emelkedett. Az 1977-ben Bécsben tartott 12. kongresszuson 1200 résztvevő volt. Tokióban 45 ország vett részt. A legnagyobb számban képviselt ázsiai országok a következők: Japán (ezren felül), Dél-Korea (20), Kína + Taiwan (16), Izrael (12), India (7). Az európai szocialista országok, Latin-Amerika, Ausztrália és Afrika részéről összesen 40 körül voltak jelen. A legnagyobb számban képviselt nyugati országok a következők: USA (87), NSZK (30), Kanada (25), Hollandia (22), Anglia (14), Norvégia (14), Franciaország (11).

Az első Ázsiában tartott nemzetközi nyelvészkongresszus lehetőséget adott az ázsiai nyelvészekkel és kutatásaikkal fennálló kapcsolatok szélesítésére; nagyszámú fiatal japán nyelvész bekapcsolódására a nyelvészet nagyarányú szóbeli információáramlásába; és a CIPL meglévő világméretű kapcsolatainak kiszélesítésére a célratörő japán szervezés igénybevételével.

Viszont nem volt várható Tokióban olyan szemléletbeli mozgás, mint amilyent a prágaiak funkcionális fonetikája indított el Hágában, Hjelmslev glosszematikája a koppenhágai kongresszuson, John Firth kontextualizmusa Londonban, vagy Noam Chomsky generatív-transzformációs szemlélete a Cambridge, Mass.-ben tartott 9. kongresszuson. Nem volt várható, hogy a kongresszus ázsiai színhelye helyi hagyományok vagy előítéletek erőterébe kényszeríti a másként gondolkozókat, mert nincsenek ilyen ázsiai hagyományok vagy előítéletek. Bár az amerikai hatás érezhető volt, nem vált nyomasztóvá. Az európai hagyományok pedig inkább ösztönözték, mint gátolták a gondolat mozgását. Így kedvező volt a légkör arra, hogy az összegyűlt közel másfélezer nyelvész „A nyolcvanas évek nyelvészete” címen vitassa meg a nyelvtudomány időszerű kérdéseit.

3. A szervezőbizottság élén Shiro Hattori, a kongresszus japán elnöke, a Japán Tudományos Akadémia, a Tokió Egyetem és a Gakushuin Egyetem irányvonalát képviselte. Kazuko Inoue professzor asszony, főtitkár egy magánegyetem (az International Christian University) mozgékony nemzetközi kap-

csolatait és az újabb elgondolások iránt mutakozó fogékonyságát hozta magával. Az elnököt és a főtitkárt elvi és szervezési feladatainak megoldásában — az előkészületekben éppúgy, mint a plenáris és a szekció ülések alelnökeiként — harminckét tagból álló szervezőbizottság segítette.

Hathatós támogatást nyújtott a Japán Nyelvészeti Társaság a hozzá csatlakozó hat nyelvészeti és filológiai társasággal, köztük a Japán Matematikai—nyelvészeti Társasággal. A CIPL részéről Prof. R. H. Robins elnök és Prof. E. M. Uhlenbeck főtitkár, valamint az előző CIPL kongresszus elnöke, Prof. W. U. Dressler, és az előző Európán kívül tartott CIPL kongresszus elnöke, E. Haugen harvardi professzor patronálta a japánokat. Tekintettel arra, hogy a japánok azt hangoztatták, hogy több vonatkozásban modellnek tekintik a Bécsben tartott 12. kongresszust, indokoltnak látszik, hogy a továbbiakban helyenként összehasonlító utalás történjen a bécsi kongresszusra.

4. Számszerűségeken a tokiói kongresszus általában túlszárnyalta a bécsit. Bécsben a résztvevők száma 1200 volt, Tokióban több, mint 1400, Bécsben 6 plenáris téma és 14 szekció volt, Tokióban 8 plenáris téma és 20 szekció. A legnagyobb eltérés a munkacsoportok számában volt; Bécsben 6 + 2, Tokióban 25. A felsorolt adatokon túlmenőleg — részben azok folyamánként — eltérés mutatkozott a két kongresszus között a vitatkozók számában is. Ez elsősorban talán arra vezethető vissza, hogy a tokiói plenáris előadások előzetes lenyomata már 5 jónappal a kongresszus megtartása előtt a résztvevők kezében volt. Így a „Preprints of the Plenary Sessions Papers” 311 oldalas anyagát ösztönzést adott kongresszusi állásfoglalások érlelésére. Ez nemcsak a teljes ülések vitáira vonatkozott, hanem befolyásolta a szekcióelőadások végleges megfogalmazását és a szekcióvitákat is. A munkacsoportok írásos vitaanyagát a szervezők szintén előre megküldték a jelentkezőknek. Ezért itt is volt lehetőség előre átgondolt felszólalásra. Az előre felkészült vitatkozók voltak jellemzők a tokiói előadótérmekekre. Hiányzott azonban néhány olyan felkészült előadó és vitatkozó, akiknek neve a programban szerepelt, pénzügyi korlátozások miatt azonban nem jelenhettek meg. Így a Szovjetunióból több, mint huszan szerepeltek a programban, de csak az öt hivatalos kiküldött jelent meg. A programban előadóként szereplő 6 magyar közül 3 (Bakos Ferenc, Dezső László és Kiefer Ferenc) nem volt jelen, Andor József, Cseresnyési László és Szentgyörgyvári Artúr megtartotta előadását. További három magyar más országból érkezett és tartott szekcióelőadást: Bátor István (Koblenz, NSZK), Kalmár Iván (Toronto, Kanada) és Szabó László (New Brunswick, Kanada). A szocialista országokból három plenáris előadó szerepelt a műsorban: Olga Achmanova (Szovjetunió), Manfred Bierwisch (NDK), Tatjana Slama-Cazacu (Románia), Achmanova azonban nem jelent meg. A plenáris előadók közül összesen 13 előadó volt az Egyesült Államokból és Kanadából, 13 Európából, az ázsiaiakat 1 japán képviselte. (Egyesek két Ázsiából származó amerikaiak is hozzá számítottak.) Az ázsiaiak inkább a szekciókban és munkacsoportokban találták meg a helyüket.

5. A Kongresszusnak az a célkitűzése, hogy a nyolcvanas évek nyelvészetéről képet adjon, hogy áttekintse a közelmúlt lényeges fejleményeit és eligazítson a várható irányzatokban, nagy próbatételt jelentett Hattori professzornak és munkatársainak, amint erről Kazuko Inoue főtitkár beszámolt a „The Japan Times” 1982. augusztus 30-i számában.

5.1. A nyolcvanas évek nyelvészetének bemutatására elsősorban az a 27 nemzetközileg ismert nyelvész volt hívatva, aki a 8 plenáris ülés témakörében volt előadó. Célszerűnek látszik, hogy ide kerüljön plenáris ülés témája és előadójának neve:

1. Syntax and Semantics: T. Givón (Univ. of Oregon), S. Kuno—(Harvard Univ, M. Shibatani (Kobe Univ.).
2. Syntax: A. Culioli (Univ. of Paris VII), S. C. Dik (Univ. of Amsterdam), R. A. Hudson (Univ. College, London), T. Wasow (Stanford Univ.).
3. Semantics: O. Akhmanova (Moscow State Univ.), M. Bierwisch (Academy of Sciences, East Germany), E. Coseriu (Univ. of Tübingen), R. Schank (Yale Univ.).
4. Morphology: M. Aronoff (State Univ. of N. Y.), W. Dressler (Univ. of Vienna), J. Levi (North Western Univ., IL), A. M. Zwicky (Ohio State Univ.).
5. Phonetics and Phonology: E. Henderson (Univ. of London), I. Lehiste (Ohio State Univ.), J. Ohala (Univ. of California at Berkeley).
6. Historical Linguistics: T. Bynon (Univ. of London), A. Tovar (Spanish Academy of Sciences), C. Watkins (Harvard Univ.).
7. Psycholinguistics: W. Levelt (Max Planck Institute, Nijmegen), E. Oksaar (Univ. of Hamburg), T. Slama-Cazacu (Univ. of Bucharest).
8. Sociolinguistics: E. Haugen (Harvard Univ.), J. Knobloch (Univ. of Bonn), W. F. Mackey (Univ. Laval, Canada).

5.2. Az első plenáris ülés napirendjén az Amerikában kedvelt „Szintaxis és szemantika” témakör volt, amelyben a szintaxis főleg mondattipológiát jelent, a szemantika pedig funkcionális mezőket. Az első előadó Talmy Givón mondattipológiából indult ki, de nem a szokásos kijelentő–cselekvő–állító egyszerű mondatból, hanem az „ute-azték” nyelv személytelen-szenvedő mondatának szerkezetéből. Ezt nyelvközi egybevetésben vizsgálta, majd eljutott a személytelen szenvedő szerkezet komplex funkcionális értelmezéséhez. Masayoshi Shibatani az esetjelzés tipológiai és funkcionális vizsgálatát mutatta be nominatív és ergatív nyelveken. Susumu Kuno pedig a dialógusból kihagyható elemek funkcionális értelmezését adta.

A második plenáris ülésen a szintaxisról volt szó. Antoine Culioli a szintaxis vizsgálatának módszerével foglalkozott „Role des representations métalinguistiques en syntaxe” című előadásában. Simon C. Dik funkcionális nyelvtanának alapelveit fejtette ki, amelyben a performancia az elsődleges, de nem függetleníthető a kompetencia eszköztárától. Richard Hudson „Word Grammar” című dolgozatában szóközpontúan adta elő szintaxis-elméletét. Thomas Wasow egy folyamatban levő munkálatról számolt be, amely az angol idiómák szintaxisával, szemantikájával és pragmatikájával foglalkozik.

Szemantika volt a tárgya a harmadik plenáris ülésnek, amelyen Manfred Bierwisch, Eugenio Coseriu és Lawrence Birnbaum volt az előadó. Bierwisch a formális és a lexikai szemantikáról beszélt, Coseriu fő problémája a „signifié sémantique” szigorú körülhatárolása volt. Ezzel kapcsolatban vitába szállt az előző nemzetközi nyelvészkonferenciák fő szemantikai előadójával, a kontextualista John Lyons-szal. A Yale egyetem munkacsoportja nevében L. Birnbaum azt igyekezett kimutatni, hogy funkcionálisan szükséges a szemantika és a pragmatika integrálása.

A morfológiáról tartott plenáris ülésen Mark Aronoff, Wolfgang Dressler, Judit Levi és Arnold Zwicky tartott előadást. J. Levi „Complex Nominals” és A. Zwicky „An Expanded View of Morphology” című előadása külön figyelmet keltett, mert jól érzékeltette a morfológia szintaktikai és fonetikai kapcsolataiban az integrációs fejlődést. A Zwicky a magyarok figyelmét azzal is felkel-

tette, hogy hivatkozott Kiefer Ferenc „Morphology in Generative Grammar” című régebbi írására. W. Dressler viszont Szabó Zoltán „Some Characteristics of Agglutinative Type in Derivation” című dolgozatára hivatkozott, amely Dezső László és Hajdú Péter szerkesztésében a „Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages” kötetben, az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg 1970-ben.

A fonetika és fonológia témakörében a következő plenáris előadások voltak: Eugénie J. A. Henderson „Phonetics and Phonology in the Eighties”, Ilse Lehiste „The Role of Prosody in the Internal Structuring of a Sentence” és John J. Ohala „The Phonological End Justifies Any Means”. Ohala ígéretesnek tünteti fel, hogy a nyelvészet hidat épít más diszciplínák felé. A fonológia például nem veszi el azonosságát, ha az akusztika, a pszichológia vagy az ethológia területéről adatokat és módszereket vesz kölcsön, mert a cél és a probléma határozzák meg a fonológia sajátos területét.

A nyelvtörténeti plenárison Theodora Bynon azt szemléltette, hogy az élő rokon nyelvek közös lexikával kitöltött mondat szerkezetei olyan egybevetésre adnak lehetőséget, amely megkönnyíti nyelvi változások rekonstruálását az egybevetett nyelveken. Bynon angol–német egybevetéseket végzett. Calvert Watkins arról értekezett, hogy a történeti komparatista nyelvészet eredményei előmozdítják a tipológiai vizsgálatokat. Antonio Tovar a nyelvek osztályozásáról beszélt.

5.3. Az első hat plenáris ülés előadásaiból és vitáiból kitűnt, hogy a nyelvészet az önálló szakterületek integrálódása felé mozog. Példaképpen a mondat-szintaxis említhető, amely néhány évvel ezelőtt a nyelvtudomány egyik legönállóbb területének számított. Most úgy látszik, hogy újra át kell gondolni a morfológia oldaláról az összetett és származékszavakra tekintettel. Ez viszont a fonetikai és fonológiai újraátgondolás igényét vonja maga után. Újra kell értékelni a szintaxist a szemantika oldaláról is, mert az önmagában vett mondat jelentését csak a konkrét szövegösszefüggés és a nemnyelvi környezet teszi teljessé. Sokszor különböző elméleten alapuló vagy különböző módszerrel végzett kutatások hasonló eredményre vezetnek. Thomas Gamkrelidze a nyelvtörténeti plenáris ülés elnöke a nyelvi valóság diakron és szinkron dimenziójának együttlátásában látott jellemző példát az integrálódási folyamatra.

5.4. Az alapvető nyelvészeti diszciplínák után, a pszicholingvisztika új plenáris témát jelentett a CIPL kongresszusok történetében. Ennek a bemutatkozásnak arra a kérdésre kellett választ adnia, hogy mi a szerepe a nyelvészet pszichológiai vonatkozásának a nyolcvanas évek nyelvészetében. A pszicholingvisztika helyét Els Oksaar észt származású hamburgi általános nyelvész igyekezett meghatározni a nyelvészet funkcionális-kommunikációs irányzataiban. Idézte az ismert amerikai pszicholingvistát, R. Brownt: „Dilettáns érdeklődés egy másik tudományterület iránt önmagában nem elegendő interdiszciplinaris munka alátámasztására.” Utalt arra, hogy a pszicholingvisztika tudományos stabilizálódásához hozzátartozik egyrészt a régebbi nyelvpszichológia eredményeinek számbavétele, másrészt a kortárs irányzatok egyeztetése. Szerinte a pszicholingvisztikának főleg a beszédtevékenységre és a dialógusnyelvészetre kell irányítania figyelmét.

Tatjana Slama-Cazacu, aki Manfred Bierwisch mellett a szocialista országokat képviselte a plenáris előadók között, saját elméletét, a D–C (dinamikus-

kontextuális) teóriát ismertette mint olyan átfogó koncepciót, amelybe szerinte a szociolingvisztika is belefér. Tény, hogy 1954 óta nyomon követhető, hogy milyen gonddal térképezte fel T. Slama-Cazacu a „kontextuális szintek” tevézőit.

Az empirikus alapozású kontextuális megközelítés után, Willem J. M. Levelt, a nijmegeni Max Plank pszichológiai intézet igazgatója, Chomsky-ihletésű folyamatmodellt mutatott be a beszélő szövegalkotói tevékenységének vizsgálatára. A modell három alrendszerre tagolódik, melyek szintekbe rendezhetők (a mondanivaló linearizálása, a nyelvi megformálás, az artikulálás). Ezeket a szinteket a szerző „modul”-okban reprezentálta. Modelljét munkahipotézisként mutatta be. Modern látásmódjának kiegyensúlyozására nem mulasztotta el felhasználni a régi retorikák bölcsességét. Tekintve, hogy folyamatmodellről van szó, szephez jut a modellben a mozgásirányítás, melyet Levelt „monitor”-nak nevez. Ebben a vonatkozásban a dolgozat azt a benyomást keltette, hogy a szerző még nem elég széles alapon gondolta át a kérdést.

A pszicholingvisztikának szentelt plenáris ülés volt az egyetlen, amelyen az előadók nem az előre kiadott program szerint, nevük betűrendjében kerültek sorra. Beavatatlanok eltűnődtek ezen. Azért történt-e ez, mert Levelt spekulatív szemléletmódját nem akarták előtérbe helyezni? Tény, hogy a plenáris ülésen sehol sem váltott ki olyan érzékenységet a Chomsky-índítású látásmód, mint a pszicholingvisztikai vitában. Az is tény, hogy a pszicholingvisztikai plenáris volt az egyetlen, ahol a nők többsége érvényesült az irányításban. Az elnök Walburga von Raffler-Engel (Nashville) volt. Az első előadó a sorrend megváltoztatása után Els Oksaar lett, a második helyre Tatjana Slama-Cazacu került, a harmadik helyre pedig Wilhelm J. M. Levelt, aki az eredeti kiírás szerint első volt.

A pszicholingvisztika plenáris megvitatása még nem tette nyilvánvalóvá, hogy a várt, önálló diszciplína megszületett. Bizonyos azonban, hogy a nyelvészet egyre szigorúbb logikájú megközelítése ellenhatásként is sürgette a nyelvhasználó szerepének következetes pszichológiai átgondolását. Tulajdonképpen itt mutatkozott meg legátfogóbban az integrálódási folyamat. Az emberközpontúság a nyelvészetben előtérbe került és a vitában helyenként jelszóvá forrósodott.

5.5. A nyelvhasználat kérdései a szociolingvisztikai plenáris ülésen kerültek napirendre. Einar Haugen a kétnyelvűek nyelvválasztási problémáiról beszélt, részben mint aki átéli a kétnyelvűséget, részben mint következetes kétnyelvűség-kutató, részben mint aki mások írásai alapján is átgondolta a bilingvizmus kérdését. Johann Knobloch volt az egyetlen, aki Tokióban plenáris ülésen németül adott elő. (Franciául a francia A. Culioli és E. Coseriu tartotta plenáris előadását, huszonhárman azonban angolul. (J. Knobloch előadásának címe: „Soziolingvistische Probleme in der Bundesrepublik Deutschland”). William F. Mackey a szociolingvisztika múltjáról és jövőjéről beszélt. Előadása, 102 kiemelt bibliográfiai utalással, a tokiói kongresszus legdokumentáltabb előadása volt.

6.1. A plenáris előadások témakörei szekcióüléseken és munkacsoportok eszmecsereiben gyűrűztek tovább. A szintaxis és a szemantika tárgykörében 67 szekcióelőadást tartottak. Ezekhez kapcsolódott három munkacsoport témája. Az egyikben a kölni C. Lehmann szervezésében T. Givón, E. Keenan, E.

Coseriu, W. Dressler és mások vitatták meg a nyelvtipológia helyzetét: „the state of art in language typology.” Egy másik munkacsoportban S. S. Dik vezetésével a funkcionális nyelvtanról folyt a vita. Egy harmadikban F. R. Palmer, a szemantikai plenáris ülés elnöke, „mód és modalitás” címen szervezett vitát.

Hiroya Fujisaki (Tokió Egyetem) és a nálunk is jól ismert lundi Éva Garding szervezésében, Ilse Lehiste és John J. Ohala plenáris előadók közreműködésével, külön munkacsoport vitatkozott az intonációról. Mantaro J. Hasimozokínai—tibeti strukturális átmeneteket vizsgált egy munkacsoportban. A japán nyelv eredetéről külön vita folyt. Kazuo Mabuchi vezette a vitát, amelyben Shichiro Murayama (Tokió) az altaji (főleg tunguz) eredet mellett a csendesóceáni ősök jelentőségét is hangoztatta.

A pszicholingvisztikai szekcielőadók közül Viktoria Fromkin, UCLA (University of California, Los Angeles), váltotta ki a legnagyobb érdeklődést. Az előadás, melynek címe „Nyelvi performancia-modellek”, túlsúlyolt teremben hangzott el. Ide tartozik a nyelvelsajátítás és nyelvtanulás kérdésköre is, amely önálló szekcióként működött ugyan, de több ponton „alkalmazott pszicholingvisztika” jelleget öltött. A „Nyelvelsajátítás és nyelvtanulás” című szekció négy órán át vette igénybe a kongresszus plenáris előadótermét. Ebben a szekcióban elsősorban egyes ázsiai nyelvek anyanyelvi elsajátításáról és ázsiai nyugati nyelvek tanulásában tapasztalt problémáiról, illetve eredményeiről volt szó. Előkerültek azonban olyan kérdések is, mint „Tudati szókincs az idegennyelv tanulásában”, „Kommunikációs készségek fejlődése”, „A nyelvtanítás fejlesztéses elmélete”, „Kétszintű stratégiák az idegen nyelvek tanításában” stb. A tokiói CIPL kongresszus újított, mikor a nyelvtanulásról szekciót nyitott. A nyelvtanulási téma folytatódott a munkacsoportokban, például ilyen címenek: „Nyelvelmélet és nyelvelsajátítás”, „Beszédteljesítmény”, „Fejlődéses nyelvészet” (developmental linguistics), „A közös ismeret szerepe a nyelvi kommunikációban” (shared knowledge in language use).

6.2. Azok a szekciótémák, melyek plenáris ülésen önálló témaként nem szerepeltek, a következők: a nyelvészet legújabb története és távlatai, szószemantika, nyelvi univerzálék és tipológia, dialektológia és nyelvföldrajz, szövegnyelvészet, pragmatika, nyelv és irodalom, írásrendszerek, nyelvelsajátítás és nyelvtanulás, nyelvi tervezés, nyelvészet és számítógép, szemiotika.

Már az első körlevélben külön felhívás irányította, a figyelmet „A nyelvészet legújabb története (the state of the art and future perspectives) című szekcióban való részvételre. A szekcióban megtartott 15 előadás igyekezett eleget tenni a felhívásnak. K. Koerner, az ismert Saussure-kutató vállalta, hogy kritikailag elemzi az utóbbi évtizedek nyelvészetének történetét. Volt, aki Khun tudománytörténeti paradigmáját értelmezte a nyelvészetre, volt szó az esetenyelvtan mai teóriájáról; a tagmémika jövőjéről stb. Átfogó kép vagy a problémák súlypontosítása azonban nem alakult ki, pedig a vita tovább folyt K. Koerner munkacsoportjában. A szekciók témáinak meghatározásánál és az előadások kiválasztásánál erőteljesen kifejezésre jutott az a felismerés, hogy az öncélú nyelvészet eszménye már sokat veszített mozgósító erejéből. Nagy figyelem fordult olyan kutatási határterületek felé mint a szövegnyelvészet, a pragmatika, a szemiotika, valamint olyan alkalmazási területek felé, mint a nyelvelsajátítás, számítógépes nyelvészet (pl. a „word processor”), a nyelvi tervezés, és az írásrendszerek egybevetése és egyszerűsítése. A bíráló bizottság

nagy munkát végzett, mikor a 220 szekcióelőadást kb. kétszer annyi javaslatból kiválasztotta. A kongresszusi tapasztalat azt mutatta, hogy bevált az az információáramlási modell, melynek keretében a japánok megszervezték a nyolcvanas évek nyelvészetének áttekintését.

7. A Kongresszus záróülésén a nyolc plenáris ülés elnöke (Akira Ota, Henk van Riemsdijk, Frank R. Palmer, Viktória Fromkin, Herbert Penzl, Thomas V. Gamkrelidze, Walburga von Raffler-Engel, Werner Winter) számolt be az előadásokról. Ezután következett a CIPL elnökének Robert H. Robinsnak és a Kongresszus főtitkárának, Kazuko Inouenak az összefoglalója.

Dr. Robins megállapította, hogy mindenkinek volt lehetősége arra, hogy beszéljen arról, amihez legjobban ért, illetve ami legjobban érdekli. Megelégedéssel emelte ki, hogy nem hangzott el olyan állásfoglalás, amely egy elmélet vagy egy módszer kizárólagos uralomra juttatását támogatta.

Inoue főtitkár, aki a kongresszusi előadások és műhelyviták előzetes anyagának ismeretében látogatta az előadótermeket, megállapította, hogy a régebben kezdődött részterületi differenciálódás és a kutatások újabb területekre terjesztése mellett, fokozódott az érdeklődés az alkalmazási lehetőségek vizsgálata iránt. A részdiszciplínák kölcsönhatásában pedig ez a kongresszus is az integrálódási folyamat jeleit mutatja.

Bár ezek a megállapítások feltűnően új elemeket nem tartalmaztak, a résztvevők örömmel vették tudomásul, hogy a tokiói CIPL kongresszus is megerősítette a tapasztalatot. Teljes és pontos képet úgysem lehet kapni a találkozó munkájáról a 13. kongresszus anyagának 1983-ban esedékes publikálása előtt.

7.1. A találkozó jellemzéséhez meg kell még említeni, hogy a legnagyobb meglepetést a fiatal japán nyelvészek nagy érdeklődése keltette. Ebből adódott, hogy a nemzetközi nyelvészkongresszusok történetében először volt a hallgatóság háromnegyed része ázsiai. Az előadásokat tekintve pedig határozottan több volt az amerikai ihletésű témamegközelítés, mint az európai. Főleg azért, mert sok európai és japánelőadó vette át az amerikai stílust. Ennek egyik következményeként sokan leszűkítve vették figyelembe a háttérodalmat. Nem egyszer ez indokolható volt. Amikor azonban különböző megközelítési módok egyeztetésére volt szükség, segíthette volna a megoldást az előzményviták ismerete. Az idősebbek ilyenkor Roman Jakobsonra emlékeztek, akinek halálhíre a Kongresszus alatt terjedt el Tokióban. Hosszú időn át Roman Jakobson volt egyike azoknak a nagy nyelvészeknek, akik a CIPL-kongresszusokon széles látókörükkel és tapintatukkal megtalálták a nézőpontok egyeztetésének lehetőségét.

Tény, hogy az idősebb európaiaknak és a hozzájuk közel álló harvardiaknak lett volna olyan feladatuk Tokióban, amilyent régebben Roman Jakobson látott el nemzetközi nyelvészkongresszusokon. Sok volt az európai erudícióra vágyó fiatal ázsiai. Nagyobbára a matematikai nyelvészet iránt érdeklődtek ugyan, de látni akarták azt is, hogy hogyan egyeztethető N. Chomsky generatív-transzformációs nyelvészete az empirikus nyelvvizsgálattal. Eugnius M. Uhlenbeck, a CIPL főtitkára, ki az első (hágai) nemzetközi nyelvészkongresszus szervezőjének, a nagy holland nyelvésznek, Christianus Cornelius Uhlenbecknek nevét viseli, húsz évvel ezelőtt meggyőzően mutatta ki, hogy Noam Chomsky nyelvészete nem léphet a nyelvi valóság vizsgálatán alapuló nyelv-

tudomány helyébe. Most azonban, amikor a tokiói kongresszuson senki sem harcolt már a generatív-transzformációs nyelvészelmélet hegemoniájáért, hasznos megnyilatkozás lett volna, ha a CIPL főtitkár tesz egy gesztust az ifjúság felé. Talán a nyelvészet legújabb történetének szekciójában, K. Koerner „A Critique of Recent Histories of Linguistics” című előadásához hozzászólva, megjegyezhetné, hogy a generatív-transzformációs-grammatika a nyelvi lehetőségek vizsgálatának egy változata. A nyelvi lehetőségek vizsgálata pedig hasznosan egészítheti ki a nyelvi valóság vizsgálatát és segítséget nyújthat a nyelvi tervezéshez. Vigyázni csak arra kell, hogy a lehetőségkutatók ne tekintsek hipotéziseiket egyenlő értékűnek a valóságkutatás eredményeként megfogalmazott tézisekkel.

1978-ban volt ötven éve, hogy az első nemzetközi nyelvészkongresszust megtartották. A Tokióban tartott 13. nemzetközi nyelvészkongresszus azt bizonyította, hogy egy fél évszázad elmúltával is töretlen az érdeklődés a CIPL-találkozókat iránt, a fiatal ázsiai nyelvészek pedig friss fogékonysággal kapcsolódtak be a világméretűvé váló információcserébe.

8. A japánok nagyon komolyan vették a Tokióban tartott nemzetközi nyelvészkongresszus kedvező feltételeinek biztosítását. Erre a célra komoly szellemi és anyagi erőket mozgósítottak. Jól átgondolt tudományszervezési modellben valósította meg a rendezőbizottság a Kongresszus tervezését és szervezését. A plenáris ülések, a szekciók, és a munkacsoportok munkája helyileg egy kongresszusi célra létesült központban került lebonyolításra a nagy szállodák negyedében.

SZENTGYÖRGYVÁRI ARTÚR

Egy amerikai regionális konferenciáról

(The University of Wisconsin—Milwaukee Tenth Annual Linguistics Symposium)

1. A regionális konferenciák viszonylag újkeletű eseményei az amerikai nyelvészetnek. A Berkeley Linguistic Society hatodik, éves konferenciája 1980-ban volt, a Chicago Linguistic Society 1982-ben tizenkilenc, évente rendezett konferenciára tekinthet vissza, a University of Wisconsin—Milwaukee 1981-ben tartotta tizedik szimpóziumát. Ellentétben a minden amerikai nyelvészt összegyűjtő országos konferenciákkal (melyek közül a legnagyobb a Linguistic Society of America kongresszusa), a regionális „gyűlések” (meetings) egy-egy tájegység, azaz néhány állam nyelvészeinek fórumai. Egy-egy regionális konferencián a résztvevők 20–40 előadást hallgatnak s vitatnak meg.

2. Egy konferencia szervezése nem sokkal az előző befejeződése után megkezdődik. A szervezők — a csikágóiak esetében a doktorátusukon dolgozó diákok, Milwaukeeban a nyelvészeti tanszék professzorai — lehetőleg tíz hónappal a konferencia előtt szétküldik a következő gyűlés fő témáját megnevező és a résztvenni szándékozók előadásainak rövid tartalmi kivonatára (abstract) vonatkozó tudnivalókat. A névtelenül beküldött előadásvázlatokat a szervezők értékelik, s a megfelelő pontszámot elérték szerzőit értesítik, hogy

előadásuk bekerült a programba. A konferenciára érkezőket a szervezők egy „konferenciacsomaggal” fogadják, melynek legfontosabb része a „meeting handbook”. Ez tartalmazza a programot, az összes előadásnak a szerzők által írt kivonatát, megjelöli a környéken található éttermek specialitásait és megközelítési módjait, az utazással kapcsolatos információkat, s a város (környék) főbb nevezetességeit. Maguk az előadások 20 percesek, utánuk 5–10 perces vitával. Minden előadást természetesen nyomban megvitat a hallgatóság s az előadó, sohasem fordul elő, hogy 3–4 előadás után következik „a vita”. A szünetekben a konferencia résztvevői az Amerikában elengedhetetlen kávét szücsölik és süteményeket esznek (ezek ára bene van a részvételi díjban) miközben szakmai vagy baráti beszélgetéseket folytatnak. Az ilyen szakmai beszélgetéseket a résztvevők, előadók és nem előadók, gyakran ugyanolyan fontosnak tartják (ha nem fontosabbnak), mint magukat az előadásokat.

Egy-egy konferenciának mindig van 1–2 felkért előadója aki – a tudományterület neves kutatója lévén – egyórási előadásban (invited lecture) átfogóan vizsgálja a konferencia fő témáját. A konferencia után – attól függően, hogy az előadásokból összeáll-e egy kötet, s attól, hogy a szervezők találnak-e kiadót – vagy létrejön egy könyv, vagy nem. A Milwaukeeben 1979-ben tartott szintaxis szimpózium kötete (Edith A. Moravcsik and Jessica R. Wirth (eds.), *Current Approaches to Syntax*. Academic Press, New York 1980) a kurrens amerikai szintaktikai elméletek legjobb összefoglalása pillanatnyilag.

3. Wisconsin állam egyetemének Milwaukee-i tagozatán a tizedik regionális konferenciát 1981. március 27–28-án tartották. A témát a szervezők a nyelvi kontaktusok vizsgálatában jelölték meg. Két felkért előadó volt: Ilse Lehiste (*Retracing the journeys of loan words: German loans in Macedonian*) és Sarah G. Thomason (*Are there linguistic prerequisites to contact-induced language change?*). Velük együtt összesen 21 előadás hangzott el a nyelvi kontaktusokról. Az előadásokban a nyelvek széles skálája terítékre került: kelet-ausztráliai, arab, marathi, hindi, albán, quechua, spanyol, lingala stb. Amennyire meg tudtam ítélni, semmilyen falrengetően új dolog nem hangzott el, inkább a kontakt-nyelvészet sztenderd fogalmait és elméleteit igyekeztek az előadók új megvilágításba helyezni, pontosítani, esetenként módosítani. Mushira Eid (University of Iowa) például azt mutatta ki, hogy Ferguson diglossia-fogalma szimplifikálja a sztenderd és a kollokvialis arab funkcióit, szerinte a két változat egy „vegyes változat” formájában együtt fordul elő (*Diglossia revisited: the case of Arabic*). Brian D. Joseph (Ohio State University) azt igyekezett bemutatni, hogy a nyelvi változások valószínűleg nem kizárólag nyelven belüli fejlődések vagy kizárólag kontaktus-indukálta változások, hanem a kétfajta ok kombinációi (*Multiple causation in language contact change*). Coral R. Bergman (San Diego State University) pedig azt vizsgálta meg, hogy igaz-e, hogy egyes kétnyelvű gyerekek ad hoc módon kevert vegyes nyelven beszélnek. A 2 éves és 11 hónapos Carlosról játék közben készített kétórás video-felvétel elemzése azt mutatja, hogy nem elegendő hibrid nyelvet beszélni a gyerek, hanem hol angolul, hol spanyolul beszél. A látszólag ad hoc váltásokat a kódváltásokat előíró szociális megkötéseknek Carlos környezetében megfigyelhető hiánya okozza, mely állapot az előadó szerint egyike a normális kétnyelvűvé fejlődés fokozatainak (*But is he bi-lingual: a three-year-old's mixed speech*).

KONTRA MIKLÓS

Afrika nyelvei és a mai afrikanisztika egy új kézikönyv tükrében*

E cikk célkitűzése túlmegy a szokásos recenzió keretein, mert a nemrég megjelent mű átfogó tartalma és terjedelme lehetővé teszi, jelentősége pedig megköveteli a címben megnevezett áttekintést.

Az ismertetett kötet (a továbbiakban : SprAfr), amint az előszóban olvasuk (7—9), voltaképp egyetemi tankönyv, amelyet az afrikanista, néprajz- és egyéb szokásos hallgatókon kívül az érdeklődő nagyközönségnek szántak. Tegyük hozzá, hogy ezen túlmenően az afrikai nyelvek hivatásos kutatóinak is szól, vagyis egyben kézikönyv jellegű, hiszen a szerzők törekedtek arra, hogy beszámoljanak a legújabb kutatások és módszerek eredményeiről, problémáiról, sőt a bíráló hang sem hiányzik benne, és egy-egy elemzés meghaladja a szokványos tankönyv színvonalát, némely szerző pedig saját új gondolataival, ötleteivel gazdagította a fejezeteket. Másrészt a kötet a tudománynépszerűsítéshez közelít, amikor bőven tájékoztat általános nyelvészeti alapismeretekről, főképpen az összehasonlítás, a nyelvtörténet köréből, szóval diakronikus nyelvvizsgálati problémákról. Igaz ugyan, hogy az afrikai nyelveket sem lehet elsajátítani nyelvészeti alapfogalmak tudása nélkül, de a NSZK egyetemein (Hamburg, Köln, Mainz, Marburg, legújabban Bayreuth) a gyakorlatban főleg az afrikanisztikai intézetekben kapják meg a hallgatók az általános nyelvészeti képzést is, legfeljebb külön hallgatnak fonetikai és lingvisztikai (= transzformációs) tanfolyamot.

A szempontok többszintű tagozása folytán nemegy fejezet tér ki vagy utal részletesebben általános módszertani kérdésekre, amelyek közül néhányat a különféle szerzők különböző felfogásban találunk olvasóik elé (pl. L. Gerhardt és F. Rottland — R. Voßen). Hogy a nem afrikanista nyelvtörténész gyakran közhelyszerű ismétléseket, ferde látásmódot észlel bennük, erről még beszámolunk.

Ami az egyéb általános témákat illeti, bizony szembetűnő hézagok mutatkoznak bennük: az a benyomásunk támad, mintha az afrikanisztika érdeklődése, témaválasztása főképp diakronikus irányú volna; fonetikai, fonológiai és prozódiai (tonológiai) alapfogalmakról nem esik szó, az ilyen irányú ismeretek meglétét a szerzők — úgy látszik — eleve föltételezték, pedig ha más nem, a csettintő hangok, az implozívák, a labioveláris zárhangok rövid leírása egy külön fonetikai-fonológiai fejezetben hasznos lett volna. A generatív nyelvtanról szintén meg kellett volna emlékezni; e kérdés elő sem kerül az anyagban (még a neve sem), noha egy-két évtizede a leíró vizsgálatoknak igen jelentős része transzformációs módszerrel készül. Más nyelvi problémák közül az ún. ideofonokról, az afrikai nyelvek sajátos hangszimbolikusság eszközéről sem kapunk felvilágosítást, mindössze egy rövid meghatározást példák nélkül (249), majd Jansen foglalkozik velük mint stílusesszakközökkel (566).

Az írás fontos fejezete ugyan az egyiptomi nyelvet bemutató cikknek, de különben csak a szociolingvisztikai kérdések közt találunk róla szórványos adatokat (M. Reh), továbbá a régi szuahéli irodalom áttekintésében (K. H. Jansen),

* Die Sprachen Afrikas. Mit Zahlreichen Karten und Tabellen. Szerk. BERND HEINE—THILO C. SCHADEBERG—EKKEHARD WOLFF. Buske Verlag, Hamburg 1981. 665 l.

máskülönben sem az arab és a 19. század óta keletkezett, általánosan elterjedtnek még nem nevezhető írásbeliségnek, sem pedig a honos eredetű írásrendszereknek (bamum, vai, mende stb.) — a berber tifinakit kivéve (183) — nem szenteltek még egy rövidebb fejezetet sem. Ugyancsak hiányolható a különleges nyelvek (titkos nyelvek, dob- és füttynyelv) leírása, mindössze a dobnyelvről olvasunk hosszabban mint a népi irodalom egyik különleges formájáról (584).

Az afrikai nyelvek fogalmához is fűzhetünk megjegyzéseket, mármint hogy milyen nyelveket ölel fel anyagában a könyv. A szerkesztők szándéka nyilvánvalóan az volt, hogy minden nyelvet ideértenek, amely e világrész földrajzilag elhatárolható területén honos. Ha így vesszük, akkor a volt gyarmatosítók nyelvei, a francia, angol, portugál, spanyol, olasz, sőt német szintén ide számítható. A szociolingvisztikai és különösen az irodalmi fejezetben, a tárgykör érdekköréből nézve, főképp az angol és francia nyelvek helyzetéről, funkciójáról kapunk megfelelő fölvilágosítást, ám nem ártott volna külön írni Afrikában beszélt formáikról, a tulajdonképpeni afrikai nyelvekre tett kölcsönhatásukról (l. azonban Jansen cikkét az angolról, 612—615) annál is inkább, mivel ennek következtében különféle pidzsin és kreol nyelvek keletkeztek. Különben sem ezek, sem a honos afrikai nyelvek keveredéséből származó pidzsin nyelvek problémaköre nincs megtárgyalva a kötetben (elvétve találunk megjegyzést egy-egy ilyen nyelvről, pl. az angol eredetű krióról, amely Sierra Leone fontos közvetítő nyelve, l. Reh 519). E témáról lásd egyébként Heine monográfiáit (1968, angolul 1970, és 1977).

A tulajdonképpeni Fekete-Afrika, amelyet ma egyre gyakrabban „a Szaharától délre” megnevezéssel illetnek (South of the Sahara, langues subsahariennes), nyelvi szempontból ma már aligha jelent különálló egységet, minthogy a hauszát és a vele rokon csádi nyelveket a sémi-hámi családba számítják inkább. Ez utóbbi nyelvcsalád, amely Greenberg osztályozási rendszere óta főképpen „afroázsiai nyelvek” elnevezéssel használatos, együtt és különkülön áganként kerül bemutatásra a kézikönyvben, ámde e nyelveknek Afrika szempontjából legfontosabb tagjával, az arabbal amely a földrész északi és északkeleti részének egyik közvetítő nyelve, s a többire gyakorolt hatása nyelvtörténeti szempontból igen nagy, továbbá az amharával, amely Etiópiában tölt be ilyen szerepet, a megfelelő cikkek pusztán egy-egy hivatkozás erejéig foglalkoznak (Sasse 229—230). A földrajzi értelemben vett Afrika nyelvei közé okvetlenül beletartozik az afrikansz, amely indogermán (holland) eredetű ugyan, de e kontinens déli részén alakult ki. Lehet, hogy a szerkesztők elítélik a Dél-Afrikai Köztársaság faji megkülönböztető politikáját, de a nyelvet illető adatok és tények elhallgatásával aligha változtatnak rajta. Ámde Madagaszkar szigete is Afrikához tartozik, és nyilván nem politikai megfontolások játszottak szerepet abban, hogy az indonéz családból származó malgas nyelv kívül maradt a SprAfr korpuszán.

A kézikönyv nyelvi kérdésekkel foglalkozik, és ebbe az irodalom tágabb értelemben beletartozik. A teljesség kedvéért és hasonló joggal — lévén határtudományai a nyelvészetnek — a földrész néprajzi, régészeti, embertani sőt történelmi problémáiról összefoglalást kellett volna adni annál is inkább, mert az elő- és őstörténeti kutatásokban a komplex módszer alkalmazása nélkülözhetetlen. Ebben a vonatkozásban a kutatási eredmények összehangolása nem kielégítő, mindenképpen elmarad az uráli őstörténeti vizsgálatok mögött. L. pl. Rottland—Voßen szkeptikus megállapítását (507—508).

De még ha szóvá tesszük is a könyvből kimaradt témákat, az itt megtárgyalt anyag átfogja a hatalmas témakör legnagyobb részét, és így a fontosabb kérdésekről tájékoztatást ad. A teljességre való törekvésből viszont más jellegű hiányosságok keletkeztek.

A szerkesztők német nyelvű kézikönyvet kívántak kiadni. Ez a célkitűzés helyes, hiszen ilyen munka németül még nem jelent meg, márpedig ez nem annyira az angolul, sőt franciául általában beszélő vagy olvasó német, osztrák, svájci egyetemi hallgatónak, kutatónak, hanem inkább a tőlük keletre fekvő országokban, így Magyarországon az e téma iránt érdeklődőknek jelent könyvnyelviséget, akik közt az angol vagy pláne francia nyelvtudás — ma még talán — ritkább és gyengébb. Azonban ilyen méretű kézikönyv angolul és franciául sem áll rendelkezésre. Franciául olvasható ugyan Pierre Alexandre összefoglalása (1967), amelyet a szerző angol fordításban is kiadott (1972), mindkettő rövid ismeretterjesztő munka. Angolul megjelent az előbbinél terjedelmesebb kötet Edgar C. Gregersen tollából (1977), ez a szakemberhez is szól, de sommás volta miatt nem mérhető össze információkban dús német párjával. A Th. A. Sebeok főszerkesztésében kiadott kompendium, a *Current Trends in Linguistics* 7. kötete (1971), amelyet J. H. Greenberg és Jack Berry állított össze, nagyobb és témakörében szélesebb az új kötetnél, de strukturális vázlatokat nemigen ad. Ugyancsak 1981-ben, tehát a német kézikönyvvel egyidejűleg jelent meg a Meillet—Cohen-féle *Les langues du monde* sorozat új változatának (*Les Langues dans le monde ancien et moderne*) első köteteként G. Manessy szerkesztésében az afrikai nyelvek antológiája. Ebben az egyes nyelvcsaládokról írt főleg genetikusan tárgyú bevezetőt egy vagy néhány kiválasztott nyelv bővebb strukturális áttekintése követi. A német mű tehát nem fog át kevesebb nyelvet az amerikaiénál, és többet nyújt a franciánál.

Ellenben az új kötet szerkesztőinek, szerzőinek, számszerint tizenötnek illetékessége saját szakterületüket összeadva sem fedí maradéktalanul a könyv teljes anyagát. Több fejezettel olyan szerzőt kellett megbízni, aki abban a témában nem kompetens. Az ilyen szükségmegoldás pedig még a tudománynépszerűsítő művek minőségében is nyomot hagy. A szerzők németek, azaz a mainzi egyetemen akkor működő belga Paul de Wolfot is beleszámítva, németül oktató szakemberek. Az NDK (pl. S. Brauner), Svájc és Ausztria afrikánistáinak bevonásával teljesebb lehetett volna ugyan a szerzői gárda, de akkor a kötet összeállítása a távolságok és a politikai határok miatt sokkal tovább elhúzódott volna, és még akkor is akadtak volna hiányok, elsősorban a koisan nyelvek tekintetében.

Az egyes részek közti minőségi színvonal a fenti okokból kifolyólag tehát egyenetlen. Amit a kézikönyv értékének általános megítélésekor figyelembe kell venni, az nem a szerkesztés nehézségeiből adódik, hanem korunk Afrika-kutatásának körülményeivel, jellegével magyarázható. Erről behatóbban kell megemlékezni, mielőtt az egyes fejezetek megtárgyalásába belekezdénk, ugyanis a nem afrikánistáknak ez a helyzetkép nyújthatja a legtöbb elméleti és módszertani tanulságot, igaz: az afrikai nyelvek szakembereinek is, ha elgondolkoznak rajta.

A nyelvészek, hacsak nem szakbarbárok, jól ismerik saját kutatási területükön kívül az általános nyelvészet alapelveit, de tájékozottak a segédtudományok főbb kérdéseiben is. Az illető nyelvcsaládon túl legfőljebb a szomszédos nyelvekről kell tüzetesebb ismeretekkel bírniuk, hogy az areális és egyéb kölcsönhatások vizsgálatában otthonosan mozoghassanak. Az indogermán és

uráli nyelvészek képzettsége megfelel ezeknek a kívánalmaknak, és magukból kiindulva természetesnek veszik, hogy a távolabbi nyelvek szakemberei velük egy színvonalon állanak. A kívülről jövő azonban meglepetéssel tapasztalja, hogy a nyelvész afrikanisták közt a helyzet nem ilyen egyértelmű. A félreértések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy mind tehetségben egyívásúak urálista és indogermanista kartársaikkal, mind pedig velük azonos színvonalú leíró és általában szinkronikus vizsgálati eredményeket publikálnak. Nem egészen ez a helyzet a diakronikus jellegű kutatások terén. A különbség egyrészt e tudományszak kialakulásának történetéből, másrészt a kutatás tárgyának természetéből adódik. A kettő kölcsönhatásban áll egymással, s ez az utóbbi évtizedek óta összefonódva érvényesül.

Az afrikai nyelvek írásbeli hagyománya az indoeurópai irodalmi nyelvekhez viszonyítva, de még a finnugorokéhoz képest is fiatal vagy csekély (a szuahéli, ill. a kongó tartozik pl. a kivételek közé). Mégis a múlt század közepéig, S. W. Koelle és W. H. I. Bleek fellépéséig gyűjtő és filológiai feldolgozó tevékenység folyt, attól kezdve az első világháború végéig, a újgrammatikus iskola hatása alatt, rendszerező és összehasonlító vizsgálatok jellemezték a korszakot. E két időszakkal ellentétben, amikor a kutatás célja végeredményben az eredet földerítése és a rokonítás volt, a harmadik időszak az etnológiai funkcionális, majd a nyelvészeti strukturalizmus hatására mindinkább a leíró vizsgálatok elvégzésére fektette a súlypontot a történeti és összehasonlító szempontok elhanyagolásával. Három évtized alatt a kutatókegymást követő nemzedéke nem tanult diakronikus nyelvészetet, e módszerek alkalmazása lényegében szünetelt. Az ötvenes évek óta, nem utolsó sorban a függetlenné vált afrikai országokban a hagyományok, a történelem iránti érdeklődés fellendülésével, a leírások mellett egyre több nyelvtörténeti, összehasonlító és az egyes afrikai népek eredetét, vándorlásait bogozó munka lát napvilágot. Erről bővebben írtam egy korábbi monográfiámban (Fodor 1975: 177—179).

Napjainkban az afrikanisták többsége, akik eredetileg helyszíni gyűjtéssel gazdagították ismereteinket az egyes nyelvekről, egyre inkább publikálnak diakronikus tárgyú tanulmányokat. Képzettségük azonban — ez főleg az Egyesült Államok és a nyugateurópai országok afrikanistáira vonatkozik — a szinkronikus és általános nyelvészet (értsd rajta: generatív nyelvtan, fonetika — fonológia) ismeretén alapszik, diakronikus nyelvészeti képzettségük kevés kivétellel (Edgar C. Polomé, Hetzron Róbert, D. Dalby, H.-J. Sasse, S. Brauner és mások) néhány kézikönyv, de főképpen a lexikostatisztika határáig terjed. Filológiai képzettségük nincs, ilyen irányú érdeklődésük sem jelentkezik, sőt bizalmatlanok iránta, a nyelvelmélet nélküli történeti fejlődést kvantitatív módszerekkel vagy rekonstrukciós hipotézisekkel akarják megközelíteni. A nagyszámú (habár egy-egy afrikai nyelvhez viszonyítva csekély) nyelvelmélet létezéséről tudnak, összefoglaló monográfiákban kötelességszerűen meg is említik őket (a történész P. E. Hair számos régi feljegyzést publikált kritikái kiadásban), de ezen értékes nyelvelméletek rendszeres nyelvtörténeti és összehasonlító munkákban való fölhasználása egy-két kivételt nem számítva a mai napig nem történt meg. G. Mische (1979) monográfiája a régi szuahéli irodalomról, amely e nyelv első történeti feldolgozása is, a SprAfr forrásai közt nemszerepel, sehol nem idézik. A filológiára való rövid hivatkozások Möhlig (85—86) és Rottland—Voßen (500—501) cikkében töredékes képet adnak e disziplináról. Möhlig egy korábbi cikkében pedig éppenséggel az alábbi kijelentés talál-

ható (1976: 676): „Wer im Bantu historisch sprachvergleichend arbeiten will, muß von der Tatsache ausgehen, daß keinerlei historisch verlässliche Sprachdenkmäler aus früheren Stadien der Sprachentwicklung zur Verfügung stehen.” Hasonlóképpen J. H. Greenberg a Los Angeles-i (1977) afrikanisztikai konferencián Magyar László angolai (umbundu nyelvű) feljegyzéseinek nyelvtörténeti értékéről tartott előadásom (Fodor 1977) utáni hozzászólásában tagadta, hogy az írott emlékek adatainak számbavétele hozzájárulhatna az afrikai nyelvek történetének megismeréséhez. Vagyis: a mai afrikanista nemzedék elengedhetetlenek tartja ugyan, hogy ismerje, hogy jobban megismerje a kutatások történetét, de ennél tovább nem kíván menni, ezért tudománytörténeti ismereteik valamint diakronikus szemléletük, módszereik közt szerves kapcsolat nincs, vagy inkább szakadék tátong közöttük.

Az imént hipotéziseket emlegettem, amelyek a diakronia nélkülözhetetlen segédeszközei. Korunk Afrika-kutatásában e módszer a nyelvemlékek adatai, az ellenőrzés hiányában gyakorta öncélú fikcióvá süllyed, amelyet azért (a szerző társadalmi-tudományos tekintélyétől függően) elfogadnak, idéznek. Olykor ugyanarra a nyelvcsaládra több ellentmondó hipotézis születik, de az újabbak szerzői nem mindig hangolják egybe vagy cáfolják meg az előzőeket, jó ha egyáltalán megemlítik őket. Nemegyszer pedig ugyanaz a kutató saját korábbi hipotézisével teszi meg ezt.

A lexikostatisztikai, glottokronológiai számításokat a szótárak, szójegyzékek adataiból állítják össze, de a válogatás nem elvszerűen történik. A kutató különben is legföljebb egy vagy két nyelvet ismer az összehasonlított tucatnyi közül, és a szavakat különböző értékű forrásokból keresi ki: korszerű szótárak és múlt század végi, nyelvészetiileg gyatra, rövid szójegyzékek adatai minden megrostálás nélkül ömlesztve kerülnek bele a korpuszba. Ritka eset az, amikor a forrásokat vagy egyáltalán a számítás alapjául szolgáló nyelvi adatokat közlik, hogy legalább az utánunk következő nemzedék felülvizsgálhassa őket. Az esetleges szinonimák közül sem válogatnak, rendszerint a szótárában legelől álló afrikai nyelvi egyenértéket választják ki abból a megfontolásból kiindulva, hogy az első jelentés (mármint ami éppen elsőnek van megadva) az „eredeti”.

A lexikostatisztika pozitív értékelése vörös fonalként húzódik végig az egész kézikönyvön. A cikkírók rá mint az egyik bevett vizsgálati módszerre hivatkoznak, némelyik mentegetődzésként megemlíti, hogy megoszlanak a vélemények a megbízhatóságáról, ám azért ő mégis (bizonyos megszokásokkal) alkalmazhatónak tartja. A fenntartások csak formaságnak hatnak, mert általában változtatás nélkül élnek e módszerrel. Egyedül Rottland — Voßen (490—492) csatlakozik „továbbfejlesztési” javaslatokhoz, az alapelvek érvényességét azonban nem vitatják. Mindössze egy szerző, Möhlig nem híve neki. A glottokronológia értékeléséről lásd a Bergsland és Vogt (1962) vezette vitát és saját cikkeimet (Fodor 1960, 1961).

A rekonstrukciók és etimológiai javaslatok, amelyek többé-kevésbé ellenőrzött keretek közt elég megbízhatóak az indogermán és uráli nyelvészetben, jóval kevésbé hitelesek az afrikai nyelvek kutatásában. A nagyszámú nyelvemlék szó- és nyelvtörténeti földolgozásából sokkal nagyobb tapasztalat szerezhető, amely meggondoltabbá, óvatosabbá teszi a nyelvtörténészt. Tankönyvekből, elméleti művekből eleve nem lehet annyi hang-, szó-, alak- és jelentésváltozási esetet, típust megismerni, mint amennyi dokumentáltan előfordul. Ilyen gyakorlati tapasztalat híján az afrikanista nyelvész kevésbé

óvatos, következtetéseit határozottabban fogalmazza meg. Az afrikai rekonstrukciók jó részére jellemző, hogy a szabályszerűségeket csak egy vagy néhány példával támasztja alá, ennek következtében az ellenőrzés bajos. A Hall házaspár (1975: 6–8) pl. a nilusi nyelvek sing.- plur. szuffixumait csak a 'cow' (tehén) ~ 'cattle' (marha) megfelelői alapján próbálja korábbi alakjaikra visszavezetni. De különösen a történész Ch. Ehret, Los Angeles-i egyetemi tanár gyárt így hipotéziseket (1971, 1972, 1980; ez utóbbiról l. Hetzron és P. Tólos bírálatát: 1982).

A rekonstrukciók, a lexikostatisztikai számítások túltengése folytán hangtörvények felállítására ritkán törekszenek. Az itt ismertetett kézikönyvben e műszót (Lautgesetz) egyáltalán nem használják, inkább csak „szabályszerű változásokról” (regelmäßiger Sprachwandel) beszélnek.

Egészítsük ki még a képet a szófejtés és jövevényszó kutatás helyzetével. Fantáziában itt sincs hiány, különösen M. D. W. Jeffreys cikkei dúskálnak benne. A jövevényszavak kutatása a néhány tüzetesebben ismert irodalmi nyelvet (szuahéli) nem számítva nagyjából azt a színvonalat tartja, mint Miklosich 1871. évi tanulmánya a magyar nyelv szláv elemeiről.

A kedvezőtlen helyzet kialakulásáért nem utolsósorban Greenberg elmélete és osztályozási rendszere felelős. Az amerikai tudós három feldolgozásban (1949–1954, 1955 és 1963) publikálta nézeteit. Az afrikai nyelvek genetikus osztályozását részben korábbi elméletek, részben saját vizsgálatai alapján végezte el. Ebben a bizonyítás a „tömeges összehasonlításra” (mass comparison) épült, azaz hangtörvények kimunkálása helyett a hasonló vagy hasonlóan minősített alakok tömkelegére. Greenberg elméletéről és osztályozási rendszeréről lásd korábbi cikkem e folyóirat hasábjain (Fodor 1965 és angolul 1966, bővített kiadásban 1981). A lexikostatisztika és a „tömeges összehasonlítás” megtette a magáét, a szorgos gyűjtő- és értékelő munka helyett a hipotézisek tömeggyártására tértek rá. Greenberg genetikus osztályozása klasszikus példakép, amelyből kiindulnak vagy hozzá visszatérnek. Többen látják azért, hogy ez az osztályozás nem tartható fenn változatlanul, s vannak kísérletek módosítására egy-egy nyelvcsoporton belül. Erről szó lesz az egyes fejezetek megtárgyalásakor, különösen P. De Wolf cikkében, de a zavarodottságot visszatükrözik Schadebergnek a Nílus-Sahara közti „nyelvsaládot” taglaló beszámolójának ellentmondó állításai (319–320): „Wirklich überzeugende Resultate, wodurch intergrupale Zusammenhänge nach Art und Umfang deutlich würden, stehen . . . aus. Dies kann man nur teilweise dem oft und mit Recht beklagten Mangel an Dokumentation zuschreiben. Viel näher liegt der Schluß, daß das etwa vorhandene gemeinsame sprachliche Erbe einer so fernen Vergangenheit angehört, daß es heute kaum noch aufzuspüren ist. Bei dieser unbefriedigenden Lage der Dinge stehen verschiedene Wege offen: Rückzug auf nicht-genetische Modelle der Sprachbeziehungen [valóban, ezt is kell csinálni, de nem helyette, hanem mellette], die Flucht nach vorn in die Lexikostatistik und vor ihr abgeleiteten Techniken [hát ebben nem hihetünk, de attól függetlenül aligha nevezhető előreszaladásnak, „Flucht nach vorn”], und schließlich Konzentration auf intragruppale Sprachvergleiche [ez igaz]”, s meglepetésünkre valamivel lejjebb: „Heute ist Greenbergs Hypothese von einer genetischen Einheit aller nilosaharanischen Sprachen zugleich Stimulus für die vergleichende (und beschreibende) Sprachforschung [én tagadom, hogy ez valóban helyes tevékenységre ösztönözne] und eine beruhigende Orientierung im Chaos der afrikanischen Sprachbeziehungen.”

A német afrikanisták annyiban különböznek a többi társuktól, hogy a hagyományok inkább feszélyezik őket, ezért szívesebben szaladnak előre („Flucht nach vorn”). A német kutatók eredményei az I. világháború végéig jelentékenyen gazdagították e tudományszak fejlődését. Egyrészt az akkori gyarmatokon folytattak helyszíni gyűjtést, másrészt általános nyelvészeti, filozófiai és ideológizáló érdeklődésük révén messzebbmenő társadalmi—történelmi érvényű következtetéseket vontak le a nyelvek különbözőségeiből és a kikövetkeztetett változásokból. Ezeknek az általánosításoknak jó része mai szemszögből téves, de jobbára csak a XIX. század romantikus fejlődési elméleteit tükrözik vagy folytatják (l. erről Wolff 35—36), mindamellettt túlzás a gyarmati elnyomás tudatos ideológiáját keresni bennük. Bizonyos azonban, hogy a Schleicher és a Müller Miksa hirdette fejlődési elmélet híveiként a nyelvi típusok különbségének értékbeli fokozatokat tulajdonítottak, és ennek alapján pl. a hajlító hamita nyelveket fejlettebbnek tartották a ragozó bantu és egyéb afrikai nyelveknél; hasonló különbséget vélték fölfedezni az őket beszélő népek társadalmában. Carl Meinhof (1857—1944) és Diedrich Westermann (1875—1956), a két nagy afrikanista ideológiai jellegű megnyilatkozásai a háború befejezése után színre lépő kutatói nemzedékben visszatetszést és szégyenérzetet keltettek, ahogyan szembefordultak a náciizmus szellemi örökségével is, és ez a magatartás a múlt hagyományaival való teljes szakítás formájában nyilvánult meg, amelynek folyományaképpen a fürdővízzel együtt kiöntötték a gyereket is. Az utóbbi időben megmutatkoznak a változás jelei, így Wolff bevezetőjében (25—27, 37—39), ahol az általa még radikálisan elítélt ideológiai megnyilatkozások mellett méltatja e két tudós és kortársai nyelvészeti érdemeit. De a hagyományok megtagadása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a nyugatnémet kutatók teljesen átvették az amerikai módszerekre. Némely német nyelvű cikk már stílusában is tüntet ezzel a szellemi azonosulással, ugyanis hemzsegnek bennük az anglicizmusok, a „Gerglish” kifejezések.

A hagyományokkal való szembefordulás napjaink nyelvtudományának kóros tünete, de ez az Egyesült Államokban és az amerikai tudományos irányzatokhoz igazodó országokban nem ideológiai jellegű, hanem a szakproblémák megoldásának módjában nyilvánul meg. Ezek az avantgardisták nem ismerik a századunk közepe előtti forrásmunkákat, újra fölfedeznek régi alapelveket, régen gyökeret vert igazságokat tálalnak föl mint sajátukat új formában, újszerűtű módszereket, gondolatokat kívánnak elfogadtatni úgy, hogy addigi ismeretrendszerünkkel nem egyeztetik össze, az esetleges ellentmondásokat (róluk nem tudván) nem vitatják meg. A nyugatnémet Afrika-kutatók közti hagyományellenesség tehát kettős eredetű: részint a politikai múlt elutasításából, részint az új amerikai tudományos stílus kritikátlan átvételéből fakad.

Meinhofról és Westermannról még megjegyzünk annyit, hogy képesítése szerint egyik sem volt nyelvész: eredetileg — mint legtöbb afrikanista kortársuk — lelkesként, hittérítőként működtek, de mindketten elsajátították a nyelvtudomány módszereit, úgyhogy koruk tudományos színvonalán (az újgrammatikus iskola tanai alapján) foglalhattak állást elvi kérdésekben is.

A múlt nyelvelméletének téves vagy káros nézeteitől való elhatárolódás egyik példája a „keverényelvek” (Mischsprache) fogalmának megítélése. Ez Richard Lepsius-tól (1880) ered, aki H. Schuchardt nyomán a különböző nyelvcsaládba tartozó, de tipológiailag rokon sajtásokkal bíró szudáni nyelveket keveredés eredményének vélte (Mischnegersprachen). Meinhof (1911, 1912) szintén

dolgozott ezzel a fogalommal, noha ő Lepsiusszal ellentétben a bantut nevezte keveréknyelvnek a szudániakkal szemben, de a kifejezés (néprajzkutatók és laikusok is éltek vele) negatív kicsengést kapott. E kötet egyik szerzője, az irodalmár Karl-Heinz Jansen ezért tiltakozik az ellen, hogy a szuahéli keveréknyelv volna (588). Pedig a szuahéli valóban az. Tágabb értelemben minden nyelv keveréknyelv, hiszen idegen hatás alól egy nyelv sem mentes, ezért e szó körünkben nem is nyelvtudományi kifejezés. Persze olyan értelemben nincs keveréknyelv, hogy két genetikusan különböző nyelv kölcsönhatásából egy harmadik genetikusan új típus keletkezett. Leginkább a pidzsin és kreol nyelvek mondhatók keveréknyelveknek a valóban nagy külső hatás eredményeképpen; a szuahéli voltaképpen szintén pidzsinizálással keletkezett, ahogyan az angol is, de genetikusan szempontból az angol germán, nem pedig román vagy germánoromán, a szuahéli bantu, nem pedig arab vagy sémi-bantu, a pidgin English angol, nem pedig kínai, sem germánok-kínai. A genetikusan hovatartozás ismerve nem a tipológiai sajátosságok többsége vagy a szókincs eredete, hanem a hangtörvények töretlen folytatása, vagyis az a tény, hogy a megváltozott alakok szabályos (de változó szabályok, változó hangtörvények szerinti) folytatásai a korábbiaknak. A keveréknyelv fogalma lehetne tipológiai, lehetne szociolingvisztikai jellegű, de semmiképpen sem genetikusan fogalom. Érdekes, hogy a hangtörvények vízvázalató szerepét nem ismerő vagy nem sokra tartó mai német afrikanisták szeretnék átmenteni a Mischsprache fogalmát (nem ezzel a szóhasználattal) az alapnyelvek értelmezésére, s egyes cikkekben, ha rejtettebb fogalmazásban is, kifejezésre jut az a gondolat, hogy származási szempontból nincsenek egységes alapnyelvek, s végeredményben a genetikusan egység fogalma nem létezik. A félreértés abból ered, hogy az alapnyelv egységességének tagadásával (ez persze helyes felfogás) egyben a genetikai egység létezését is megtagadják. Vö. Möhlig (469) és határozottabban másutt (1979). Ez a fikció különben nemrég újra dőngetni próbálja az összehasonlító módszer kapuit. Vö. B. Gray cikkét (1982).

Eddig a diakronikus vizsgálatokban észlelt hiányosságokat részleteztem. A mondottakon kívül a szinkronikus, leíró nyelvészeti kutatásokban mutatkozó fogyatékoságokat szintén meg kell beszélnünk annál is inkább, mert ezek egyben visszahatnak az összehasonlító és nyelvtörténeti kutatások színvonalára.

Az eddigi nyelvléírások minősége roppant különböző, de általában véve nem kielégítő. A néhány legjobban ismert nyelvről (szuahéli, hausza, amhara, eve, joruba, kongo, ganda, csvana, zulu, szoto stb.) kitűnő szótárak, nyelvtanok állanak rendelkezésünkre, több tucat nyelvről készültek korszerű monográfiák, szótárak vagy nyelvtanok vagy pedig terjedelmesebb szójegyzékek a múlt századból (fonetikailag kifogásolható lejegyzéssel), ámde a többi nyelvről, az eddigiek tízszereséről legföljebb nyelvtani vázlat, párszavas szógyűjtemény vagy még annyi sem akad. Ennek ellenére a különféle osztályozásokban és alosztályozásokban, Greenbergtől kezdve az itt ismertetett művet beleértve, a szinkronikus szempontból mondhatni ismeretlen nyelvek is pontos besorolásban vannak feltüntetve. W. H. Welmers mande osztályozásáról (1958) hasonlóképpen vélekedik Maurice Houis a *Les langues dans le monde ancien et moderne* I. kötetében (1981 : 68): „Nous sommes plein d'admiration pour une telle précision surtout quand l'on sait que certaines de ces langues ne sont connues que par quelques dizaines de mots, souvent notés empiriquement, et que leurs grammairaux sont inconnues. C'est une gageure du comparatisme négro-africain en général de nous permettre de connaître des langues par la

place qu'elles occupent dans un classement alors qu'elles sont pratiquement inconnues quant à leur identité grammaticale sinon lexicale." Schadeberg az ő Nílus-Szahara közti nyelvcsalád dadzsú nyelvének pontos alosztályozását mutatja be Thelwall (1978) nyomán, ahol kilenc nyelvjárás van megadva egymással családfaszzerű elágazásban. De Schadeberg azért hozzászól (309): „Von keinem der hier aufgeführten Dialekte (oder dicht verwandten Sprachen) ist bisher eine grammatische Beschreibung erschienen.”

Cikkem elején előrebocsátottam, hogy az Afrika-kutatók leíró nyelvészeti képzettsége és tehetsége a más szakosokéval azonos szinten mozog. Mégis vannak hiányosságok a vizsgált nyelv ismerete és a gyűjtésre fordított idő tekintetében. Számos kiváló monográfia jelent meg, amelynek szerzője hosszú időt, éveket szentelt az illető nyelv tanulmányozására. A közép-afrikai ngbaka nyelvtant és népköltési gyűjteményt így adta ki 1963-ban és 1970-ben Jacqueline Thomas, aki nő léte „úrrá lett” a rendkívül nehéz helyszíni körülményeken. Az ilyen leírásokhoz bizalommal fordulhat az is, aki összehasonlító vagy egyéb céllal böngésszi az adatokat. Sajnos a mai korszerű leírások jó része lényegesen rövidebb idő alatt készül; az amerikai egyetemek néhány hónapos ösztöndíjat adnak végzős vagy végzett hallgatóknak, akik doktori vagy egyéb értekezésüket a „legkorszerűbb” transzformációs technikával állítják össze. Ha az ilyen leírás csak néhány struktúrára terjed ki (jellemző alapesetre), az még a jobbik eset, de olykor a „teljes” nyelvtant publikálják; nem kell hangsúlyozni, hogy az ilyenek megbízhatósága mennyire kétes. Csakhogy divatosá váltak a néhány hetes vagy még rövidebb kiszállások, egy-egy afrikai egyetemről kevéssé ismert népek falvaiba, amelyeknek eredményeképpen nyelvtani vázlatok, szójegyzékek és pontos alosztályozások jelennek meg a szaklapokban. Igaz, hogy a kihalóban, beolvadóban levő törzsekről publikált ilyen feljegyzések is többet érnek majd a semminél, de hogy milyen tévedésekkel vannak tele, arról esetleg soha sem lesz tudomásunk.

Vissza kell térnem a nyelvismeret ügyére is. A magyar és egyéb európai nyelvek dialektológusainak nem kell bővebben ecsetelnem, milyen döntő kérdés az adatközlővel való közvetlen, tökéletes nyelvi kapcsolat. Nos, nem afrikai gyűjtők esetében ez rendszerint elégtelen. A legtöbb kutató afrikai nyelvtudása főként a fontosabb közvetítő nyelvekre terjed ki, tehát elég folyékonyan beszélnek, jól értenek szuahéliül és hauszául vagy még egy nyelven, amelyet az illető közelebről tanulmányoz. Nehézségek, hibák már ilyen nyelvi informátorokkal való érintkezésben is keletkezhetnek, de ez még utólag kiküszöbölhető, hiszen viszonylag sok afrikanista ért rajtuk, ellenőrzésre informátort könnyebb találni Afrikán túl is. De hogyan történik az adatfelvétel a többi nyelven? Közvetett rákérdezés gyakorlatban nem fordul elő; rendszerint egy vagy több metanyelv illetőleg tolmács közbeiktatásával, tehát pl. valaki angol és szuahéli tudásával egy tolmács útján kérdez ki egy más, esetleg nem is bantu anyanyelvű adatközlőt. Karinthy „műfordítása” jut eszünkbe e helyzetről. Möhlig (455–456) szintén rámutat az adatgyűjtés közben keletkező hibákra. Beach (1938: 256–259) pedig Meinhofnak rója föl, hogy nama (koiszan nyelv) nyelvtanában (1909) többször tévedett az adatok lejegyzésében és elemzésében. Tehát ilyen hibáktól a régi mesterek sem voltak mentek. Általánosan gyöngye viszont a nem német afrikanisták világnyelvi ismerete. Vanak persze köztük kiváló nyelvtehetségek, pl. az amerikai Edgar Gregersen, aki több európai nyelven, köztük oroszul, jól beszél. Az angolszászok jobbra csak anyanyelvükön olvassák a tudományos irodalmat,

tehát az afrikanisztikában nélkülözhetetlen német és francia szakmunkákat nem ismerik. A franciák olvasnak angolul, sőt az utóbbi időben publikálnak is e nyelven, de csak a német és a többi európai (és japán) afrikanista poliglott. A helyszíni gyűjtőmunka hiányosságairól vö. Samarin monográfiáját (1967).

Az itt vázolt helyzet megmutatja az afrikanisztika jelentős eredményeiben is észlelhető fogyatékoságok okait. A bajokon a jelenlegi tudományos légkörben, az uralkodó szemlélettel szemben nem lehet segíteni. Döntő változás csak akkor következik be, ha mindenekelőtt nyelvészetileg jól képzett anyanyelvi gyűjtők veszik át a nem afrikai munkáját. Szerencsére egyre több honos afrikai nyelvész publikációi jelennek meg, munkáik felsorolására külön bibliográfiát kellene összeállítani. Különben a múltban is akadtak afrikai nyelvészek, kezdve Samuel Crowthertől, ill. joruba nyelvtenától és szótárától (1852) az író és nyelvész B. W. Vilakazin át folytatva, aki C. M. Doke-kal együtt zulu-angol szótárt készített (1948). A mai afrikai születésű kutatók túlnyomó része csak transzformációs módszerrel dolgozik, de ők legalább hiteles adatokat közölnek; nyelvtörténeti és összehasonlító vizsgálataik képzettségüknek megfelelően viszont csupán lexikostatisztikai és belső rekonstrukciós feladatokra szorítkoznak. Tudományos nyelvi ismeretük főképp az angolra vagy a franciára korlátozódik, németül nem olvasnak.

A minőségi változáshoz szükséges másik követelmény a munkamódszer és a szemlélet megváltozása: ez egyben morális kérdés. A legtöbben minél rövidebb idő alatt minél látványosabb szintézis előállítására törekszenek, a hosszú ideig tartó fáradságos nyelvészeti aprómunkát nem kedvelik. Márpedig a szintéziseket nem felülről lefelé, hanem alulról fölfelé kell építeni. Az egyes nyelvek hű leírásával, az elemek megkülönböztetésével (improduktív affixumok, elhomályosult összetételek) lehet csak továbbmenni. A következő lépés az egymás szomszédságában élő két-három rokon vagy rokonnak vélt nyelv teljességre törekvő egybevetése, összehasonlítása (amelyre, mint láttuk, Schadeberg is céloz). Ezután kerülhet sor a nagyobb kiterjedésű areális vizsgálatokra, összehasonlításokra. Az egész földrészt átfogó szintézis csak az utolsó fokozat műve lehet. A kétféle megközelítés folyhatik ugyan egy bizonyos csoportnyelvi gyűjtés feldolgozása után egyidejűleg is, a kétféle vizsgálatok eredményeinek egybevetésével, ellenőrzésével, helyesbítésével, vagyis állandó visszacsatolással (feed-back), de alapozás nélkül óhatatlanul összedől a szintézis épülete.

Végül egy tanács a jövő Afrika-kutatóinak képzéséhez. Kötelezővé kellene tenni valamelyik indoeurópai nyelv (a hallgató anyanyelve) hallgatását beleértve a nyelvtörténetet és az összehasonlító indogermanisztikát. Gyakorlatban a finnugor nyelvészet nem jön számításba részben azért, mert az indogermanisztika mellett további anyaggal már nem lehetne megterhelni az Afrika-szakosokat, részben azért, mert valamelyik finnugor (magyar, finn, észt?) nyelvű afrikanista csak fehér holló lehet e tudományszakban. De elvben legalább olyan szükség volna finnugor nyelvhasználati tapasztalatokra is, mert e nyelvcsalád vizsgálata az indogermánhoz képest jóval csekélyebb számú és terjedelmű nyelvemlékei folytán közelebb áll az afrikai filológia alaphelyzetéhez, ugyanakkor a belső rekonstrukciók és szófejtések még az indogermanisztikai kutatásokhoz képest is nagyobb elővigyázattal és kritikával készülnek. Lásd erre vonatkozóan Aulis Joki (1970) és Oswald Szemerényi (1972. 169—170) megjegyzéseit.

A SprAfr fejezeteinek fölépítése általában a következő: az illető nyelv- (család) kutatásának története, a rokonítás és alosztályozás, az alapnyelvi rekonstrukció problémái, strukturális vázlat egy nyelvről vagy jellemzés az egész nyelvcsaládról. Az egyes cikkeket irodalomjegyzék egészíti ki, mindegyikhez térkép-vázlat tartozik a nyelvek, nyelvjárások elterjedéséről, esetleg egyéb vázlatok, diagrammok illusztrálják a mondanivalót. A nyelvek társadalmi funkciója, beszélőinek száma, külső története stb. csak kevés cikkben van megemlítve, a szociolingvisztikai fejezetben pedig csak a legfontosabb néhány nyelv van példaként felsorolva. A kötet végén név- és tárgymutató és a szerzők címét, valamint szakterületét feltüntető jegyzék áll.

A nyomdatechnikailag szép kiállítású könyv címlapját követő oldalon négy név olvasható: Akafede, Áwan, Djalo Djondan Are és Musalam Mote-kutu. Az előszóból megtudjuk, hogy ők voltak a Miksa bajor herceg által 1838-ban Alexandria rabszolgapiacán megvásárolt és hazavitt afrikaiak, akiket Karl és Lorenz Tutschek adatközlőként használt föl, és e följegyzésekből (oromo azaz galla, dinka, tumale és fur nyelvű anyag) Meinhof és mások is dolgoztak később.

A továbbiakban az egyes fejezetek tartalmához fűzök néhány gondolatot.

A 19 fejezet (a bevezetésen kívül) három főrésze van osztva. „Die afrikani-schen Sprachfamilien” összefoglaló címmel az afrikai nyelvek négy genetikusan összetartozó, egységesnek vélt nyelvcsaládban kerülnek bemutatásra: Niger-Kordofan közti, afroázsiai, Nílus-Sahara közti és koiszan nyelvek; „Sprach-vergleichung” cím alatt három általános témájú cikket találunk; végül a harmadik főrész „Sprache im Kontext” elnevezéssel ugyancsak három cikket tartalmaz, amelynek témája is vegyes, amint később látni fogjuk, de a cím sem egyértelmű, minthogy a Kontext értelme nem több, mint kontextus, szövegösszefüggés, csupán ad hoc jelentésátvitelrel magyarázható a jelenlegi értelme: külső nyelvészeti problémák (linguistique externe).

A bevezetés („Die Erforschung der afrikanischen Sprachen: Geschichte und Konzeptionen”, 17—43), Ekkehard Wolff írása, két részből áll: elsőnek az Afrika-kutatás történetéről, utána a német és egyéb afrikanisztikai kutatás-sok tudomány- és eszmetörténeti jellegéről kapunk értékelést.

A szerző szakterülete a szociolingvisztika és a csádi nyelvek, tehát kemény fába vágta fejszójét, amikor erre az összefoglalásra vállalkozott. Ezt sejtven mentegetődzéssel kezdi mondanivalóját. Forrásául három címet nevez meg (az irodalomjegyzékben azért jóval több áll), a már említett P. Alexandre és E. Gregersen kézikönyvecskéit, továbbá D. T. Cole-nak a Current Trends in Linguistics (1971: 1—29) Afrika-kötetében megjelent tanulmányát (közülük csak ez utóbbi a szakszerű tudománytörténet), de az olvasó figyelmébe ajánlja Oswin Köhler (1975) osztályozástörténeti monográfiáját. Nem ártott volna, ha ez utóbbit ő maga is alaposabban forgatta volna. Az olvasó csakhamar észreveszi e bevezető tanulmány hiányosságait, hogy ti. Wolff az eredeti forrásokat közvetlenül nem ismeri. Az olyan fontos korai följegyzésekről, mint Peter Kolbe (1719), Jean Barbot (1732), Christian G. A. Oldendorp (1777), Andreas (Anders) Sparrman (1783), Hannah Kilham (1828) és másokról említést sem tesz, hogy csak a szójegyzékek példáit nevezzük meg. A tudomány-történeti értékelés, Wolff felkészültségének megfelelően, torzít. A német elő-futárok eredményeit helyesen emeli ki, de a franciákkal — csaknem szó szerint idézve Alexandre-nek egy henye megjegyzését (1967: 32) — mostohán bánik (25—26). Hogy a németeken, angolokon, franciákon, no meg persze az

amerikaiakon (Greenberggel az élen) kívül más nemzetbeliek (pl. az olaszok) előrelendítették volna-e a kutatásokat, arról nem tudunk meg semmit.

A szellemtörténeti összefoglalás, amelynek egyes kérdései az imént szóba kerültek, valamivel jobban sikerült; Wolff már publikált korábban egy cikket (1975) Humboldt hatásáról az Afrika-kutatásban, de az ún. bécsi iskolát pusztán Wilhelm Czernak tevékenységére szűkíti le, aki pedig néhány dolgozaton kívül nem sokat adott hozzá e stúdiumhoz, nem úgy mint társai, Albert Drexel, akinek osztályozási rendszerét (1921—1926) csak Greenberg fellépése óta felejtették el, és követője, Wilhelm Schmidt, aki nagy szintézisében (1926) ezen az osztályozáson kívül úttörő tipológiai vizsgálatokat közölt (érdemeit Greenberg elismerte, gondolatait továbbfejlesztette saját rendszerében: 1963b). De talán Leo Reinisch (1832—1919) kellett volna elsőnek megemlíteni, akinek núbiai, kusita és egyéb nyelvi tanulmányai, nyelvtanai, monográfiái nélkül ma hátrább tartanánk az afrikai nyelvek megismerésében. Az említettek közül mindössze Reinisch neve fordul elő kétszer, többedmagával együtt (24—25), de nem mint a bécsi iskola tagjáé. Jellemző, hogy különben sem találkozunk Drexel nevével sehol a kötetben, Schmidt páterével is csak egyszer a tipológiai fejezetben (415), holott az ő etnológiai elmélete (kulturhistorische Methode), a kulturális körök (Kulturkreis) alkalmazásának egy kiszélesített változata, néprajzkutatók és nyelvészek gondolkozására egyaránt serkentőleg hatott.

A szerző szabadkozása nem menti föl sem őt, sem a többi szerkesztőt a felelősség alól. Szerencsére találunk tudománytörténeti áttekintést a többi fejezetben is, és így a kézikönyv legelején elénk tárt homályos kép a továbbiakban fel-feltisztul.

Az első főrészes első csoportjában három nyelvág (nyelvcsalád, nyelvcsoporthoz?) leírását kapjuk: a Niger-Kongó közi, a tulajdonképpeni bantu és a kordofáni nyelvekét, amelyeket Greenberg óta együttvéve a Niger-Kordofán közi nyelvek nagycsaládjába sorolnak. Az nem derül ki, sorrendben miért következik ezután az afroázsiai nyelvek áttekintése, miért nem közvetlenül a Nílus-Szahara közi nyelveké, holott ha egyáltalán közös leszármazás feltehető a greenbergi négy nagy csoport közt, akkor a Niger-Kongó és Nílus-Szahara közi nyelvek (régie elnevezéssel: szudáni nyelvek) rokonsága közvetlenebb, mint az afroázsiai (sémi-hámi) nyelvcsalád és az előbbi kettő közt.

Paul P. De Wolf „Das Niger-Kongo (ohne Bantu)” című cikke (45—76) mind az oda tartozó nyelvek számát, mind elterjedésük területi nagyságát tekintve a legnagyobb nyelvcsaládot fogja át; a bantu nyelveket igen helyesen külön tárgyalja ugyan a könyv, jóllehet genetikailag általában ugyanebbe a családba számítják Greenberg fellépése óta. A bantun kívül a nyugat-atlanti a mande, a gur, a kva (a kru csoporttal együtt), a Benue-Kongó közi, az Adamava-Ubangi közi nyelvek mint szorosabban rokonok kerültek az egyik (A) ágba, a kordofáni nyelvek a másikba (B). A Benue-Kongó csoport egyik tagja volna a bantoid (régibben szemibantu) néven említett nyelvek együttese, s ennek megint csak egyik ágazata a tulajdonképpeni (enges Bantu, Bantu im engeren Sinn) bantu nyelvek többszáz főnyi halmaza. Az Adamava-Ubangi közi nyelveket Greenberg még adamava-keleti (Adamawa-Eastern) néven emlegette, az újabb elnevezés szerencsésebb.

A szerző a Niger-Kongó közi nyelvek szakembere, rokonságuk egyik elemeként a névszói osztályokról közölt nagyobb dolgozatot (1971). Viszonylag rövid cikke világos áttekintést ad a problémákról. Szóba kerülnek azok az osztályozási és alosztályozási javaslatok, amelyek Greenberg rendszerezése

óta, rajta módosítva vagy vele ellentétben megjelentek: így pl. D. Dalby (1965) kísérlete az ún. mel nyelvek (temne, serbro, gola stb.) különválasztására a nyugat-atlantiak közül (ful, szerer, volof, biafada, mandzsak stb.); Gregersen (1972) elmélete, amely a Niger—Kongó és a Nílus—Szahara közti nyelveket nagyobb egységben kívánja rokonítani Kongó—Szahara közi néven (ami megfelel a régebbi szudáni nyelvcsalád fogalmának a bantu nélkül); továbbá a névszói osztályokat nem ismerő mande nyelvek (bambara, malinke, vai, szuszu, kpelle vagy gerze, mende, busza, bisza stb.) leválasztásának lehetősége; a kordofáni, mande és a többi Niger—Kongó közti nyelv egyenrangú csoportként való kezelése (P. R. Bennett és J. P. Sterk 1977). Említi a bantoid nyelvek új alosztályozását (ugyancsak Bennett—Sterk elképzelése szerint), amelyben a M. Guthrie-féle bantu nyelvövezetek (A-tól S betűig beosztott zónák) északnyugati (A—D zónák) nyelvei a többi bantu nyelvtől külön csoportba jutnak; tárgyalja a bécsi H. G. Mukarovsky (1976—1977) kétkötetes munkáját, ill. elméletét a Niger—Kongó közti alapnyelv összeállításáról (Proto-Westnigritisch; a nigritisch elnevezést B. Struck nyomán Köhler javasolta a bantu—szudáni nyelvi egység megnevezésére, 1975: 181—) stb. Mindezekről az elméletekről csak megismételjük, amit már cikkem elején kifogásoltam, hogy túlnyomórészt lexikostatisztikai számításokon, néhány lexikális vagy nyelvtani morféma alaki hasonlóságán, tipológiai egyezéseken alapulnak, s hogy az ide vagy oda sorolt nyelvek túlnyomó részéről csak gyér adatok állnak rendelkezésünkre. A különféle alosztályozási javaslatokat tehát a jövőben variálni és megsokszorozni is lehet, amíg nem térnek át a nyelvhasznítás aprómunkájára. Ezt a problémát nem számítva a cikkben csak azt hiányoljuk, hogy strukturális jellemzést nem kapunk, és a fontosabb nyelvekről (ful, volof, joruba, eve, ibo stb.) sem közölnek adatokat.

Wilhelm J. G. Möhlig „Die Bantusprachen im engeren Sinn” (77—116) címmel a tulajdonképpeni bantu nyelveket tárgyalja meg. Kétségtelen, hogy a bantu és a szudáni (Niger—Kongó + Nílus—Szahara közti nyelvek vagy szudáni vagy nigrita nyelvcsalád) szorosabb rokonításával már a múlt század óta sokan próbálkoztak, de hogy a sokszáz bantunak nevezhető nyelv csak egy mellékága a Niger—Kongó közti nyelveknek nevezett nagyobb egységnek, ez Greenberg publikációi óta vált általánosan elfogadott, hirdetett (de nem ellenőrzött) tétellé. A bantu nyelvcsalád sokfélesége ellenére homogénebb a többi fekete-afrikai nyelvcsaládnál, nyelvágnál.

Möhlig a szélesebb kitekintésű, elméletileg (beleértve a diakronikus módszereket) felkészültebb afrikanisták közé tartozik, az elszórt általánosításoknak, futószalagon gyártott hipotéziseknek bírálója. Eberhard Zwirner tanítványaként a fonometria alapelveit és gyakorlatát igyekszik alkalmazni, továbbfejleszteni az afrikai, főleg a bantu nyelvek kutatásában, amely szakterülete. Tőle származik az első modern (kenyai) bantu nyelvatlasz (1974a), amely mindmáig az egyetlen ilyen vállalkozás.

A szerző behatóbban ismerteti Malcolm Guthrie szinkronikus osztályozását (1948), amely minden hiányossága ellenére hivatkozási alap a bantuisták számára. Ebben a rendszerben a földrajzi zónákra osztott nyelvek, nyelvjárások bizonyos tipológiai jellemvonások szerint különböznek egymástól. P. Alexandre (Les langues dans le monde ancien et moderne, 1981: 354—363) kemény bírálatban részesíti ezt az osztályozást, de Möhlig cikkéből szintén kitűnik Guthrie felosztásának gyengéje, és az ő strukturális áttekintése (92—94) szintén nem Guthrie ismérveire épül. Részletesebben foglalkozik a

szerző a fonológiai és tonológiai kérdésekkel. Meinhof bantu alapnyelvi prozodológiáját bírálván kifejti (88–89), hogy a bantu nyelvekre általában az erősségi hangsúly és a tónuskülönbség összefonódása, egymásra hatása jellemző, gyakran a kettő együtt tölt be disztinktív funkciót, a tónus pedig legalább két egymást követő szótag hanglejtéskülönbségében (intervallum) mint tonéma (prozódiai megkülönböztető egység) realizálódik.

A bantu nyelvek kialakulását magyarázó korábbi (Lepsius, Meinhof, „Mischsprache”) és Greenberg beolvasztó elméletének megtárgyalása után (ez utóbbihoz nem fűzi hozzá saját nézetét) az őshaza (Herkunftsgebiet kifejezést alkalmazza Urheimat helyett) igen vitatott kérdéskomplexusára tér át (100–103). Ez összefügg az alapnyelv problémájával, amelyet legelőször Meinhof (1899, 1906) próbált megoldani, és az ő levezetése Guthrie (1967–1971) négykötetes hatalmas vállalkozásáig (az utolsó kötetek halála után jelentek meg) standard munkának számított. Möhlig mindkét rendszert gyökeres bírálatban részesítette (1974b és 1976), e cikkben összefoglalja észrevételeit. Mint nyelvjáráskutató és nyelvföldrajzi szakember Meinhofot az egyoldalú családfaleszármatatásért marasztalja el, Guthrie életművét ezenkívül a változási folyamatok félreismeréséből eredő következetlenségeiért. A kézikönyv fejezetében mindezt csak röviden említi meg (83–86). Az őshaza kérdésében Guthrie (l. 1962-ben megjelent munkáit is) úgy nyilatkozott, hogy az őserdővidéktől (Regenwaldzone) délkeletre lokalizálható, s ott alakult ki az alapnyelv is, amely időben és térben többféle rétegződésben fejlődött tovább. Az őshazát ő bantu ősközpontnak (Proto-Bantu Nucleus) nevezte. Guthrie felfogása lényegesen eltér elődeiétől, akik az őserdővidéktől északra, tehát szudáni területen keresik az őshazát, de közelebbi lokalizálására vonatkozóan megint megoszlanak a nézetek. Korábban Johnston (1919) keletebbre helyezte e területet az Albert-tó környékétől délre szétágazó vándorlást feltételezve. Greenberg a bantoid nyelvek szoros rokonságára építvén nyugati (Kamerun) irányból való délre vándorlást hangoztat. Heine, Hoff és Voßen (1977) lexikostatistikai számítások alapján Guthrie egyes nézeteivel szemben Greenberg felfogását támogatják, Sharman (1974) viszont inkább Johnston felfogására hajlik, s lényegében ehhez csatlakozik Möhlig is (1977) dialektológiai megfontolásokat követve.

A bantu nyelvek belső genetikus alosztályozását illetően számos nézet született az utóbbi két évtizedben, főképp lexikostatistikai módszert alkalmazva. Köztük Heine (1973) korábban még más álláspontot képviselt mint szerzőtársaival együtt végzett későbbi tanulmányában (1977). Möhlig itt részben hangváltozások, részben szóegyeztetések alapján 28 kiválasztott nyelv többszintű rétegződését teszi meg az alosztályozás egységeinek. Itt a különféle izoglosszáknak nevezhető osztályozási ismérvek földrajzilag bonyolultabb képet adnak a leegyszerűsített sémákat visszatükröző egyéb kísérletekkel szemben. Möhlig szerint a különféle alosztályozási elméletek közti különbség jóval nagyobb a felső (hipotétikus) szinteken, s jóval közelebb állnak egymáshoz a legalsó szinten (az ismert, leírt szinkronikus tények szintjén), ami egyébként természetes. Ezzel lényegében ő is megerősíti azt a felfogást, hogy az alapnyelvi rekonstrukciókat alulról fölfelé kell építeni, nem pedig megfordítva. Kár, hogy nem nyilatkozik a Bennett–Sterk-féle alosztályozásról, amelyet De Wolf az előző fejezetekben részletezett.

Thilo C. Schadeberg „Das Kordofanische” (117–128) címen saját kutatási témájáról írt összefoglalót. Ugyancsak 1981-ben jelent meg monográfiájának

első kötete a heiban nyelvcsopotról (rekonstrukciók, lexikostatisztika), amelynek adatait 1974–75-ben helyszínen gyűjtötte össze.

A cikkben hivatkozás történik Tutschek 1848-ban megjelent tanulmányára a tumale nyelvről, de sem az ő, sem mások korábbi feljegyzéseit nem dolgozták meg föl.

Schadeberg a kadugli csoportot a többtől, Greenberg felfogásától eltérően, külön (elszigetelt) nyelvnek tartja. A kordofáni nyelveknek a Niger–Kongó közti nyelvcsaládhoz való genetikus kapcsolatát Greenberg a szógyezetéseken kívül a névszói osztályrendszer és az osztályaffixumok hasonlósága alapján mondja ki. Schadeberg szintén ezen az alapon áll, de Bennett és Sterk (1977) megállapításához csatlakozván úgy vélekedik, hogy lexikai hasonlóság alapján nemigen lehetne rokonságról beszélni. Meg kell jegyezni, hogy a névszói osztályragok egyeztetése nem tesz eleget az összehasonlító módszer követelményeinek, legfeljebb munkahipotézis lehet. A szóban forgó előragok hangteste egészen rövid, egy vagy két fonémából állanak. Bemutatunk egy példát az 6. névszói osztály (Meinhof számozása) többes számú előragjaiból (123): bantu alapnyelv *mà- ~ Benue–Kongó közti alapnyelv *a- ~ nyugat–atlanti alapnyelv *ga- ~ heiban nu-, talodi m-, rasad n-.

E nyelvcsoportha különben összesen 29 nyelv vagy nyelvjárás tartozik, s a Szudáni Köztársaság kordofáni tartományában beszélik őket.

A második rész az afroázsiai nyelveket mutatja be hét fejezetben. Az elnevezés ugyancsak Greenberg osztályozási elmélete óta terjedt el és szorítja ki a korábbi neveket, mint a sémi-hámi illetőleg hámi-sémi és az először Lepsiustól származó, majd A. N. Tucker és M. A. Bryan (1966: 1–2) által javasolt eritreai nyelvcsalád nevet.

Hans-Jürgen Sasse, aki közelebről a kusita nyelvek kutatója, az egész nyelvcsalád problémáiról írt összefoglalást: „Afroasiatisch” (129–148). Ő is kiemeli a Meinhof-féle hamita-elmélet tarthatatlanságát. Meinhof (1912) a hamita nyelvek közé számította a núlusi maszait és a koiszan nyelveket is. Manapság a csádi nyelveket Lepsius (1880) és Marcel Cohen (1933) kezdeményezése után Greenberg határozottabb javaslatára az afroázsiai család egyik ágának fogják föl, leválasztván őket a szudáni nyelvcsaládról. Meg kell jegyezni, hogy a hauszát, a nyelvcsoporth legismertebb tagját, Meinhof szintén a hamita nyelvek közé sorolta, vagyis végeredményben az afroázsiaiak közé.

A jelenleg általánosabban elfogadott nézetek szerint az afroázsiai család tagjai: az (ó)egyiptomi, a berber, a kusita, a szemita, a csádi és az etiópiai Omo-folyó környékén beszélt nyelvcsoporth, de ez utóbbi besorolása kétséges.

A cikkíró rámutat, hogy e nyelvcsalád összehasonlító és nyelvtörténeti feldolgozása a várakozáson alul maradt mind a mai napig annak ellenére, hogy a sumeren kívül a legrégebb és amellet igen terjedelmes nyelvemlékek dokumentációjára támaszkodhatunk. Az elmaradás okát főképp abban látja, hogy túl sokáig kutattak tipológiai egyezések (pl. a mintának tekintett arab hárombetűs tövek, az ún. trilitérizmus) után. A cikkben ízelítőt kapunk az összehasonlításokból (névmások, szuffixumok, szókinés).

Lothar Störk „Ägyptisch” (149–170) c. cikke az óegyiptomi nyelvről és írásról való legfontosabb tudnivalókat tartalmazza szakember tollából.

Ekkehard Wolff a berber nyelvekről való ismereteket tárgyalja: „Die Berbersprachen” (170–185). Nemcsak nyelvtörténeti, hanem leíró nyelvészeti szempontból is adósa maradt a berberológia a nyelvészettnek. Vitatott, hogy

beszélhetünk-e külön berber nyelvekről vagy nyelvjárásokról. André Basset (1952), e nyelvek egyik legalaposabb ismerője, csak egy berber nyelvről (langue berbère) beszél, amelynek több ezer helyi változata van.

Sasse, a kusitológus írta meg e nyelvekről szóló cikket: „Die kuschitische Sprachen” (187–215). E nyelvcsaládnak 30 tagja van, és mintegy 15 millióan beszélik Kelet-Afrikában. Köztük a szomáli az ilyen nevű köztársaság hivatalos nyelve, amelyet a lakosság csekély százalék kivételével anyanyelveként beszél, az oromo (galla) főleg Etiópiában fontos közvetítő nyelv. Noha e nyelvekről az első feljegyzések még a 17. század második feléből származnak, Karl Tutschek pedig oromo szótárt (1844) és nyelvtant (1845) készített, rendszeres kutatásukat Leo Reinisch indította meg, majd őt követte századunk elejétől a II. világháború végéig számos olasz (C. Conti Rossini, M. M. Moreno, E. Cerulli). Mindazonáltal a leendő mostohagyermek maradt a nyelvészetnek a hetvenes évekig, amióta erősen föllendült. A németeken (Heine, Sasse), az amerikaiakon, (H. C. Fleming, M. L. Bender, Ch. Ehret, és az amerikai magyar R. Hetzron), az angolokon (W. H. Whiteley, B. W. Andrzejewski, a londoni egyetemen működő lengyel származású szomálista) kívül számos más országbeli kutató (A. B. Dolgopolszkij aki jelenleg Izraelben él, a lengyel A. Zaborski stb.) publikációi öregbítik ismereteinket. A kusita nyelvekre jellemző a csádiakkal megegyezően, de a többi sémi-hámi nyelvtől eltérően, a politonalitás. Az első alapos tónuselemzést Andrzejewski végezte el a szomálin 1964-ben.

Ekkehard Wolff tárgyalja meg az Omo-folyó környéki nyelvek kérdését: „Die omotischen Sprachen” (217–224). Az elnevezés kutatójuktól és osztályozási problémáik felvetőjétől, Harold C. Flemingtől ered (1969). Ide tartozik a gonga, dzsandszsero, gimira, csara, ometo (összefügg az Omo-folyó nevével) stb. nyelv, amelyet korábban a (nyugati) kusita ágba soroltak. Fleming főképp fonológiai, nyelvtani és lexikális különbségekre való tekintettel javasolja különválasztásukat; újabban kétely merült föl az irányban, hogy egyáltalán az afroázsiai nyelvcsaládba számíthatók-e. Mint Wolff is megjegyzi, a kérdés eldöntéséhez alaposabb adatfelvételek szükségesek (223).

Sasse mutatja be a szemita nyelvágat az olvasónak: „Die semitischen Sprachen” (225–238). E nyelveket Afrikában az arab és az etiópiai vagy etiózszemita (amhara, tigré, tigrinya stb.) képviseli. Az elmúlt évtizedekben fellendült az érdeklődés az etiópiai nyelvek kutatása irányában, és az ismeretek bővülése egyúttal alosztályozási javaslatokra vezetett (pl. Hetzron 1974). A tömör beszámolót a nem szemitológus és nem afrikanista nyelvész is érdeklődéssel forgathatja.

Ekkehard Wolff készítette el a csádi nyelvek áttekintését: „Die tschadischen Sprachen” (239–262). E nyelvág elnevezését földrajzi elterjedése után kapta: a Csád-tó környékén, tőle keletre és délre beszélik őket, de a hauszát, amely Észak-Nigéria legfontosabb nyelve, Afrika észak-nyugati felén és számos egyéb afrikai kikötővárosban közvetítő nyelveként használják (25 millió körül, anyanyelveként kb. 11 millió). A cikk strukturális vázlatát főként a hauszát mutatja be.

A csádi nyelvek hovatartozásán kívül belső tagozódásuk körül szintén folytak viták. A hauszát ugyan már a múlt század elejétől jól ismerik, de a többi mintegy 125 nyelv sokáig csak gyér följegyzésekből volt tanulmányozható. Johannes Lukas (1934) még két csoportra osztotta őket, a csádi és az ún. csádi hamita (tschadhamitisch) nyelvekre. Ez utóbbiak közé sorolta első-

sorban a hauszát. Greenberg e kettős megkülönböztetést osztályozásának harmadik változatában megszüntette, és egyesítette a nyelvágat. Jó egy évtizede megnőtt az érdeklődés a csádisztika iránt, számosan végeznek helyszíni gyűjtést, illetve publikálnak szinkronikus és diakronikus tárgyú dolgozatokat: a német Herrmann Jungraithmayr, Carl Hoffmann, Karen H. Ebert (NSzK), Irmtraud Herms (NDK), az amerikai Paul Newman, Russell G. Schuh és Roxana Ma, a japán Kiyoshi Shimizu, a francia J.-P. Caprile és Claude Gouffé, a szovjet I. A. Osznyickaja (D. A. Olderoggét, a szovjet afrikanisztika nagy öregét nem is számítva). Wolff seregszemléje különben hiányos. Az adatgyűjtés megnövekedése szükségessé tette az alosztályozást. A cikkíró Newman (1977) javaslatát mutatja be (244–246), amely a csádi alapnyelv hipotétikus rekonstrukciója alapján három ágat különböztet meg. A Manessy szerkesztette kézikönyvben H. Jungraithmayr összefoglalója és C. Gouffé (hausza), Jungraithmayr (daffo vagy ron), E. Wolff (lamang) végül Jacques Frédy (dangaleat) tájékoztatót e nyelvekről (1981: 401–454).

A harmadik rész tulajdonképpen csak egy fejezetből áll, a Nílus – Szahara közti nyelvek leírásából („Nilosaharanisch”, 263–328), szerzőjeként Schadeberg neve van feltüntetve, azonban még három nevet találunk alatta munkatársai-ként megnevezve, akik egy-egy nyelvcsoporthoz, nyelvet tárgyalnak meg. Valójában az egy fejezetben való összefoglalás ismét egyik ellentmondásos megnyilvánulása a szerkesztők azon szándékának, hogy a greenbergi elmélet Prokrusztész-ágyába sorozzák be mindazon nyelvi sokféleséget, amelyet az eddigi két nyelvcsaládba genetikai szempontból nem lehetett beilleszteni, s amely a korábbi osztályozásokban általában szudáni elnevezés alatt volt ismeretes (első változataiban még Greenberg is használta e kifejezést). Schadeberg mindazonáltal nem követi mindenben Greenberg véglegesen megformált rendszerét. A meroe nyelv idesorolásán kívül az ő észak-szaharai csoportjába helyezi a Greenberg-féle kelet-szudáni és saharai csoportját, de a greenbergi núbiai, dadzsú stb. nyelveket a kelet-szudáni csoportból, továbbá a fur és maba nyelveket, amelyeket Greenberg külön csoportként szerepeltet, Schadeberg az északi csoportba (Ostregion) helyezi, a Greenberg-féle rendszer szerinti Chari–Nílus közti nyelvcsoporthoz pedig külön meg sem említi. A cikkíró azzal magyarázza ezen eljárását, hogy a genetikai rokonsági szempontokról inkább földrajzi elhelyezkedésre fekteti a súlyt anélkül azonban, hogy a valóban rokonnak bizonyult alcsoportokat elválasztaná egymástól (266). Ezzel Schadeberg értelemszerűen, de kimondatlanul elveti Greenberg koncepcióját e sokféle nyelv genetikai egységéről. Cikkünk elején már idéztem Schadeberg következtetelen kijelentéseit, amelyek szintén ezt az álláspontot látszanak képviselni, a végső következtetés levonásáig azonban ő még nem jut el.

Az ún. nílusai nyelveket („Die nilotischen Sprachen”, 267–277) a fejezetben belül Franz Rottland ismerteti. A szerző előbb bantu nyelvekkel foglalkozott, néhány év óta erre a szakterületre specializálódott (l. pl. 1977). E genetikai szempontból valóban összefüggőnek látszó nyelvek kutatása a földrajzilag szomszédos, sőt részben azonos területen beszélt kusita nyelvekéhez hasonlóan nemrég virágzott fel. Német nyelvészek (Heine, Voßen, Rottland), amerikaiakon (Ehret, a Hall házaspár) kívül több anyanyelvi nilotista (Lucia N. Omundi, Duncan Okoth–Okombo: luo, T. Toweett: kalendzsín) publikál nyelvi leírásokat és rekonstrukciós hipotéziseket.

A nílusai nyelvek belső osztályozása körül nem ültek el a viták. Keleti és déli águkat B. Struck nyomán hamita eredetűnek vélték, és nílusai hamita

(nilohamitisch) vagy paranilóta (paranilotisch) néven emlegették; a bari, lotuko, maszai, nandi, pokot stb. nyelvek tartoznak ebbe a csoportba. A. N. Tucker, e nyelvek nemrég elhunyt kiváló angol szakértője fenntartotta ezt az osztályozást, és a *Les langues dans le monde ancien et moderne*-ben *Les langues paranilotique: unité étendue* címmel ismerteti őket (1981: 311–330). Az afrikanisták többsége Köhler javaslata nyomán (1948, 1955), amelyet lényegében Greenberg magáévá tett, e nyelveket egy családnak tekintik nyugati, keleti és déli ágba osztván, ámde az elnevezés nem felel meg teljesen a földrajzi elhelyezkedésnek.

A tulajdonképpeni szaharai nyelveket kutatójuk, Norbert Cyffer ismerteti (314–317). Köztük a kanuri a hajdani Bornu birodalom nyelve volt, beszélőinek száma meghaladja a négymilliót.

A meroe eddig minden rokonítási kísérletnek ellenállt, sőt Greenberg sem tudta beolvasztani egyik nyelvcsaládba sem, tehát kihagyta rendszeréből. Inge Hofmann, a cikkíró specialista (301–304) e kérdéssel nem foglalkozik, nyilván van is ő, hanem a szerkesztőség döntött írásának a kézikönyven belül való elhelyezéséről. A meroe az egyiptomi kultúra hatása alatt álló ókori ilyen nevű birodalom nyelve volt. Módosított egyiptomi írással feljegyzett szövegek maradtak fenn az i. e. II. és az i. sz. IV. századból. Noha az írás hangértékét lényegében megfejtették, a szövegek jelentése mindmáig alig ismert, ugyanis csak bizonyos szavak és morfémák jelentését, funkcióját tudták meghatározni.

A többi Nílus–Szahara közti nyelvről Schadeberg számol be. Köztük van a szongai, a középkori ilyen nevű ország nyelve, amelyet ma a Niger középső folyása mentén kb. egymillióan beszélnek, és azon a területen közvetítő nyelvként használnak. Schadeberg az ő ad hoc északi csoportjában (Nordregion) tárgyalja (317–319), és itt a földrajzi besorolás nem szerencsés, nem következetes; inkább nyugati csoportot kellett volna fölvenni ezzel az egy taggal, ámde akkor kiderült volna, hogy e nyelv mindenképpen távol áll az összes Nílus–Szahara közinek nevezett nyelvtől. És valóban, a szongai nyelvet a Greenberget közvetlenül megelőző osztályozásokban elszigeteltnek tekintették (Westermann–Bryan 1952. 46–47), csak Greenberg kohójában olvadt bele a hipotétikus nagycsaládba. Schadeberg nem beszél a szongai rokonításáról. Greenberg eljárásának jogosságát Köhler (1975: 252) szintén aggállal fogadja.

Ami az ugyancsak északi csoportban (Nordregion) megtárgyalt (304–306) nuba nyelveket és nyelvjárásait (nílusi nuba a fadiccsa, mahasz, kenuzi és dongola nyelvjárásokkal, hegyi nuba, birgid, meidob) illeti, szintén nincsenek még megnyugtatóan osztályozva annak ellenére, hogy — amint Schadeberg kiemeli — az afrikanisztikában kiemelkedő szerepük van, minthogy ezeréves (kopt) írásos hagyomány áll mögöttük. A szerző azonban nem említi meg, hogy egyrészt ez a hagyomány nem folyamatos, ti. a mai núbiaiak, ha egyáltalán írnak, arab írásjeleket használnak rövid üzeneteikben, másrészt pedig a nyelvemlékekből összeálló ókori és a 19. század végétől alaposabb leírásokból megismert nyelvállapot közti összefüggés nyelvtörténetileg nincs kimunkálva. Zyhlarz (1928) csak az ónúbiaival foglalkozott (ez leginkább a modern mahasz nyelvjárással azonosítható), Almkvist (1877–1878, kiadva 1911-ben), Reinisch (1879), Lepsius (1880), Armbruster (1960, 1965) csak a modern nyelvjárások anyagát közlik, Greenberg pedig vegyesen és kritika nélkül hasonlít össze ó- és újnúbiai alakokat. A nuba a mai napig ellenállt a behatóbb besorolási

kísérleteknek (I. Westermann 1949. 17), de Greenberg az ő Chari—Nílus közti esoportjába, azon belül a kelet-szudáni nyelvek közé sorolja. Schadeberg a rokonság kérdésében nem foglal állást.

Az egyes nyelveket, nyelvcsaládokat tárgyaló első főrész harmadik, utolsó fejezete a koiszan ismertetését tartalmazza: „Die Khoisan-Familie” (329—374). A szerző, J. C. Winter tulajdonképpeni kutatási területe áll a legmesszebb az általa elvállalt témától: nemcsak hogy azelőtt nem tanulmányozta e nyelveket, hanem voltaképp nem is nyelvész, hanem etnológus (social ethnology az angolszász elnevezése az ő szakterületének), ezt főképp Kelet-Afrikára szűkítve műveli, a tánzániai csagák vagy dzsagák közt végzett kutatásokat; a bantu népeken túlmenően a nálusi (maszai) népek életével és történetével foglalkozik. Vállalkozása tehát bravúros tettetnek mondható, a cikk mindenképpen nagy szorgalomról tesz tanúbizonytságot, és jó áttekintést nyújt. Ellenben Winter a szükségből erényt csinálván nem elégszik meg az ismertetői szereppel, hanem túllépvén e határokat olykor saját véleményét nyilvánítja, sőt döntőbíróként lép föl, néha elnevezési újításokat vezet be (pl. a hagyományos korana nép- és nyelvnév helyett a kiejtéshez hívebb! ora alakot használja). Beachnek felrója (352), hogy a tövek strukturális elemzésében hiábavalóan különbözteti meg a szókezedet a szóelem többi részétől. Beach (1938: 259—282) azonban igen helyesen járt el, ugyanis a koiszan nyelvek töveinek szerkezetére az jellemző, hogy a csettintő hangok csak kezdő helyzetben fordulnak elő (nem csettintő fonémákkal váltakozva), míg a többi helyzetben csak meghatározott fonémák állhatnak, de semmiképpen sem csettintő hangok. Sparrman 1783. évi koiszan szójegyzékéből Winter a „kínai” vagy „snese” hottentottát említi meg, s e tizenkét szóalakkal saját maga végzett összehasonlítást, amelynek csak a végeredményét közli (341), hogy ti. legjobb esetben három alak vethető egybe délkoiszan nyelvjárásokkal, ám bővebb adatokat nem közöl. A „snese” különben Sparrman félreértéséből keletkezett név, a helybeli búrok „kínai” elnevezéssel illetett afrikansz szavával azonos (tökéletlen svéd lejegyzéssel az afrikansz *Chinese* alakból). Ellenben Winter nem szól a Sparrman-féle nagyobb, 157 szavas koiszan szójegyzékről, amely esetleg a koránál hozható szorosabb kapcsolatba. Sparrmanról vö. Fodor 1975. Winter táblázatot ad a dokumentált koiszan nyelvekről és nyelvjárásokról a korábbi és a mai osztályozás szerint. Kár, hogy egyes szerzők rövidítéseit nem oldja föl, és a források megjelölése helyenként hiányos. A strukturális vázlatban a szerző csak a személyes névmások és néhány szuffixum áttekintésére szorítkozik.

A korábban busmannak és hottentottának nevezett népek nyelvéhez főképp a csettintő hangok megléte miatt a kelet-afrikai hatsza (hadza) és szandave, valamint a dél-angolai kvadi nyelvet hozzászámítván egy nagyobb genetikus egységet következtettek ki, s ezt a többi afrikai nyelvcsaláddal, így a hamitával próbálták rokonítani, főképp a (hottentotta) nyelvtani nem megléte folytán (I. Meinhof hamita-elméletét). Ma a koiszan, a nem dél-afrikai csettintő nyelvek idetartozásáról eltérően vélekedve ugyan, nem hozzák rokonságba a másik három afrikai nyelvcsaláddal. A belső tagozódást illetően korábban a busmant (szan) és a hottentottát (koi, koikoi) egymástól határozottan külön nyelveknek tartották (nem utolsósorban embertani és néprajzi különbségükre tekintettel); Dorothea Bleek (1927) szorosabb kapcsolatot talált köztük, s hármas tagozását Köhler (1962) továbbfejlesztvén ma észak-, dél- és középkoiszan (kxoe) nyelveket különböztetnek meg. E hármas felosztást

nem fogadja el Westphal, s az ő osztályozása (1956) közelebb áll a korábbi kettős megkülönböztetéshez. Greenberg csatlakozott Köhler nézetéhez, osztályozásában a koisan nyelvcsaládot elkülönítette a többbitől odaszámítván a szandavét és hadzát is mint külön-külön nyelvágat.

Bár e nyelvekről a 17. század óta készültek feljegyzések, nyelvtörténeti feldolgozások és egyáltalán a koisan nyelvtörténet messzemenően elmaradt a lehetőségektől. Nienaber (1963) gondos filológiai munkáját nem használják föl az osztályozási és rekonstrukciós elméletekben. Az említett filológiai-nyelvtörténeti felkészületlenségen kívül az az objektív nehézség rettentette vissza a módszeres nyelvtörténeti vizsgálatokra vállalkozókat, hogy a csettintő hangok fonetikai átírása a század elejéig tökéletlen volt, s ez a hangváltozások felderítését és rendszerezését roppant módon komplikáltta teszi.

A csettintő hangok nemcsak a koisanban — beleértve a többek által idesorolt hatszát, szandavét és kvadit —, hanem néhány déli bantu nyelvben is megvannak, noha kevésbé gyakoriak a koisanban való előfordulásukhoz képest. Már a korai munkákban felbukkan az a vélemény, hogy e fonémák a bantuban koisan hatásra keletkeztek. Meinhof szintén így nyilatkozott, és ez az álláspont ma is uralkodó a koisan és a bantu nyelvészek körében. Mary C. Bill (1974) foglalta össze az eddigi megállapításokat csatlakozva e konklúzióhoz. Megjegyzem, hogy Roman Stopa (1971) e hangokat a természetes beszédfejlődés egy ősi fokozatának tartja. Az eddigi adatok és érvek áttekintése után magam nem találok eléggé elfogadhatónak a szóban forgó hangok areális vándorlásának ezen egyoldalú irányáról szóló tézist, habár persze a bantu és a koisan népek közti évszázados kapcsolatok nemcsak a koisanra tett bantu, hanem a fordított hatást is magával hozta egyéb nyelvi szinteken is. A helyzet az, hogy jórészt szinkronikus adatok összevetésével ez a nyelvtörténeti probléma sem oldható meg elfogadható módon. Két koisan nyelv igen részletes leírását adja Köhler a Manessy szerkesztette kézikönyvben (1981: 459—615). Köztük a *kxoe* az ő középkoiszan, a *!khung* az északkoisan csoportjába tartozik, mindkettőt többszörös, hosszú hónapokig tartó namibiai gyűjtőútján ismerte meg.

*

A második főrész az „összehasonlítás” (Sprachvergleichung) címet kapta, itt három elméleti-módszertani tárgyú cikket olvashatunk.

Az első Ludwig Gerhardt „Genetische Gliederung und Rekonstruktion” (375—405) című összefoglalása. A szerző több nyugat-afrikai (nigériai) nyelv leírását közölte. A tudománytörténeti áttekintésből kitűnik Gerhardt előképzettsége. A régi mesterek közül nem találjuk Brugmann, Leskien (az újgrammatikusokról szó sem esik), Steinthal, Gabelentz, Wundt, Jespersen, Meillet, az újak közül R. Anttila nevét, holott ez utóbbi már-már amerikainak számíthat. Hermann Pault idézi ugyan, de rosszalóan és félreértve, nem is nyelvtörténeti koncepcióját tekintve, noha éppen az ismert meghatározást és az ezt követő mondatokat kifogásolja (385): „... Was man für eine nichtgeschichtliche Betrachtung der Sprache erklárt, ist im Grunde nichts als eine unvollkommene geschichtliche, unvollkommen teils durch Schuld des Betrachters, teils durch Schuld des Beobachtungsmaterials (Paul 1920: 20)”. Gerhardt úgy véli, hogy a hiba (Schuld 'hiba, bűn') hangoztatásával leértékeli azokat a nyelveket és ennél fogva azokat a népeket, amelyek nem alakítottak ki írásbeliséget.

A szerző az összehasonlításakor felmerülő hasonlóságokat három tényezővel magyarázza: véletlen egybeesés (de ezeknek száma csekély), kölcsönzés és közös eredet. A hangszimbolikus eredetű hasonlóságokról nem tesz említést. Azt többször is hangsúlyozza (384, 394, 400), hogy az afrikai írásos emlékek csekély számuk miatt nem játszanak szerepet a nyelvtörténeti vizsgálatokban. Szerinte a nyelveknek az élő szervezetekkel ellentétben sem születési, sem halálozási évszámuk nincs (379). Nos azért több kihalt nyelv létének felső időhatárát elég pontosan meg tudjuk határozni, ha nem is mindig évre, mint pl. a polabét a XVIII. század, a dalmátét a XVII. század elejével (de Veglia szigetén még pontosan 1898-ig tudtak ezen a nyelven). Afrikában szintén halmank ki nyelvek, alighanem ilyen lehet az az ometik nevű nilusi nyelv (270) Heine lejegyzésében (1973—1974), amely nem tévesztendő össze sem az Omofolyó menti nyelvekkel (Omotic, Omotisch), sem annak egyik tagjával, az ometóval. A bantu és a Nigéria—Kamerun közti fennsík (Plateau) nyelvei közti összehasonlításra néhány szópárt mutat be a szerző (396). A kikövetkeztetett alapnyelvi alakok azt hivatják illusztrálni, hogy a szókezdő *k* mássalhangzó a következő magánhangzó színe szerint módosul (jésül): bantu **kípà* ~ fennsíki **cip* 'ér (testben)', de bantu **ki* ~ fennsíki **ky* 'meghal'. Ámde a többi alak más vonatkozású ellentmondást tár föl, amiből arra kell következtetnünk, hogy a szókezdő mássalhangzók magánhangzó előtti viselkedése felülvizsgálatra szorul: bantu **kóp-* ~ fennsíki **kwap* 'kölcsönöz' és bantu **kódò* ~ fennsíki **kat* 'garat', nem is szólván a bantu **kòkò* ~ fennsíki **ko* 'tyúk' összevetéséről, amely az alakok hangutánzó volta miatt más elbírálásban részesül (igaz, Gerhardt számára ez a probléma nem létezik). Lehet, hogy behatóbb vizsgálattal bonyolultabb, de szabályos megfelelés tárható fel, addig azonban nem példázza a szabályszerűségek meghatározását a rekonstrukciós eljárásban.

A szerző a greenbergi „tömeges összehasonlítás” módszerét vitán felül állónak véli, ezzel szemben a lexikostatisztika használhatóságáról szkeptikusan nyilatkozik (400—402). Ez utóbbi álláspont azért meglepő, mert Gerhardt kevéssel e kézikönyv megjelenése előtt maga is lexikostatisztikai számításokat végzett, és abban a cikkben kifejezetten pozitívan nyilatkozott róla (1980: 341).

Ezután Bernd Heine és Rainer Voßen közös tanulmánya következik „Sprachtypologie” címmel (407—444). Heine a kölni afrikanisztikai tanszék vezetője Oswin Köhler nyugdíjba vonulása óta. Ő korunk egyik legsokoldalúbb afrikanistája (1968, 1973, 1976, 1977 stb.), a togói maradványnyelvek, bantu osztályozási problémák, nilusi és kusita nyelvek, szociolingvisztika éppen úgy szerepel témaként nagyszámú publikációi közt, mint a most ismertetett tipológia. Voßen fiatal kutató, a nilusi nyelvészetre specializálja magát (1978).

Az összefoglaló a tipológia általános és az Afrika-kutatásban alkalmazott különleges problémáit mutatja be, ezen túlmenően egy új modellt közöl.

A tudománytörténeti előzmények ismertetése igen alapos, legfeljebb Müller Miksa elméletét lehetett volna megemlíteni, hiszen az egyes morfológiai típusok értékkülönbségét ő propagálta annak idején, igaz hogy ezen a szemléleten a nyelvtudomány már túljutott. A korszerű elméleti monográfiák közül I. I. Revzin (1962 illetve 1966) művét hiányoljuk a cikkben és a bibliográfiában egyaránt, valamint az Acta Linguistica 1979. évi 29. kötetében megjelent írásokat.

Az afrikai nyelvek körében végzett tipológiai kutatások története szintén tanulságos, szinte minden klasszikus afrikanista foglalkozott ilyen problémákkal (Lepsius, Meinhof, Alice Werner, C. M. Doke, Westermann). A szerzők Guthrie (1948) bantu osztályozási módszerét szintén tipológiai jellegűnek mondják, tekintve hogy az egyes zónák több nyelvi sajátosság megléte alapján különülnek el ebben a műben. A tipológiai osztályozás ismerveinek érvényességi körét vizsgálva a szerzők három fajtát különböztetik meg: az idealizáló (idealtypisch), a prototipizáló és az elkülönítő (diskret) típusalkotást. Eszerint idealizálóknak a múlt századi típusvizsgálatokat nevezik, amelyekben a konkrét anyagtól független ideálisan megképzett kritériumok alapján osztályozták a nyelveket: „... den unterschiedenen Typen werden Kriterien zugrundegelegt, die so weit von der sprachlichen Wirklichkeit entfernt sind, daß sie nicht erfüllt werden können” (420–421). Márpedig — úgymond — egy nyelv sincs, amely a ragozó vagy hajlító típusnak egészen megfelelne, csak olyan nyelvek vannak, amelyek megközelítik ezt az ideált. A prototipizáló eljárás ténylegesen meglévő ismervek alapján osztályoz, ezek a kiválasztott nyelvek mindegyikében meglehetnek, illetőleg szerintük bizonyos statisztikai átlagot érnek el. Lepsius (1880) és Westermann (1935: 132–143) tipológiai módszere volt ilyen. A diszkrét tipológiára Greenberg (1963b), Houis (1970, 1971) és Heine (1976a) vizsgálatait hozzák föl példának. Eszerint valamely nyelvet csak akkor jellemeznek egy bizonyos tipológiai ismérvvel, ha az minden követelménynek maradéktalanul eleget tesz. Heine említett munkájának B típusába például csak azok a nyelvek tartoznak, amelyekben 1. a genitívus főnévi vonzata előtt áll, 2. a határozó helye az ige után van és 3. nyelvtani viszonyításra névutókat használnak.

Mielőtt ehhez az elméleti igényű tipológia-tipizáláshoz megjegyzéseket fűznék, az afrikai nyelvek típusainak egy újabb osztályozási kísérletét ismertetem, amelyet a szerzők ebben a kézikönyvben mutatnak be először. Ez voltaképpen továbbfejlesztése Heine korábbi vizsgálatának (1976a), amelyet ő Greenberg (1963b) nyomdokain haladva végzett el afrikai nyelvek anyagán szórendi ismervekkel. Akkor több, mint 300 nyelvet választott ki vizsgálata tárgyául, jelen munkájukban a szerzők 350 nyelv adatát dolgozták föl (e nyelvek jegyzékét l. 437–442). A korábbi szórendi kritérium itt csak járulékos ismérv a három fő ismérv mellett: 1. a névszói osztálykategória megléte vagy hiánya, 2. a névragozási esetek megléte vagy hiánya és 3. ige-fajképzés szintetikus módon vagy ennek hiánya (analitikus szerkezet). A három fő ismérv kombinációja összesen nyolc típust ad, de ebből gyakorlatban csak hét mutatható ki a vizsgált nyelvekben. Ha ugyanis valahol mind névszói osztály, mind névragozási esetek előfordultak, nem hiányzott az ige-fajképzés sem. A hét típus és a szórendi altípusok figyelembevételével a fentín kívül még az alábbi következtetést vonták le a szerzők: azokban a nyelvekben, ahol a genitívus a birtokszó előtt és a határozó(szó) az ige után áll, nincs névragozási eset, továbbá azokban a nyelvekben, ahol az ige, illetve az állítmány a mondat elején áll, mindig van szófaji továbbképzés. A hét főtípusnak a négy afrikai nyelvcsaládban való megoszlását vizsgálván kiderült, hogy a Niger—Kordofán közti nyelvekben mind a hét típus megvan, a koisanban csak három, az afro-ázsiaiban és a Nílus—Szahara közti nyelvekben egy-egy hiányzik, mégpedig az előbbiben a 6. típus (az esetrendszer megvan, a másik két ismérv nincs), az utóbbiban a 4. (a névszói osztály kategóriája megvan, a másik kettő hiányzik). Ez más szóval arra mutat, hogy a szóban forgó ismervekre nézve a koisan

nyelvek a legegységesebbek, a Niger—Kordofán közti nyelvek a legváltozatosabbak, ami különben nem okoz meglepetést a valóban meglevő sokféleséget tekintetbe véve.

Az érdekes tipológiai tanulmány több kérdést hagy nyitva. Az ismérvek kiválasztása már eleve meghatározója lehet az eredménynek, nem mindegy tehát, hogy a vizsgálati kritériumok elvileg mérvadók-e. Ha pl. nem releváns ismérvekkel kísérleteznek, pláne nagyobb számban, a kvantitatívan kifejezett eredmény elmossa, felborítja a releváns tipológiai különbségeket, s az osztályozás formálissá válik. Vajon hogyan alakul a jelen vizsgálat végeredménye, ha pl. a szórendi ismérveket teszik meg a fő és a morfológiaiakat a járulékos típusnak, vagyis éppen fordítva, mint ahogy eljártak? Azonkívül föltehető a kérdés, miért nem választották vizsgálati elvül a jelző és jelzett szó sorrendjét, miért csak az alany-állítmány, a birtokos szerkezet és az ige (állítmány) és határozójának sorrendjét. Greenberg (1963b) hivatkozott tanulmányában a jelzős szókapcsolat az egyik fő vizsgálati szempont. További kérdés, hogy az igei továbbképzés mechanikus kritériuma (szintetikus képzésmód vagy annak hiánya) miért releváns, miért nem tették meg az igeragozás szintetikus vagy analitikus voltát vizsgálat tárgyává a névszói esetrendszerral állítván párhuzamba. A szerzők maguk megemlítik (427—429), hogy számos esetben, ahol valamely nyelvre a szintetikus igefajképzés volt jellemző, azért előfordult az analitikusabb forma is (mint a németben, és tegyük hozzá, a magyarban: *abreisen* 'elutazik' ~ *er reist ab* 'ő utazik el'). Szinte bizonyosra vehető, hogy más-más kritérium kiválasztásával más-más eredmény kapnánk beleértve az implikációk különbségét. A szerzők adósak maradtak a kiválasztás megindolásával. Végül azon is el lehet gondolkodni, hogy ez a tipológia valóban csak az afrikai vagy a többi világrész nyelveire is érvényes-e. Amint látjuk, számos elvi probléma vetődik föl, amelyek összefüggnek a három tipológiai érvényességi kört illető kérdésfeltevéssel.

E hármás megkülönböztetést azonban nem látom indokoltnak, ellenkezőleg mesterkéltnek és ellentmondásosnak vélem, sőt a „diszkrét” kategória felállításában öngazolást érzek ki. A szerzők elismerik (422), hogy az egyöntetű tipologizálást Heine példaként említett tanulmányában (1976) sem lehetett következetesen kerestülvinni, és helyenként prototípusokat kellett alkalmazni: „Seine Bemerkung (= Heinée) dagegen, daß in den Sprachen diese Typs das Possessivpronomen „gewöhnlich” vor dem Nomen steht, sellt demgegenüber eine prototypische Beobachtung dar”.

A SprAfr-ban közzétett tanulmány — amint már az igeképzés fajainál láttuk — szintén nem mentes a prototipizálástól. Ha Heine—Voßen cikkét Lepsius „prototipikus” kritériumaival vetjük össze (megjegyzem ezek nem egészen azonosak az idézetben körvonalazott esettel), akkor megállapíthatjuk, hogy Lepsius mutatis mutandis azokat a kritériumokat alkalmazza mint ők, csupán a prefixum-suffixum és a tónus vizsgálatával többet, az igefajképzés speciális esetével viszont kevesebbet. Greenberg (1963b) szintén megvizsgálta a prefixum-suffixum előfordulását abban a tanulmányában, amely Heine említett monográfiájának alap gondolatát adta. Az „idealizáló” típus sem különbözik a másik kettőtől, az eltérés nem az érvényesség körében van, hanem abban, hogy Schleicher és a múlt század tipológusai kevés, de általuk relevánsnak tartott kritériumot alkalmaztak, vagyis az egész rendszert akarták lényeges elemeiben megragadni. Sapir (1921) elméletében felállított és Greenberg gyakorlatban bemutatott tipizálása megmutatta, hogy ragozó, hajlító, el-

szigetelő stb. sajátságok kisebb-nagyobb mértékben minden nyelvben megvannak, tiszta típusú nyelvek tehát nincsenek (Greenberg tanulmányában leginkább a vietnami közelíti meg a tiszta elszigetelő típust, 1960: 193), de azt is demonstrálta, hogy a pusztán paradigmarendszerekre épített egykori tipológiák valóban a lényeges elemeket ragadták meg, tehát az is igaz, hogy az angol túlnyomóan hajlító nyelv, noha vannak elszigetelő jellemvonásai. Végeredményben Greenberg szövegvizsgálatai megerősítették a XIX. századi nagyobb kategorizálás helyességét. Habár az elődökkel szemben jogos a kritika a gyakran túlzó általánosítást illetően, az egyes típusokat induktív módon határozták meg (nem pedig „idealizáló” vagyis posztulatív módszerrel), amelyet aztán dedukcióval alkalmaztak az egyes nyelvekre. Az induktív, illetve a deduktív módszer elsőbbségének kérdése a tipologizálásban megvitatásra került a Greenberg szerkesztette cikkgyűjteményben (1963a). A 2. kiadás recenziójában erről megemlékeztem (Fodor 1972).

Nem szólván a különféle szempontból végzett tipológiai vizsgálatokról (részrendszer vagy az egész nyelvtan; szöveg, message vagy szerkezet, code), a Heine és Voßen által taglalt tipologizálási fajták lényege másban keresendő, abban, hogy a vizsgálatok mennyire ragadják meg az egyes nyelveken belüli tipikusait, szabályosat, mennyire veszik figyelembe az altpust, a kivételes eseteket. Az afrikai nyelveírások minőségében mutatkozó tetemes különbségek (no meg a rendelkezésre álló feldolgozási idő) ismeretében valószínű, hogy ők szintén „prototipikus” módon válogatták össze adataikat, ám „diszkrét” esetnek posztulálták azokat, amelyek a silány, kurta nyelvtani vázlatokban fellelhetők voltak, ahol a tipikusnak leírt alakokkal szemben mutatkozó esetekről nem találtak említést. Hogy a hatsza nyelvet kénytelenek voltak kihagyni a vizsgálati anyagból az elégtelen leírás miatt, azt maguk is elismerik (429). Az ő tanulmányuk adatai bizonyára nagyobb hitellességi fokot értek volna el, ha 350 helyett csak a tüzetesebben leírt 60–80 nyelvet választották volna ki. Az „afrikai” reprezentációt úgy is elérhették volna, a teljességtől pedig így is messze maradtak, hiszen az ezer körüli afrikai nyelv közül még számos ismeretlen vagy alig ismert szolgálhat tipológiai meglepetéssel vagy legalábbis az átlagostól való nagyobb eltéréseket mutathat föl.

A nyelvjárási és nyelvföldrajzi vizsgálatok elvi és főbb gyakorlati problémáit tárgyalja W. J. M. Möhlig „Geographie” (445–477) címmel. Először is a kettő közti különbséget világítja meg kiemelve az európai és az afrikai módszer eltéréseit alkalmazásmódját. Möhlig okfejtése nem egészen világos, a hivatkozott eltérések látszólagosak vagy más jellegűek (446–447). Nem áll, hogy minden nyelvjárásvizsgálat egyben nyelvföldrajzi is, gondoljunk csak a tájszótárakra, amelyek persze afrikai nyelvről még nem készültek, azaz a néhány afrikai irodalmi nyelv szótárát kivéve minden egyéb szótár, szójegyzék (ha nem nyelvjárásokat átfogó absztrakcióval szerkesztették őket) tájszótár. Az sem fogadható el, hogy a nyelvföldrajzi kutatás csak akkor nyelvjárásvizsgálat, ha zárt területre terjed ki (447): „... eine sprachgeographische Untersuchung nur dann auch dialektologisch ist, wenn sie zumindest das Arbeitsprinzip der 'räumlichen Geschlossenheit' beachtet”, majd hozzáteszi: „In der europäischen Mundartenforschung ist das Prinzip der räumlichen Geschlossenheit unseres Wissens niemals erörtert worden”. A „zárt terület” fogalmát így magyarázza meg: „Dieses (= das Arbeitsprinzip der 'räumlichen Geschlossenheit') besagt, daß weder auf der Stufe der Datenerhebung im Feld, noch bei der sich daran anschließenden vergleichenden Analyse irgendein

sprachliches Niemandsland ausgespart wird". Nos ez a fogalom nem teljesen világos; az európai nyelvjáráskutatóknak semmiképpen sem volt rá szükségük, de azt hiszem, az afrikanistáknak sem. Ha a zárt terület fogalmát mereven értelmezzük, akkor a magyar nyelvátlasz adatfelvétele csak a magyarság központi lakóterületének határáig volna nyelvjáráskutatásnak tekinthető, a székely nyelvterületé, a jugoszláviai és egyéb nyelvszigeteké nem, ugyanígy kívül esnék a román nyelvjárások vizsgálati körén a macedo- és az isztroromán nyelvátlasz munkálata. Ilyen nyelvszigetek Afrikában is vannak. Ha a nyelvföldrajzi vizsgálat célja a nyelvhatárokon túlmenő areális szóvándorlás vagy egyéb nyelvi jelenségek terjedésének meghatározása, akkor mindig zárt, összefüggő területeken belül történik az adatfelvétel, de éppen ez a fajta vizsgálat lépi túl a dialektológia kereteit. A nyelvjárási jelenségeket tehát nyelvföldrajzi eljárás nélkül a dialektológia egyéb eszközeivel fölmérni, továbbá nem minden nyelvátlasz nyelvjárási térkép, de az bizonyos, hogy a két kutatási ág szorosan összekapcsolódik egymással.

Már említettem, hogy Möhlig kifejezetten elutasítja a lexikostatisztikai módszert mint diakronikus és genetikus vizsgálatok céljára alkalmatlant. Néhány év óta viszont egy francia kutatócsoporttal együtt az ún. dialektometria módszerével kísérletezik (Möhlig 1980), amelynek során kvantitatív mutatókkal próbálják meghatározni a nyelvjárások egymástól való szinkronikus különbségeit.

A cikk további része térképlapokkal illusztrálja a nyelvföldrajzi vizsgálatok ismertetését.

Möhlig több elvi megállapításával, meghatározásával nem tudunk egyetérteni, kivált Afrika-központos, azaz az indoeurópai és finnugor tapasztalatokra épült elmélettől való disztanciája kifogásolandó, mindazonáltal nem vonható kétségbe, hogy az adatfelvételt és az adatok nyelvtörténeti értékelését illetően helyes úton jár.

*

A kötet harmadik főrészeinek első cikkét („Sprache und Geschichte”, 479—512) Franz Rottland és Rainer Voßen írták, akik más szerzőtársaikkal együtt két előbbi cikk szerkesztésében vettek részt. E fejezet az őstörténeti problémák nyelvészeti vonatkozásait taglalja, a vándorlások, az őshaza megállapításának nyelvtudományi módszereit; a nyelvészeti palentológiának csak néhány vonatkozása kerül szóba az elnevezés megemlítése nélkül.

Heine (1976. 7) egyik tanulmányának apropójából kiindulva pozitívan értékeli Dyen elméletét (1956), amely Sapir vázlatokban fölvetett gondolatait fejlesztette tovább. Eszerint az őshaza ott keresendő, ahol viszonylag kisebb területen tetemesebb nyelvjárási különbségek mutatkoznak. Erre több indián nyelvjárás areális helyzetén kívül az angol példáját szokták hangoztatni, ui. Nagy-Britanniában jóval több helyi nyelvjárás található, mint a sokszorta nagyobb kiterjedésű és (az angoloktól) később benépesült Észak-Amerikában és Ausztráliában. Greenberg (1972) ezt az érvelést is fölhasználta a bantu népek vándorlásáról szóló elméletében. A Dyen-féle teória egyike a későbbi kvantifikálhatóság kedvéért skatulyába kényszerített „szabályszerűségek” halmazának, amely az elmélet szempontjából kedvezőnek látszó néhány esetre alapozódik, szóval hibás indukciónak eredménye. Az ilyen hipotézisek felállítóinak nem ötlük eszébe, hogy a történelmi változások, folyamatok olyan sokféle földrajzi, éghajlati és főképpen társadalmi tényező hatására alakulnak,

beleértve véletlen események és nem mindig átgondolt döntések következményeit, hogy a leegyszerűsített képletekkel nem lehet egységes magyarázatot találni rájuk, minden egyes probléma megoldásához egyéni vizsgálat kívánatik meg. Grzymiski (1980) helyesen mutat rá, hogy a Dyen-féle szabályszerűséget alkalmazván a szláv nyelvek őshazáját a mai Jugoszlávia területén kellene keresnünk, mert ott a legnagyobb a nyelvi, nyelvjárási sokféleség (bolgár, macedón, szerb-horvát, szlovén), holott a történelmi dokumentumok alapján tudjuk, hogy a szlávok erre a területre csak a VI. század folyamán vándoroltak be. Egyébként Rottland és Voßen hivatkozik Bird (1970) vizsgálatára a mande népek és nyelvek szerteágazásáról Nyugat-Afrikában, holott az ellentmondani látszik Dyen elméletének, ugyanis akár a központi, akár a tőle messzebb fekvő, később benépesült területek nyelvjárásairól van szó, igen csekély eltérések, viszonylag nagyobb egyezések jellemzik őket. A szerzők csupán a korábbi, lexikostatisztikai úton kapott spekulációkkal szemben fedezik föl az ellentmondást. A bevezetőben már hivatkoztam arra, hogy e két szerző a lexikostatisztikát bizonyos kételyek elismerésével vagy őket inkább visszafojtván, néhány módosított modell kiemelésével a genetikai osztályozás egyik legfontosabb módszereként mutatják be (487–492).

Mechthild Reh („Sprache und Gesellschaft”, 513–557), a szerkesztés idején még egyetemi hallgató Kölnben, a szociolingvisztika módszeréről általában és az afrikai nyelvek terén való speciális alkalmazásáról, eredményeiről írt tájékoztatást. Témái: a közvetítő nyelvek, a nyelvismeret, nyelvhasználat általában és különösen a városokban, a nemzeti és hivatalos nyelvek, a nyelvi politika. A függetlenség óta megnőtt az érdeklődés a szociológiai és nyelvészociológiai problémák iránt, az európai kutatókon kívül számos afrikai közöl tanulmányokat: M. H. Abdulaziz, A. Afolayan, M. Tadadjeu stb.

Az afrikai államok egyik súlyos gondja a nyelvi sokféleségben is visszautkröző nemzetiségi, kisebbségi kérdés. A nyelvi politika általános iránya egyre inkább a honi nyelvek támogatása az európai eredetű államnyelvek fenntartása mellett. Az UNESCO és az Afrikai Államok Szervezete az iskolai oktatásban való anyanyelvi tanítás mellett foglaltak állást, habár ennek keresztülvitele a vegyes nyelvű városokban roppant nehéz (542–545). Nincs szó a cikkben a Dél-Afrikai Köztársaság nyelvi politikájáról, pedig ez nagyjából követi az UNESCO javaslatát. E kérdésről a szakemberek nem alakítottak ki egységes nézetet. A kormány fajüldöző rendszerét támadó, ellene küzdő értelmiség általában megbélyegzi, mint a *divide et impera* elv egyik alkalmazási módját. Lényegében ezt az álláspontot képviseli Jennifer Dunjwa-Blajberg (1980). A szociolingvisztika egyik úttörője, Heinz Kloss (1968) pozitívabban ítéli meg. A magam részéről inkább Kloss véleményét fogadom el. Több más országban, ahol szintén folyik nemzetiségi elnyomás, megkönnyítené a védekezést, ha az nem irányulna a nyelvi beolvasztás ellen is.

Az egyre nagyobb számú szociometriai közlemények értéke különböző. Az európaiak által rendezett közvéleménykutatás helyességét elvben megkérdőjelezem. A városi lakossággal való nyelvi érintkezés e viszonylatban könnyebb, a félreértésből származó hibák száma és természete eleve kisebb, kevésbé jelentős, mint a nyelvi leírások esetében, de csak az anyanyelvi adatfelvevő remélhet valóságghú választ, hiszen a nyelvismeret, nyelvhasználat kérdése nem sokkal kevésbé kényes, mint a politikai állásfoglalás. De még ahol ilyen szempontok alig vagy egyáltalán nem játszanak szerepet, ott is őszintébb választokat remélhet az az adatfelvevő, aki honfitársait kérdezi ki közös nyelvükön.

Gondoljuk el, milyen furcsa volna, ha Budapesten vagy Bécsben valaki „akcentussal” és nyelvtanilag sem tökéletes magyarsággal, illetve németséggel szólítaná le az utcán vagy keresné föl lakásán az embereket közvéleménykutatásra.

Az elmúlt években egyre több monográfia jelenik meg az egyes országok teljes nyelvi helyzetéről, így Tanzániáról, Kenyáról, Zambiáról és Ugandáról.

Az utolsó fejezet („Afrikanische Literatur”, 559—630) szakember tollából származik. Karl-Heinz Jansennek kevéssel e kézikönyv kiadása előtt jelent meg egy kritikai tanulmánya az afrikai irodalomról (1981). A jelen áttekintés három részben mutatja be a földrész irodalmát, a népköltészetet és a neoafrikanista irodalom két ágazatát, a honos és az európai nyelveken írott műveket. Ez utóbbiak közül jórészt csak a francia és az angol nyelvű írásművekkel és irodalommal foglalkozik, a portugál nyelvű szépirodalomról megemlíti (615), hogy legjobban Moszkvában ismerik (vö. L. V. Nyekraszova cikkét: 1964. 110—116). A népköltészet fajainak áttekintésében Jansen példakön is szemlélteti, hogy ezeknek az alkotásoknak az esztétikai értékét megítélni az illető nyelv alapos ismerete nélkül nem lehetséges.

Ehhez az állításhoz csatlakozván annak a reménynek adok kifejezést, hogy a közeljövőben még több afrikai irodalmár fogja tanulmányozni népe irodalmát, és ezzel az eddig túlnyomórészt kontinensentúli kartársaik munkásságát éppen tökéletes nyelvismeretük alapján fogják kiegészíteni és továbbfejleszteni. Az eddigi eredmények igen tekintélyesek, elég ha csak német irodalmárok elméleti munkásságát emelem ki, köztük Janheinz Jahn műveit (1965, 1966), és Ulli Beier szervező tevékenységét a Black Orpheus folyóirat szerkesztésével. Az európai nyelvű szépirodalom jelentőségét értékelve Jansen szóba hozza a kérdést, hogy honi vagy európai nyelveken fejlődjék-e tovább az afrikai irodalom. A szerző nem a vagy-vagy, hanem az is-is megoldás mellett tör lándzsát (605). A tanulmány szorosabban vett nyelvi problémákra is kitér. Az afrikai angol szépirodalom nyelvi stílusában egyre inkább, tudatosan kiütököznek az anyaországi és a többi angolszász ország nyelvezetétől eltérő sajátságok (622—625). A neoafrikai francia irodalom ideológiai alapjáról, az ún. négritude-ról beható elemzést kapunk. Kár hogy a nyelv és gondolkodás filozófiai problémája, a Humboldt, Fritz Mauthner és a néhány évtizeddel ezelőtt tőlük függetlenül B. L. Whorf által újrafelvetett nyelvi relativizmus sehol a kötetben nincs megtárgyalva, pedig ennek afrikai változata is van, amit A. Kagame ugandai író (1956), P. Tempels (1959) nyomán J. S. Mbiti (1969) és Janheinz Jahn (1958) próbált továbbépíteni. Jansen (598—599) csak röviden utal e kérdésre.

*

E recenzió azt a benyomást kelti, mintha az ismertetett műben túltengénének a fogyatékoságok. Ha ez a látszat alakulna is ki az olvasóban, nem szeretném azt állítani, hogy a SprAfr a maga egészében nem éri el a tudományos színvonal küszöbét. Ha így vélném, nem fogtam volna bele az ismertetésbe. A recenzensnek azonban az a föladata, hogy a kiadvány gyöngé pontjaira rámutasson; a hibák erősebb hangsúlyozása nálam stíluskérdés. Alapjában véve úgy gondolom, hogy a könyv hasznos szolgálatot fog tenni az afrikai nyelvek és nyelvi problémák ismertetése terén. Amiről e még oly hosszú cikk keretében nem volt alkalmam megemlékezni, az kétségtelen értéke: az információgazdagság. A nyelvi példák és a strukturális vázlatok becses forrása lesz a nem nyelvész afrikanistáknak és a nem afrikanista nyelvészeknek, amikor a

maguk szakterületén, általános kérdések bogozásakor afrikai analógiákhoz, egybevethető nyelvi adatokhoz akarnak folyamodni, az idézett szakirodalom, illetőleg a bibliográfia pedig a nyelvész afrikanistának is értékes segédeszköze lehet. Az egyetemi hallgatók azért forgathatják haszonnal, mert bőséges tájékoztatást nyújt a kutatások mai helyzetéről és a fontosabb problémákról. Ez utóbbiak megoldási javaslatainak értékelése, továbbá az elméleti és módszertani kitekintés számos fejezetben vitatható, hiányos, sőt torzító, tehát dezorientáló, de korunk „amerikai” és „amerikaias” diakronikus nyelvészeti irodalmában ez nem egyedüli eset, a kritikus szem bizvást külön tudja választani a tiszta búzát az ocsútól.

A szép kiállítású könyv elolvasása után még azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az afrikanisztika mint egységes diszciplína ma már nem létezik. A nyelvi és etnikai sokféleség semmivel sem kisebb, sőt nagyobb, mint az ázsiai térségben, amit az orientalisztika tekint át, sőt vele összehasonlítva a helyzet annyiban kedvezőtlenebb, hogy jóval csekélyebb ismereteink vannak az afrikai nyelvekről és népekről, mint az ázsiaiakról. De már az orientalisztika is olyan tág fogalom lett, hogy nem ad eligazítást a kutató tulajdonképeni kompetenciájáról, és ha rendeznek is még általános orientalista kongresszusokat, publikálnak is még orientalista folyóiratokat, a szakemberek egymás közt nem orientalisták, hanem turkológusok, sinológusok, japanológusok, malajológusok stb., a szomszédos ázsiai vagy óceáni szakterületre nem szintézisalkotás, hanem főképp csak a kölcsönös kapcsolatok földerítésére járnak át. A hagyományos „afrikanisztika” elnevezés jogosultsága semmivel nem több, mint az „európaisztika” volna. Legjobban tennék tehát a fekete földrész kutatói (elsősorban a nyelvészek), ha különválnának egymástól, és bantuistának, nilotistának, kusitológusnak, mandeistának stb. neveznék és képeznék magukat továbbra is gondos kitenkintéssel a szomszédságra, az egyes nyelvcsaládok, nyelcsoportok egymással való rokonítását pedig arra a néhány paleolingvistára hagynák, akit a távolabbi összefüggések vagy csak azok lehetősége érdekel. Ilyen nyelvészek az orientalisták, urálisták és indogermanisták közt mindig voltak és vannak, mint pl. Björn Collinder (1934), az ő számuk azonban elenyésző a „pozitivistákhoz” képest, akik nem a fellegekben kutatnak, hanem „csak” a földön tanulmányozzák a nyelveket, amellet ők is ellenőrizhető nyelvtörténeti, etimológiai vizsgálatokban szerezték meg a rekonstrukciókhoz, a távolabbi rokonításhoz nélkülözhetetlen tapasztalataikat. A ma Afrika-kutatásának egészségtelen avantgardizmusára éppen az jellemző, hogy a jellemező, hogy a szintézistermelők, hipotézisgyártók száma csaknem ugyanannyi, mint az adatgyűjtőké. Az afrikanisták fiatalabb korosztálya — tisztelet a kivételnek — úgy érzi, hogy jártasságát, szakértelmét mindaddig nem bizonyítja be, amíg legalább egy osztályozási javaslatot vagy alapnyelvi rekonstrukciót le nem tesz az asztalra. Márpedig az afrikai nyelvek megismerését nem ezek, hanem megbízható leírások mozdítják elő, a fikciógyártás éppenséggel gátolja, mert időt, energiát rabol el az adatgyűjtéstől, amelyre pedig az afrikanisták előtanulmányai-
knak és tehetségüknek megfelelően valóban képesek.

FODOR ISTVÁN

Irodalom

- ALEXANDRE, PIERRE (1967), *Langues et langage en Afrique Noire*. Paris.
— (1972), *An Introduction to Languages and Language in Africa*. London—Ibadan—Nairobi.

- ANDRZEJEWSKI, B. W. (1964), *The Declension of Somali Nouns*. London.
- ALMKVIST, H. (1911), *Nubische Studien im Sudän 1877—78*. Szerk. K. V. Zetterstéen. Uppsala—Leipzig.
- ARMBRUSTER, CH. H. (1960), *Dongolese Nubian: a Grammar*. Cambridge.
- (1965), *Dongolese Nubian: a Lexicon*. Cambridge.
- BASSET, A. (1952), *La langue berbère*. London.
- BEACH, D. M. (1938), *The Phonetics of the Hottentot Language*. Cambridge.
- BENNETT, P. R.—J. P. STERK (1977), *South Central Niger-Congo: a reclassification*. *Studies in African Linguistics* 8: 240—273.
- BERGSLAND, KNUT—HANS VOGT (1962), *On the validity of glottochronology*. *Current Anthropology* 3: 115—153.
- BILL, MARY C. (1974), *The influence of the Hottentot languages on the Bantu languages*. *Limi* 2,2: 63—77.
- BIRD, CH. S. (1970), *The Development of Mandekan (Manding): a Study of the Role of Extra-Linguistic Factors in Linguistic Change*. In: *Language and History in Africa*, szerk. D. Dalby. New York. 146—159.
- BLEEK, DOROTHEA F. (1927), *The Distribution of Bushman Languages in South Africa*. In: *Festschrift Meinhof, Beiträge zur afrikanischen Sprachwissenschaft*, szerk. F. Boas et al. Hamburg. 55—64 l.
- COHEN, MARCEL (1974), *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*. Paris.
- COLE, D. T. (1971), *The History of African Linguistics to 1945*. In: *Current Trends in Linguistics* 7: 1—29.
- COLLINDER, BJÖRN (1934), *Indo-Uralisches Sprachgut*. Uppsala.
- CURRENT TRENDS IN LINGUISTICS I. SEBEOK, TH. A.
- DALBY, DAVID (1965), *The Mel languages: a reclassification of Southern 'West Atlantic'*. *African Language Studies* 6: 1—17.
- DE WOLF, PAUL P. (1971), *The Noun Class System of Proto-Benue-Congo*. *Janua Linguarum, Series Practica* 167. The Hague—Paris.
- DOKE, C. M.—B. W. VILAKAZI (1948), *Zulu-English Dictionary*. Johannesburg.
- DREXEL, ALBERT (1921—1926), *Gliederung der afrikanischen Sprachen*. *Anthropos* 16—17: 73—108, 18—19: 12—39, 20: 210—243, 444—460.
- DUNJWA-BLAJBERG, JENNIFER (1980), *Sprache und Politik in Südafrika: Stellung und Funktion der Sprachen unter dem Apartheidsystem*. Bonn.
- DYEN, I. (1956), *Language distribution and migration theory*. *Language* 32: 611—626.
- EHRET, CHRISTOPHER (1971), *Southern Nilotic History: Linguistic Approaches to the Study of the Past*. Evanston, Ill.
- 1972. *Outlining Southern African history: a re-evaluation*. *Ufahamu* 3, 1.
- 1980. *The Historical Reconstruction of Southern Cushitic Phonology and Vocabulary*. *Kölnner Beiträge zur Afrikanistik* 5. Berlin.
- FLEMMING, H. C. (1969), *The classification of West Cushitic within Hamito-Semitic*. In: *Eastern African History*, szerk. D. McCall. Boston University Studies in African History 3. New York, 3—27.
- FODOR ISTVÁN (1960), *A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése*. *NyK* 84: 196—205.
- (1961), *A glottochronológia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján*. *NyK* 63: 308—356.
- (1961), *The validity of glottochronology on the basis of the Slavonic languages*. *Studia Slavica* 7: 295—346.
- (1965), *Az afrikai nyelvek osztályzásának problémái (Módszertani tanulságok Greenberg rendszerezési kísérletéből)*. *NyK* 67: 41—111.
- (1966), *The Problems in the Classification of the African Languages. Methodological and Theoretical Conclusions Concerning the Classification System of Joseph H. Greenberg*. Center for Afro-Asian Research of the Hungarian Academy of Sciences, Studies on Developing Countries 5. Budapest.
- (1972), *Universals of Language*. Edited by Joseph H. Greenberg. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13—15, 1961, Cambridge, Mass. — London. 1966. *Acta Linguistica* 22: 210; 215. (ismertetés).
- (1975), *Pallas und andere afrikanische Vokabularien vor dem 19. Jahrhundert: ein Beitrag zur Forschungsgeschichte*. Hamburg.
- (1977), *The Use of L. Magyar's Records (1859) for the History of Umbundu*. *Studies in African Linguistics, Supplement* 7. Papers from the Eighth Conference on African Linguistics. Szerk. Martin Mould és Thomas J. Hinnebusch, 63—71.

- (1981), *A Fallacy of Contemporary Linguistics: J. H. Greenberg's Classification of the African Languages and His "Comparative Method"*. Hamburg (az 1966-ban kiadott kötet 4. kiadása).
- GERHARDT, LUDWIG (1980), *An Attempt at a Lexicostatistic Classification of some not-so-Bantu Languages*. In: *L'expansion bantoue*, Viviers (France), 4—16 avril 1977, szerk. Luc Bouquiaux, CNRS, 341—350.
- GRAY, BENNISON (1982), *Critique of the comparative method*. *Language Science* 4: 1—33.
- GREENBERG, JOSEPH H. (1949—1954), *Studies in African linguistic classification*. *Southwestern Journal of Anthropology* 5—10.
- (1955), *Studies in African Linguistic Classification* New Haven.
- (1960), *A quantitative approach to the morphological typology of language*. *International Journal of American Linguistics* 26: 178—194.
- (1963a), *The Languages of Africa*. The Hague.
- (1963b), *Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements*. In: *Universals of Language*. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13—15, 1961, szerk. J. H. Greenberg. Cambridge, Mass. — London, 58—90.
- (1972), *Linguistic evidence regarding Bantu origins*. *Journal of African History* 13: 189—216.
- GREGENSEN, EDGAR A. (1972), *Kongo-Saharan*. *Journal of African Languages* 11: 69—89.
- (1977), *Language in Africa*. New York.
- GRZYMSKI, KRZYSZTOF (1980), *The greatest-diversity concept and African History*. *Current Anthropology* 21: 506—507.
- GUTHRIE, MALCOLM (1948), *The Classification of the Bantu Languages*. London.
- (1962a), *Some developments in the prehistory of the Bantu languages*. *Journal of African History* 3: 273—282.
- (1962b), *Bantu origins: a tentative new hypothesis*. *Journal of African Languages* 1: 9—21.
- (1962c), *A two-stage method of comparative Bantu studies*. *African Language Studies* 3: 1—14.
- (1967—1971), *Comparative Bantu*. I—IV. Farnborough.
- HALL, R. M. R. et al. (1975), *Toward a reconstruction of Proto-Nilotic Vocalism*. *Proceedings of the 6th Conference on African Linguistics, Working Papers in Linguistics* 20, szerk. Robert K. Herbert. Columbus, Ohio, 1—15.
- HEINE, BERND (1968a), *Die Verbreitung und Gliederung der Togorestsprachen*. Berlin.
- (1968b), *Afrikanische Verkehrssprachen*. Köln.
- (1970), *Status and Use of African lingua francas*. München.
- (1973), *Zur genetischen Gliederung der Bantu-Sprachen*. *Afrika und Übersee* 56: 164—185.
- (1973—1974), *Vokabulare ostafrikanischer Restsprachen. Teil II: Sogoo und Omotik*. *Afrika und Übersee* 57: 38—49.
- (1976a), *A Typology of African Languages Based on the Order of Meaningful Elements*. *Kölner Beiträge zur Afrikanistik* 4. Berlin.
- (1976b), *Neue Beiträge der Sprachforschung für die afrikanische Geschichte*. *Paideuma* 22: 5—10.
- (1977), *Vertical and horizontal communication in Africa*. *Africa Spectrum* 77: 231—238.
- (Szerk.) (1982), *Recent German Research on Africa: Language and Culture, Rapport sur la recherche africanistique allemande: langue et culture*. Bonn.
- HEINE, B.—H. HOFF—R. VOSSEN (1977), *Neuere Ergebnisse zur Territorialgeschichte der Bantu. Zur Sprachgeschichte und Ethnohistorie in Afrika. Neue Beiträge afrikanistischer Forschungen*, szerk. W. J. G. Möhlig, F. Rottland, B. Heine. Berlin. 57—72.
- HETZRON, ROBERT (1974), *La division des langues sémitiques*. *Actes du premier Congrès International de Linguistique Sémitique et Chamito-Sémitique*, szerk. J. Caquot, D. Cohen. La Haye—Paris. 181—194.
- HETZRON, ROBERT—ENDRE P. TÁLOS (1982), *Christopher Ehret's The Historical Reconstruction of Southern Cushitic Phonology and Vocabulary. A Review Article*. *Sprache und Gesellschaft in Africa (SUGIA)* 4: 239—250.
- HOUIS, MAURICE (1970), *Réflexion sur une double corrélation typologique*. *Journal of West African Languages* 7: 59—68.
- (1971), *Anthropologie linguistique de l'Afrique Noire*. Paris.

- JAHN, JANHEINZ (1958), Muntu. Umriss der neoafrikanischen Kultur. Düsseldorf—Köln.
 — (1965), Die neoafrikanische Literatur. Düsseldorf—Köln.
 — (1966), Geschichte der neoafrikanischen Literatur. Düsseldorf—Köln.
- JANSEN, KARL HEINZ (1981), Literatur und Geschichte in Afrika. Kölner Beiträge zur Afrikanistik 8. Berlin.
- JOHNSTON, H. H. (1919—1922), A Comparative Study of the Bantu and Semi-Bantu Languages, I—II. Oxford.
- JOKI, AULIS (1970), Az etimológiai kutatás mai helyzete. MNy. 66: 4—12.
- KAGAME, A. (1956), La philosophie bantu-rwandaise de l'étre. Bruxelles.
 — (1976), La philosophie bantu comparée. Paris.
- KLOSS, HEINZ (1968), Problems of Language Typology in South Africa. Wien.
- KÖHLER, OSWIN (1948), Die nilotischen Sprachen. Darstellung ihres Lautsystems, nebst einer Einleitung über die Geschichte ihrer Erforschung, ihre Verbreitung und Gliederung. (kézirat).
 — (1955), Geschichte der Erforschung der nilotischen Sprachen. Berlin.
 — (1962), Studien zum Genusssystem und Verbalbau der zentralen Khoisan-Sprachen. Anthropos 57: 529—546.
 — (1975), Geschichte und Probleme der Gliederung der Sprachen Afrikas. Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen I. szerk. H. Baumann. Wiesbaden. 135—373.
- LEPSIUS, RICHARD (1880), Nubische Grammatik. Mit einer Einleitung über die Völker und Sprachen Afrika's. Berlin.
- LES LANGUES DANS LE MONDE ANCIEN ET MODERNE I. Manessy, G.
- LUKAS, JOHANNES (1934), Die Gliederung der Sprachenwelt des Tschadsee-Gebietes in Zentralafrika. Forschungen und Fortschritte 10 (29): 356—357.
- MANESSY, GABRIEL (szerk.) (1981), Les langues dans le monde ancien et moderne. Ouvrage publié sous la direction de Jean Perrot. Première Partie: Les langues de l'Afrique subsahariennes. CNRS, Paris.
- MBITI, JOHN S. (1969), African Religions & Philosophy. London—Ibadan—Nairobi.
- MEILLET, A.—MARCEL COHEN (1952), Les langues du monde. Paris.
- MEINHOF, CARL (1899), Grundriß einer Lautlehre der Bantusprachen. Berlin (2. kiadás 1910).
 — (1906), Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantusprachen. Hamburg (2. kiadás 1948, 3. kiadás 1967).
 — (1909), Lehrbuch der Nama-Sprache. Berlin.
 — (1911a), Sudansprachen und Hamitensprachen. Zeitschrift für Kolonialsprachen 1,3: 161—166.
 — (1911b), Das Ful in seiner Bedeutung für die Sprachen der Hamiten, Semiten und Bantu. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 65: 177—220.
 — (1912), Die Sprachen der Hamiten. Hamburg.
- MEIHE, GUDRUN. (1979), Die Sprache der älteren Swahili-Dichtung (Phonologie und Morphologie). Berlin.
- MÖHLIG, WILHELM J. G. (1974a), Die Stellung der Bergdialekte im Osten des Mt. Kenya. Ein Beitrag zur Sprachgliederung im Bantu. Berlin.
 — (1974b), Malcolm Guthrie: Comparative Bantu. Kratylos 19: 1—11. (recenzió)
 — (1976), Guthrie's Beitrag zur Bantuistik aus heutiger Sicht. Anthropos 71: 673—715.
 — (1977), Zur frühen Siedlungsgeschichte der Savannen-Bantu aus lauthistorischer Sicht. Zur Sprachgeschichte und Ethnohistorie in Afrika. Neue Beiträge afrikanistischer Forschungen, szerk. W. J. G. Möhlig, F. Rottland, B. Heine. Berlin, 166—193.
 — (1979), The Bantu nucleus: its conditional nature and its prehistorical significance. SUGIA 1: 109—141.
 — (1989), La dialectométrie: une méthode de classification synchronique en Afrique Noire. Oralité — Documents 2: 27—45.
- MUKAROVSKY, H. G. (1976—1977), A Study of Western Nigritic I—II. Wien.
- NEWMAN, PAUL (1977), Chadic classification and reconstruction. Afroasiatic Linguistics 5: 1—42.
- NIENABER, G. S. (1963), Hottentots. Pretoria.
- НУЕКРАСЗОВА, Л. В. (1964), Поэзия Анголы и Мозамбика. В: Литература стран Африки. Сборник первый. Москва.
- PAUL, HERMANN (1920), Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen.
- REINISCH, LEO (1879), Die Nuba-Sprache. Wien.

- REVZIN, I. I.—Ревзин, И. И. (1962), Модели языка. Москва.
 — (1966), *Models of Language*. London.
- ROTTLAND, FRANZ (1977), Zur Gliederung der südnilotischen Sprachen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Supplement 3 (2)*: 1483—1494.
- SAMARIN, WILLIAM J. (1967), *Field Linguistics: a Guide to Linguistic Field-Work*. New York.
- SAPIR, E. (1921), *Language*. New York.
- SCHADEBERG, THILO C. 1981. A Survey of Kordofanian. I. The Heiban Group, II. The Talodi Group. SUGIA, Beiheft 1—2. Hamburg.
- SCHMIDT, WILHELM (1926), *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*. Heidelberg.
- SEBEOK, TH. A. (szerk.), *Current Trends in Linguistics 7: Linguistic in Sub-Saharan Africa*, szerk. J. Berry—J. H. Greenberg. The Hague—Paris.
- SHARMAN, J. (1974), Some uses of Common Bantu. In: *Language in Kenya*, szerk. W. H. Whiteley. Nairobi, 115—127.
- STOPA, ROMAN (1971), A contribution to the genesis of the Bantu linguistic type. *Afrikanische Sprachen und Kulturen. Ein Querschnitt (J. Lukas Festschrift)*, szerk. V. Six, N. Cyffer, E. Wolff, L. Gerhardt, H. Meyer-Bahlburg. Hamburg. 21—27.
- SZEMERÉNYI, OSWALD (1972), Principles of comparative linguistics. *Current Trends in Linguistics 9*. The Hague—Paris. 119—195.
- TEMPELS, PLACIDE (1959), *Bantu Philosophy*. Paris.
- THELWALL, R. (1978), Lexicostatistical relations between Nubian, Daju and Dinka. *Etudes Nubiennes — Colloque de Chantilly, 2—6 juillet 1975*. Le Caire. 265—286.
- THOMAS, JACQUELINE M. C. (1963), *Le parler ngbaka de Bokanga*. Paris—La Haye.
 — (1970), *Contes, proverbes, devinettes ou énigmes, chantes et prières ngbaka ma'bo*. Paris.
- TUCKER, A. N.—M. A. BRYAN (1966), *Linguistic Analyses: the Non-Bantu Languages of North Eastern Africa*. London.
- VOSSSEN, RAINER (1978), Linguistic evidence regarding the territorial history of the Maa speaking peoples: some preliminary remarks. *Kenya Historical Review 6*: 32—45.
- WELMERS, W. E. (1958), The Mandé languages. In: *Report on the 9th Annual Meeting on Linguistics and Language Study, Monograph Series on Languages and Linguistics 11*, szerk. W. M. Austin. Washington, D. C., 9—24.
- WESTERMANN, DIEDRICH (1935), *Charakter und Einteilung der Sudansprachen*. Africa 8: 129—149.
 — 1949. *Sprachbeziehungen und Sprachverwandtschaft in Afrika*. *Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Jg. 1948, Phil.-hist. Klasse Nr. 1*. Berlin.
- WESTPHAL, E. O. J. (1956), The non-Bantu languages of Southern Africa. In: A. N. Tucker—M. A. Bryan: *The Non-Bantu Languages of North Eastern Africa, Supplement*. London. 158—173.
- WOLFF, EKKEHARD (1975), The conceptual framework of Humboldtian ethnolinguistics in German Africanistics. In: *Patterns in Language, Culture, and Society: Sub-Saharan Africa, Working Papers in Linguistics 19*, szerk. Robert K. Herbert. Columbus, Ohio, 113—124.
- ZYHLARZ, E. (1928), *Grundzüge der nubischen Grammatik im christlichen Frühmittelalter (Alt-nubisch): Grammatik, Texte, Kommentar und Glossar*. Leipzig.

Ortutay Gyula—Bereczki Gábor—Gulya János (szerk.): *Congressus Quartus Internationalis Fennougristarum. Pars III. Acta sectionis linguisticae*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 452 l.

Az Akadémiai Kiadó sajnálatos módon egyre inkább lelassuló, késedelmeket szenvedő tevékenységét „fémjelzi” a Budapesten 1975-ben megrendezett finnugor kongresszus előadásait tartalmazó kötetek kín-keserves megjelentetése. A sorozat utolsó tagjai (V—VI.) ezen ismertetés frásakor még nem láttak napvilágot. . . Ez a késedelmeskedés bizonyos kutatások elhúzódsát, nézetek kikristályosodásának elodázását „eredményezheti”, bár remélhetjük, hogy tudományágunkban a néhány éves késés nem feltétlenül jelenti, hogy aktualitásukat vesztenék a tényleg fontos problémák és az azok vizsgálatából leszűrt következtetések.

Kilenc nyelvészeti szekció 76 előadását kapta kézhez a III. kötet megjelentetésével a szakmai közönség. Az előadások közül a legtöbb (szám szerint 17) a nyelvi kontaktusok szekciójába lett az 1975-ös budapesti finnugor kongresszus titkáráként is működött Gulya János által besorolva; sokan (14) foglalkoztak morfológiai kérdésekkel; a legkevesebb előadást (4) az ősmagyar nyelv kialakulásáról, a különféle ugor problémákról szervezett szekcióban tartották; 5–5 előadással a mondattani és a lexikológiai szekció szintén nem volt nagyon népszerű területnek mondható; a gépi módszereknek a finnugor-tikában való alkalmazását és a finnugor irodalmi nyelvek kialakulását 7–7 előadó választotta témájául, a hangtani kérdések (8) és a dialektológia módszertana (9) iránti érdeklődés ugyancsak közepesnek mondható. Ha ezeket a számadatokat összevetjük az időközben már szintén emlékké halványult turkui kongresszus máris kiadott kötetiben közzétett előadásokéival, azt látjuk, hogy 1980-ban az érdeklődés kiegyenlítettebb volt, de az előadások száma még tovább nőtt.

A most ismertetendő kötetben szereplő mind a 76 előadásról természetesen nem számolhatok be, ezért csak egy-két számomra érdekesnek tűnő dolgozat megemlítésével próbálok némi betekintést nyújtani.

Dialektológia: R. M. Batalova Методы определения динамики распространения диалектных явлений c. előadásában (13–17) a zürjén nyelv permják dialektusában az $l > v$, $v > \sigma$ hangváltások szakaszainak előrehaladottságát vizsgálja és megállapítja, hogy a változás jellege és mértéke más a keletkezés színhelyén és más a peremterületeken, továbbá egy-egy terület lakosságának sűrűsége is befolyásolja a nyelvi változások tempóját. — A mai Leningrádi területen (a hajdani Ingermanlandban) az egymással igen szoros rokonságban álló finnségi nyelvek — vagy ha úgy tetszik: nyelvjárások — szinte napjainkig egymás mellett léteztek e vidék őslakóinak nyelveként. Közös és eltérő vonásaik kutatásának egyes momentumaira hívja fel a figyelmet Arvo Laanest Dialektforschung und wechselseitiger Einfluß von nahverwandten Sprachen c. írása (28–33). — A magyar nyelvatlaz munkálatai során gazdag tapasztalatokra szert tett Deme László Types of Linguistic Atlases címen értekezett (40–42) és megállapította; hogy a Magyar Nyelvjárások Atlasza olyan munka, amely további kutatások alapjául szolgál, vagyis nem egyszerűen egy munka végeredménye, hanem további vizsgálatok forrása is.

Az ősmagyarral kapcsolatos kérdések: Décsy Gyula, Genetische und areale Merkmale im Ungarischen (64–69) című írása a magyar nyelv topológiai jegyzeit és rendszertani sajátosságait érinti. Öröklött és areális sajátosságait felsorolva állapítja meg: „Im ganzen gesehen, steht das Ungarische heute dem finnougri-schen Idealmodell viel näher als einem ansetzbaren arealen Sprachtypus” (69). Lehet, hogy ez igaz, de nem biztos, hogy Décsynek az ezen következtetéshez vezető minden közbülső tétele egyértelműen helyeselhető. Példaként két dolgot említek meg: Décsytől eltérően a magyart nem merném diftongustól idegenkedő (diphthongfeindlich) nyelvnek nevezni, inkább csak az irodalmi nyelvet tekinthetjük ilyennek; a magyar igeikötők keletkezését illetően Bujnák nézetével (de vö. Zsirai Miklós, Az obi-ugor igeikötők. Budapest 1933. 44. 1.) ért egyet, amely szerint a magyar nyelv e kategóriája a szláv befolyásnak köszönheti létét, mivel igeikötőink túlnyomó többsége etimológiailag nem rokonítható az obi-ugor nyelvekeivel (persze hasonló megfontolásból nemcsak kétségbe vonnunk, hanem tagadnunk is kellene, hogy a finnugor/uráli alapnyelvben voltak névutók). — Korenchy Éva Iranian Contactes During the Period of Ugric Division c. előadásában (70–76) addigi, rövid munkásságának szerves folytatásaként azt a kérdést vizsgálta, amelynek ő előtte sokáig nem volt és félt, hogy korai halálát követően sokáig nem is lesz értő kutatója. Következtetése: az ugor egység idején az őlmagyarok az Urál keleti oldalán olyan iráni törzsekkel kerültek érintkezésbe, amelyek nyelvében nem ment végbe minden, jellegzetesen iráni hangváltozás, és csak a későbbi, nyugati előnyomulásuk után találkoztak olyan iráni törzsekkel, amelyekkel a finnugorság többi részének elődei is kapcsolatban álltak.

A számítógépes nyelvészeti előadások közül minden bizonnyal Bátori Istváné (Die maschinelle Kontrolle der hypothetischen uralischen Formen, 121–154) tarthat számot a legnagyobb érdeklődésre a történeti-összehasonlító finnugor nyelvészet művelőinek körében. A magyarig, a finnig és a lappig vezető hangváltozási szabályoknak a gépbe táplálásával 43 olyan uráli alapnyelvi szó mai folytatóinak levezetését tájta rá a computer, amelyek mind a három rokon nyelvben megvannak. Nagyjából egyet érthetünk ugyan Bátorival abban, hogy ha a betáplált szabályok az alapalakból a tényleges, mai, adatolt formát hozzák létre, a hangváltozások hipotézise megerősítést nyer, ellenkező esetben pedig módosításokra van szükség (127), de a gép a betáplált hangváltozásokat nyilván csak kivételtelenül érvényesülő törvényként kezeli, az egymást keresztező és gyengítő tendenciákkal nem vagy csak kevéssé képes számolni. A tesztelésre kiválasztott

alapalakokból levezetett mai nyelvekbéli szavakon (154) áttekintve egyelőre még messze áll egymástól a gép eredménye és az ember által alkalmazott, az egyedi, speciális eseteket is figyelembe vevő (magyarozó) eljárás „out put”-ja. . .

A finnugor irodalmi nyelvek kialakulásának kérdése — a recenzens szerint — nem nagyon tekinthető e nyelvcsalád belső és külső kapcsolatai, az egyes nyelvek története szempontjából alapvető fontosságúnak, már csak azért sem, mert hosszabb-rövidebb irodalmi hagyománnyal csak három nyelv rendelkezik, a többi esetében inkább csak írásbeliségről lehet beszélni. Ilyen címke alatt így valójában alapvetően különböző minőségű és tartalmú kérdésekről lehet csak szó. Nyilván más fajsúlyú problémákat boncolgat a sok szálon és évszázadok folyamán kiérlelődött magyar irodalmi nyelvi normák kutatója, Szathmári István (Quand la langue littéraire hongroise s'est-elle fixée? 169—174) és Sebestyén Árpád (Irodalmi nyelv és nyelvtani irodalom, 169—174), mint a kis rokon nyelvek „irodalmivá” válásának tétova kezdeteit ismertető A. P. Feoktistov (О некоторых особенностях развития «младописьменных» финно-угорских языков, 175—180). — Vajon Brigitte Schulze előadását (Zur Entwicklung der Lexik im Chantischen seit 1917, 185—188) nem inkább a lexikológiai szekcióba kellett volna tenni? . . .

A hangtörténeti előadások közt Jerzy Bańcerowski A Contribution to the Theory of Uralic Apophony c. írása (195—201) bizonyos értelemben meglepetés az uráli hangtörténeti kutatásokat többé-kevésbé ismerő olvasóknak. Miért? Azért, mert a magánhangzó-váltakozást (ablaut) mint a nyelvek közti hangmegfelelések magyarázati elvét a finnugrisztikában már bizvást túlhaladottnak tekinthetjük. Bańcerowski azonban egy mindez ideig inkább csak kuriózumként elkönyvelt, semmint tudományosan valószínűsített hipotézissel indokolja felfogását: „There are various theories on the development of Uralic vocalism which may be proposed on the grounds of data drawn from the Uralic languages. We do not deny the linguistic relevance of those approaches which do not incorporate the notion of apophony. But with regard to the Nostratic hypothesis, we shall prefer the approach which connects two language families rather than keeps them apart” (196). Az uráli ablautra közölt etimológiai anyaga (199—201) azonban a szigorú etimológiai kutatások szerint részben téves, vagy részben belső hangváltozási tendenciákkal értelmezhető. — A permi nyelvek közös hangtörténetét alaposan tanulmányozta Erkki Itkonen és Vasilij Lytkin, de még számos, főleg külön nyelvi történeti esemény vár tisztázásra. E feladatra legújabbban zürjén és votják kutatók is mind inkább vállalkoznak. Közülük különösen V. K. Kelmakov tevékenysége érdemel figyelmet, aki e kötetben Праудмуртская система гласных (202—207) c. előadásával szerepel. A mai votják nyelvjárások magánhangzó-rendszeréből kiindulva az alábbiak szerint rekonstruálja az ősvotják rendszert, amely — mint közli — ebben a formában egyetlen nyelvjárásban sem őrződött meg:

i	ü	í	u
e	ó	o ₁	o ₂ a

— Ju. A. Morev (Проблема восстановления звукового строя общеселькупского языка, 208—211) munkahipotézise szerint az erős nyelvjárási tagozódást mutató szelkup nyelv kialakulása az i. sz. I. évezred második felében vette kezdetét, miután a déli szamojéd alapnyelv felbomlott. Úgy látja, hogy a szelkup hangtörténet vezérfonala az artikulációs feszültség gyengülése, amely az alábbiakban nyilvánult meg: a zárhangok spirantizációja, a dezaffrikálódás, a felpattanó zárhangok homorgán képzésű nazálissá válása, a zöngétlen mássalhangzók zöngésülése, a labializált mássalhangzók megjelenése, bizonyos mássalhangzók vokalizálódása. Morev tételeinek részletes kifejtésétől és az utóbbi időben a több országban is fellendült szamojédisztikai kutatásoktól újabb fontos nyelvtörténeti megállapítások várhatók. — Nyirkos István meglehetősen bonyolult kérdés taglalására vállalkozott Az inetimológikus hangok a magyarban és a rokon nyelvekben (212—228) c. előadásában. Aki ilyen sok nyelvet magában foglaló kérdéssel foglalkozik, annak a hivatkozott nyelvek morfológiájában és történetében kellő jártassággal kell rendelkeznie, különben könnyen megeshet, hogy tévesen interpretálja adatait. E megjegyzésemet indokolja egyebek között Nyirkosnak az a megállapítása, hogy „az északi vogulban a k és a χ hangot — függetlenül annak fonetikai helyzetétől — w, φ sarjadékhang követi, amely előbb a k, χ labiális ejtésének kísérő jelensége, majd önálló sarjadékhangja lett, pl. a'kφ 'egy', pā,kφ 'cirbolyatoboz' . . .” (225). Valójában azonban a palatovelárisok csak egykori labiális magánhangzók szomszédságában labializálódhattak (W. Steinitz, Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin 1955, passim), tehát e jelenség igenis fonetikai környezetű van köve; a bilabiális sarjadékhang — Nyirkos értelmezésével ellentétben — nem lett önállóvá, amint ezt a szótaghatár-jel sugallhatná,

mivel ott még van egy vokális, pl. FL *àkβá*, Szó. *á'cβá* 'ein (MSFOu. 180: 15), amely bizonyos mondatfonetikai helyzetben kieshet.

A morfológiai dolgozatok sorát Sz. Bakró-Nagy Marianne Morpho-Semantic Analysis of the Uralic/Finno-Ugric Proto-Language (257—265) c. előadása nyitja meg, amelyben folytatja az Uráli etimológiai szótár anyagán megkezdett vizsgálatát: a rekonstruált alapalakok elemzésével a preuráli szóalkotás titkaiba igyekszik bepillantani. — Bernard Comrie rövid írásának (Direct Object Case-Marking in Uralic Languages: An Explanatory Model, 266—269) konklúziója, hogy az uráli nyelvekben a mondat tárgya akkor kap ragot, ha a mondat alanya és tárgya egyébként összetéveszthető. Ez azonban, úgy gondolom, csak a kontextusból kiemelt mondatra értendő. — Mauno Koski, On the Notion Root Morpheme (287—288): A képzett és a képző nélküli alapszó morfológiai viszonya nem mindig állapítható meg egyértelműen, ill. a történeti tények nem mindig egyeznek meg feltétlenül a szinkrón leírással. Ebből kiindulva és a szavak szemantikai tartalmának összevetésével arra a következtetésre jutott, hogy egy képző nélküli alapszó nem tekinthető a hozzátartozó derivátumok tömorfémájának, lévén a tömorféma ún. prelexikális, szófajilag (vagyis nomenként vagy verbumként) nem minősíthető egység; csak a szó mint lexikális egység (lexéma) határozható meg szófajilag.

A mondattani szekcióban elhangzott előadások egy-egy nyelv bizonyos részletkérdéseit elemzik, pl. Hans-Hermann Bartens a lapp célhatározói mellékmondat (325—330), E. I. Rombandeeva a logikai hangsúlynak a vogul mondatban betöltött szerepével (339—341), Eeva Uotila-Arcelli a finn kérdő mondatok szórendjével (342—343) foglalkozott.

A lexikológiai előadások közé került Molnár A. Ferenc szemantikai témájú írása (Some Semantic Problems of Finno-Ugrian Etymological Studies, 350—353), amelynek következtése: az etimológiai kutatásokban az eddigieknél több figyelmet kell fordítani a rokon nyelvek etimológiailag összetartozó szavaiban végbement hasonló szemantikai változásokra, valamint vizsgálni kellene a fennálló nehézségek ellenére a finnugor alapnyelvi polyszemiát.

A nyelvi kontaktusok szekciójába sorolt előadások fölöttébb heterogén képet mutatnak (az itt tapasztalható „tematikus” csoportosítás nem tükrözi kellőképpen a szerkesztésben követendő rendező elvet): egy részük valóban nyelvek (egyes nyelvek vagy nyelvescsoportok) közti kapcsolatokkal foglalkozik (ezek közül elsősorban Erdődi József igen tanulságos cikke emelendő ki: Sprachkontakte im eurasischen Raum, 377—382), más részük azonban nem illik ide, ti. tipológiai kérdéseket tárgyalnak (Denis Creissels, Caractérisation typologique des constructions possessives du hongrois [affinités typologiques et parenté génétique], 373—376; Ginter Károly, Finnugor-indoeurópai kontrasztok a magyar nyelvben, 387—390) vagy kontrasztív nyelvészeti vizsgálatok eredményeiről adnak számot (Liselotte Hartung, Das Verhältnis von Semantik und Morphologie in infiniten Konstruktionen, 394—397; Antoni Krawczykiewicz, Past Tenses in Finnish and Polish, 402—408; Gerhard Wazell, Die Bedeutung des Verbs für die Entwicklung des freien Sprechens, 450—452). Még meglepőbb, hogy Fanny de Sivers hangszimbolikai tárgyú előadását (Les voyelles du rire en estonien, 437—443) is itt találjuk. . .

A gazdag tartalmú kötetből csak néhány előadást említhettem meg, legalább címe szerint, persze a többi közt is találunk még sok érdekeset. Majd az elkövetkezendő évek mutatják meg, a 76 előadásból melyek bizonyulnak méltónak arra, hogy beépüljenek ismeretanyagunkba.

HONTI LÁSZLÓ

Kálmán Béla: Munkácsi Bernát

A múlt magyar tudósai X. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 180 l.

1. A sorozatról: Az ismertetésem címűl írt kötettel, illetve a vele egy dobozban megjelent másik négy munkával első jubileumához ért az Akadémiai Kiadó A múlt magyar tudósai c. sorozata. Eddig tíz dobozban ötven magyar tudósról jelent meg „rövid, esszészerű tanulmány”. A doboz oldalán olvasható névsor valóban imponáló és változatos. Képvisele vannak benne a legkülönbözőbb tudományágak: a természettudományok, a történettudomány, néprajz, nyelvészet, zenetudomány stb. Gratulálva a szerzőknek, szerkesztőknek (Főszerkesztő: Tolnai Gábor, technikai szerkesztő: Szalai

Sándorné, felelős szerkesztő: Róbert Zsófia) és a kiadónak a jól sikerült sorozathoz, nem hallgathatom el azt a gyanút, hogy az egyes tanulmányok teljesen véletlenszerűen kerültek egy-egy dobozba. Így pl. az általam alaposabban tanulmányozott X. dobozban olvashatunk egy 19. századi klasszika-filológusról (Borzák István, Abel Jenő) és egy népdalgyűjtőről (T. Erdélyi Ilona, Erdélyi János), egy 20. századi néprajztudósról (Selmezi Kovács Attila, Györffy István) és egy vegyészről (Móra László, Varga József), végül egy mindkét században élt és működött finnugor nyelvészről (Munkácsi Bernát). Azon kívül, hogy mind az öten megfelelnek a sorozat címében jelzett kritériumoknak, semmi közös vonást nem tudtam életükben s munkásságukban felfedezni. (Hacsak azt nem számítjuk, hogy hárman közülük valamilyen kapcsolatban álltak Teleki Pállal. Munkácsinak szerkesztőtársa, Györffynek professzortársa volt, Varga pedig miniszter volt Teleki kormányában.) Ha pedig semmi sem kapcsolja össze az egyes dobozokban szereplő tudósokat, akkor mi szükség van dobozokra? Ha az árukapcsolás szándéka vezette a kiadót a dobozolásához, ez a szándék inkább visszájára fordult. Az általam végzett mini-közvéleménykutatás azt mutatja, hogy nyelvész kollégáim külön-külön szívesen megvették volna azt a tíz kötetet, amely nyelvészekkel foglalkozik, de nem hajlandók (anyagi okok és helyhiány miatt) ezek kedvéért további negyven kötetet megvenni. Érdemes lenne tehát megfontolás tárgyává tenni a dobozolás megszüntetését és a kötetek egyenként való árusítását.

A sorozat szerzői előtt kettős feladat állt: egyrészt magas színvonalú, de olvasmányos ismeretterjesztő művet, másrészt a szaktudomány számára is újat mondó összefoglalást kellett produkálniuk. Amennyire a kellő kompetencia hiányában meg tudom ítélni, a X. doboz szerzői jól oldották meg a feladatot, ügyesen kerültek el az annak kettősségéből eredő buktatókat. A négy nem nyelvészeti kötet érdekes olvasmány, a szerzők nem kerültek meg a választott tudós munkásságának problematikus pontjait, a megítélésükben mutaközlő vitákat, hanem árnyaltan kifejezve saját véleményüket, állást foglalnak azokban.

2. Kálmán Béla könyvéről: Azt hiszem, a Munkácsi Bernátról írt tanulmány esetében szerző és tárgy ideális találkozásáról beszélhetünk. Kálmán Béla a Munkácsi hagyaték jelentős részének gondozója és kiadója, így érthető módon Munkácsi életének, munkásságának, munkamódszerének legjobb ismerője. Könyvében öt fejezetben párhuzamosan tárgyalja Munkácsi életrajzát és tudományos működését.

Az első fejezetből (Az ifjúkor és a felkészülés évei 7—13) megtudjuk, hogy Munkácsi már középkorban korában nyelvésznek készült (pl. törökül tanult), az egyetemen pedig Simonyi Zsigmond és főleg Budenz József hatása és bátorítása egyértelműen kijelöli pályáját. Tizenkilenc éves korában már tudományos cikket publikál, egy évvel később pedig, mintegy előkészületül a nagy gyűjtőutakra, Kunos Ignáccal nyelvjárási gyűjtést végez a moldvai csángók között.

A második fejezet (Tanulmányutak 14—61) Munkácsi két (votják és vogul) oroszországi gyűjtőútjával és eredményeikkel foglalkozik. Helyesen emeli ki a szerző ezek óriási tudományos jelentőségét. A votják út 1885. április 10-étől az év végéig tartott. Legfontosabb eredménye a Votják népköltészeti hagyományok c. szövegközlés, valamint az 1887-re elkészült és 1890—1896-ban megjelent Votják szótár. Munkácsi votják tárgyú munkásságából megemlítenéd még Votják nyelvtanulmányok c. műve (NyK 18: 35—155, 428—447), amely a votják útra való felkészülés jegyében íródott. Ez egyrészt jó összefoglalása a votják népről és nyelvről az időben rendelkezésre állt információknak, másrészt első kísérlet a votják szóképzés idegen eredetű (török, orosz) elemeinek feltárására. A Votják szótárt Kálmán Béla így értékeli: „Ez a szótár ma is nélkülözhetetlen a votják nyelv minden kutatójának. Szinte nyelvtörténeti és nyelvjárási szótár egyben. Saját gyűjtésén kívül beledolgozza az addigi votják irodalomban előforduló szókincset is. Mágis is a leggazdagabb anyagú votják szótár” (20).

A szerző véleményével teljes mértékben egyetérthetünk, mégis megemlítenéd a szótárral (és általában Munkácsi votják anyagával) kapcsolatban néhány probléma: 1. Hangjelölés. Munkácsi a Budenz-féle átírást használja. Ez még nem lenne baj, de hangjelölése több ponton is félrevezető. Használja pl. az *ê* betűt, aminek a finnugor átírásban általában *e* felel meg. Ezért a Munkácsi hagyaték kiadásakor Fokos is *e*-vel írja át az *ê*-t. Munkácsi *ê* betűje azonban *ï*-féle hangot jelöl, tehát helyesebb lenne *ï* vagy még inkább *š* betűvel átírni. 2. A lejegyzés pontossága utólag nehezen ellenőrizhető, de néhány esetben (egyes magánhangzók és affrikáták leírásakor) nem lehet kizárni, hogy Munkácsi tévedett. 3. A szógyűjtés módszere. Munkácsi a kazáni nyelvjárásból származó szöveg nagy részét úgy gyűjtötte, hogy egy adatközlőtől végigkérdezte Bálint Gábor kazáni tatár szótárát. A rendelkezésére állott idő rövidsége miatt eljárása védhető, de

veszélyes, mert sok hapax is bekerült így az anyagba. 4. A szótár betűrendje Munkácsi szerint „tudományos”. Ez azt jelenti, hogy előbb a magán-, majd a mássalhangzókkal kezdődő szavakat közli, ezen a csoportosításon belül képzéshely szerinti sorrendben. A hagyományos betűrendtől való eltérés a szótár használatát nehézkessé teszi, anélkül, hogy a legkisebb előnnyel járna.

Munkácsi votják szövegeinek értékét a szerző azzal dokumentálja, hogy hat lapon votják verseket közül magyar műfordításban (21—27). Nem hiszem, hogy ez célszerűt és szükséges eljárás, hiszen e szövegek szépsége nem Munkácsi érdeme.

Vogul útja 1880. március 13-tól 1881 július közepéig tartott, ennek során tíz hónapot töltött a vogulok között. Az út eredménye két tudományos szennáció lett. Egyrészt sikerült megfejtenie Reguly vogul szövegeit, másrészt nagy mennyiségű, néprajzilag is értékes eredeti népköltészeti anyagot gyűjtött azóta kihalt nyelvjárásokból is. Ez utóbbi azért volt meglepetés, mert a korábban az obi-ugoroknál járt Ahlqvist nem talált értékes népköltészeti anyagot. A vogul út eredményei a Vogul népköltészi gyűjtemény négy kötetében, négy kiegészítő kötetében (ezek közül kettőt Kálmán Béla adott ki) és a remélhetőleg hamarosan megjelenő (Kálmán Béla szerkesztette) vogul szótárban váltak, illetve válnak tudományos közkinccsé.

Hazatérte után Munkácsi akadémiai levelező tag és zsidó hitközségi tanfelügyelő lett. Bár kenyérkereső foglalkozása nem kapcsolódott a nyelvészethez, tudományos tevékenységét mégis élete végéig töretlenül folytatta. A gyűjtőutak utáni korszakot a könyv harmadik fejezetében *Az őstörténet bűvára* (62—118) címmel tárgyalja Kálmán Béla. Munkácsi számos fontos őstörténeti tanulmányt publikált, s ezeket a szerző kellő részletességgel ismerteti. Külön foglalkozik a megjelenésekor nagy vihart kavart ÁKE-val. Joggal állapítja meg, hogy „... ez az elmarasztalt mű alapján mégsem volt hiábavaló fáradozás, és számos tévedése ellenére (Munkácsi) rátapintott lényeges kérdésekre...” (87). „Nincs olyan nagyobb magyar etimológiai szótári vállalkozás vagy szókincstanulmány, amely ne venné figyelembe” (88). Ezt azzal is bizonyítja Kálmán Béla, hogy kimutatja: az MSzFE és a TESz. alapján az ÁKE etimológiáinak 12%-a jó, valószínű vagy esetleg számba jöhető. (89) Ez elég jó arány, hiszen a MUSz. etimológiáinak is csak 13,2%-a helyes. Az ősi kapcsolatok kutatásában Munkácsi egész az asszír-babilóniai hatás feltevéséig eljut, elutasítva ugyanakkor a sumér rokonság délibabos eszméjét. Fontos tanulmányokat tett közzé Munkácsi a magyar nyelv török jövevényszavairól is.

Az I. világháború idején finnugor nyelvű hadifoglyok is kerültek Magyarországra. Ez tette lehetővé, hogy máskolal együtt Munkácsi is gyűjthesse tőlük nyelvi anyagot. Ezt a munkát és a tudós haláláig terjedő korszakot *Anyaggyűjtés a hadifogolytáborokban* (119—153) címmel ismerteti a szerző, kitérve egyúttal a Munkácsi-hagyaték sorsára is. A hagyaték nagyobb része már megjelent, illetve megjelenőben van. Kiadásra vár még a hadifoglyoktól gyűjtött oszét anyag és votják szójegyzék. Az utóbbi publikálása e sorok írójának távlati terveiben szerepel.

Az utolsó fejezet (*Fáradhatatlanul a sírig* 154—174) címe némileg félrevezető, hiszen a fejezetben tulajdonképpen Munkácsi munkásságának társadalmi és tudományos elismerésével foglalkozik a szerző. A fejezet beiktatása nem indokolatlan, de a Munkácsi Emlékkönyv szerzőgárdájának részletes felsorolását (160—163) feleslegesnek tartom. Munkácsi tevékenységének mai értékelése végül is attól függ, hogy mit produkált, nem pedig attól, hogy kik írtak az emlékkönyvébe.

A könyvet Munkácsi műveinek, illetve a róla szóló irodalomnak válogatott bibliográfiája zárja le (175—180).

A Kálmán Béla tanulmányából Munkácsiról kirajzolódó kép reális, bár — úgy tűnik — némileg apologetikus. Ez utóbbit az okozhatja, hogy a Munkácsit ért — olykor igazságtalan — kritika ellensúlyozására a szerző jobban hangsúlyozza eredményeit, jobban kiemeli a vele kapcsolatos pozitív megnyilatkozásokat, anélkül hogy hibáiról, hiányosságairól hallgatna. Ha végigtekintünk Munkácsi életművén, amely terjedelmét és témagazdagságát tekintve is imponáns, úgy tűnik, hogy egész életében az a romantikus lelkesedés hajtotta, amely már kisdíák korában kialakult benne a Jókai regény (*Eppur si muove*) hatására. Ez készítette arra, hogy sokat és imponáló gyorsasággal alkosson. A gyorsaság azonban — ez szinte törvényszerű — gyakran a filológiai pontosság, megbízhatóság rovására ment, s ezért Munkácsi jogosan bírálható.

Kálmán Béla szemléletes, világos és talán a nem szakember számára is érdekes képet rajzol Munkácsi életéről és pályájáról. Nagy örömünkre szolgál, hogy Sajnovics, Gyarmathi, Hunfalvy és Budenz után a magyar finnugrisztika újabb jelentős alakjáról jelent meg hozzá méltó tanulmány.

CSÚCS SÁNDOR

N. I. Бояркин: Мокшэрзянь народнай музыкальной искусствань памятникне

1. Томсь. Саранск 1981. 292 1.

(A mordvin népzene emlékei I. kötet. Alkalomhoz kötött moksa dalok és siratók a Moksa és az Inszara folyók közti területről. Szerkesztette: J. V. Gippiusz, összeállította N. I. Bojarkin. Szaranszk 1981.)

A díszes kiállítású, nagy alakú, közel 300 oldalas könyv, amely 120 részletes moksa-mordvin dallam- és szövegjegyzést tartalmaz, a Szovjetunióban folyó finnugor népzene kutatás újabb kiemelkedő eredménye. A kötet egy trilógia első része, mely a régmúlt zenei szájhagyományába vezet vissza, abba a sajátos világba, amely napjainkban már többnyire csak az öregek emlékezetében él s mint ilyen a szakemberek és az érdeklődők számára egyaránt kivételes értéket képvisel. Egyfelől tehát a tartalom, de másfelől annak megjelenítése is fokozott figyelmet érdemel.

A gyűjteménynek valamivel több, mint a fele (62 dallam) többszámú példákat tartalmaz, amelyek leírása — eltérően az eddigiektől — kivétel nélkül partitúra-szerűen készült: minden dallamot annyi sorban tettek közzé, ahányan azt énekelték. Az előadók száma kettő és tíz között váltakozik. Ez a fajta közlés a felvételek sajátos módját tette szükségessé, mert minden énekes, egyidőben ugyan, de külön mikrofonba és magnetofonszalagra énekelt. Ez nem jelenti azt, hogy valamennyi résztvevő teljesen önálló szólamot adott elő, énekükben sok az azonosság vagy hasonlóság, mégis, így az egészen apró egyéni változtatások eddig soha nem regisztrálható pontos megfigyelése vált lehetővé. A többszámú mordvin dallamok alapján véve két- és három-, ritkán négyzólamúak. Mivel hangterjedelmük mindössze a kvint körül mozog és az oktávot alig éri el, több előadó esetén a variált szólamoknak olyan mértékű zsúfoltsága és kereszteződése jön létre, amit az emberi fül a legtöbb esetben nem tud követni, legfeljebb csak kikövetkeztet. A szólamok egyenkénti, egymásutáni elénkeltetéséig — saját tapasztalatból tudjuk — semmi eredményre nem vezet, sőt egyenesen megtévesztő lehet, mert az énekesek csak együtt, egymást hallva tudják elénekelni és esetleg rögtönözni az apró variánsokat, de külön-külön erre nem képesek. Így bármilyen értékesek is a korábbi zenei kiadványok (a külföldiek közül A. O. Väisänen 1914-ben gyűjtött, de csak 1948-ban kiadott kötete vagy R. Lachnak a hadifoglyoktól származó, 1933-as közlése, valamint az orosz, illetve szovjet M. E. Jevszjev, A. A. Sahmatov, L. P. Kirjukov, G. I. Szurajev-Koroljov, L. Sz. Kavtaszkin és mások tartalmas ketei) a jelen gyűjtemény a régi anyag tudatos, tervszerű válogatása és az újszerű lejegyzés tekintetében is nagy előreladást jelent.

A dallamok közlésének rendjében, a sajtó alá rendező N. I. Bojarkin, a szovjet népzene kutatás kimagasló egyéniségének, J. V. Gippiusznak a tanácsait követi. A most megjelent első kötet, az ún. alkalmakhoz kapcsolódó dallamokat tartalmazza, amelyek egy része meghatározott időben, más része bármikor elhangozhat. A későbbi, második kötetbe kerülnek majd a minden megkötöttség nélkül énekelhető epikus vagy lírai dalok, a harmadik pedig a hangszeres dallamokat tartalmazza. Gippiusz professzort egyébként több, mint félszázados kapcsolat fűzi a finnugorok zenéjéhez. Már a harmincas évektől kezdve behatóan foglalkozott a mordvin, a votják, a karéliei, az obi-ugor zenék tanulmányozásával, illetve közzétételével.

A Mordvin népzenei emlékek I. kötete három főbb fejezetre oszlik. Az elsőben a téli időszak 35 dala szerepel. A naptári év fordulójának idejére eső, jókívánságokkal teli köszöntők (*koljadki*) kerültek az élre, ezeket követik, bár karácsonyinak nevezett, de semmiféle vallásos tartalmat nem hordozó dalok, a Közép-Volga vidék népei között széles körben ismert húshagyókeddi (*Maszlenyica*) énekek, amelyek már a hosszú, hideg tél végét jelzik, majd a pünkösdi (*Trojca*) dallamok, amelyek viszont már a közelgő nyár hírnökei. A fejezetet ősi, esőtkérő dalok zárják. A második csoport a családi szertartások dalait közli. Ezek közül is kiemelkedik a lakodalom különféle fázisának 45 éneke, a jókívánságok felsorolásától, a táncokon keresztül a siratókig, melyek még ma is elmaradhatatlan részét alkotják a leányok férjhezmenetelének. Egy kivételével, 13 egyszólamú halottsirató közlése igen értékes része a fejezetnek. A harmadik csoportba került 27 zenei adat bölcsődalokat, gyermekjátékdalokat, esőfólkákat és a fiataloknak az erdei tisztásokon énekelt hagyományos dalait foglalja magába.

A mordvin kutatók mindezt a szaranszki Mordvin Tudományos Kutató Intézet megbízásából az utóbbi hét évben gyűjtötték. A magunk, 16 mordvin faluban rögzített 157 zenei felvétele nagyjából ugyanerre az időre esik (1966—1977). Így a két anyag jó

összehasonlításra ad alkalmat, annyival is inkább, mert a mi felvételeink kizárólag a csuvas, a tatár és a baskir földön élő mordvinok körében készültek.

N. I. Bojarkin gondos dallamközlését a szokások leírását tartalmazó előszó vezeti be. Az eredeti szövegek orosz nyersfordítása igen hasznos és kár is lett volna azokat a dallamokhoz illeszteni. A kottás anyag után a zenei példákra vonatkozó jegyzetanyag és 23, 1920 és 1981 között készült fénykép teszi teljesebbé a gyűjteményt.

A kiadvány minden bizonnyal elősegíti majd a mordvin és az orosz többszólamúság közötti kapcsolatok: az azonosság, a hasonlóság vagy az ellentétek feltárását, amely rendkívüli módon érdeklí mind a finnugor, mind a szláv zene kutatóit. A mordvin zenében mindennapos egy- és többszólamú éneklés szintén elmélyült kutatás tárgya lehet. Külön problémát jelent az intonáció pontos jelölése. Magunk is hallottuk, hogy pl. a tercek jelentős mennyisége nem igazodik a temperált kis vagy nagy terchez, hanem a kettő között helyezkedik el. A kis ambitusú siratókban pl. igen erős ez az ingadozás. A halottsirató egyébként is megkülönböztetett helyet foglal el a mordvinok körében, részletes elemzése nemzetközi érdek.

Elősegítette volna az olvasó tájékozódását egy teljes mordvin népzenei bibliográfia, melyet csak az odaválósiai tudnak elkészíteni, mert a kisebb helyi kiadványok soha nem jutottak el a külföldi kutatókhoz. Talán érdemes lett volna különféle zenei mutatókat is csatolni a kötet végéhez és megmaradni az előjegyzések hagyományos használatánál, ha már a dallamokat — az eredeti elhangzáshoz hűen — különböző hangnemekben közölték.

Mindent összevéve a Mordvin népzene emlékeinek I. kötetével igen értékes gyűjteményhez jutott a népzene-tudomány. Örömmel és kíváncsian várjuk a folytatást.

VIRÁR LÁSZLÓ

Aarand Roos: Morfologiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas

Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 12. Uppsala 1980.
207 l.

Aarand Roos, észt származású, fiatal svéd nyelvész doktori disszertációja, melyet 1980-ban a lundi egyetemen sikeresen megvédett, témájánál fogva a szociolingvisztika óskorára utal vissza, amikor az az 1950-es években első nagy eredményeit érte el, különösen a nyelvi kontaktusok és a kétnyelvűség területén. Itt csak emlékeztetőül említjük U. Weinreich „Languages in Contact” (1953) és E. Haugen „The Norwegian Language in America: a Study in Bilingual Behavior” (1953) című művét, amelyek révén és a későbbi fejlődés nyomán a szociolingvisztika az 1960-as évek elején polgárjogot nyert a nyelvtudományban. Éppen az elsőként idézett U. Weinreich volt az, aki bevezette az *interferencia* fogalmát a nyelvészetbe. E jelenség a későbbiek folyamán Magyarországon is az érdeklődés középpontjába került, Juhász János „Probleme der Interferenz” (1970) című munkája révén a kérdés nemzetközi viszonylatban is egyik legjobb szakértője lett. Azóta a szociolingvisztika egy sokkal nagyobb, tágabb, komplex területet fog át, de a nyelvi kontaktológia és a bilingvizmus problematikája továbbra is napirenden maradt.

De térjünk vissza a jelen könyvhöz, melynek témája az észt nyelvbe spontánul kölcsönzött idegen szavak morfológiai beilleszkedésének vizsgálata. Amint ez az értekezés címéből is kiderül, a szerző hatalmas nyelvi anyag alapján megpróbálja meghatározni azokat a morfológiai tendenciákat, amelyek észt „alapnyelv” esetén a nyelvi interferenciánál felmerülnek. A. Roos ezzel a művével olyan jeles elődök nyomdokaira lépett, mint Els Oksaar, észt származású szociolingvista, a bilingvizmus egyik legismertebb elméleti kutatója, aki az észt diaszpórában tett nyelvi gyűjtőmunkájával (az USA-ban, Svédországban, Ausztráliában) vált ismertté. (Lásd többek között a „Current Trends in Linguistics 9.” kötetében a „Bilingualism” című fejezetet.) Itt még két kiváló nyelvész nevét kell megemlíteni: Paul Ariste, a tartui egyetem professzorát és az 1981-ben megjelent összefoglaló, szintetizáló „Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega” (Tallinn 1981) című munkáját, valamint Herbert Lagman „Svensk-estnisk språkkontakt. Studier över estniskans inflytande på de estlandssvenska dialekterna” (Stockholm 1971) című művét. H. Lagman A. Roostól eltérően nem az észtre való nyelvi hatást, hanem en-

nek fordítottját, az észti nyelvnek az észtsországi svéd nyelvjáráásokra gyakorolt hatását vizsgálja.

Könyvünk szerzője E. Oksaarhoz hasonlóan mindenekelőtt az észti nyelvi diaszpórában (Svédországban, az USA-ban, Ausztráliában, az NSZK-ban, Finnországban és érdekes módon néhány észti faluban Észak-Törökországban) gyűjtött anyagot. A nyelvi anyag 40%-a szóbeli közlésekből, 60%-a írásbeli forrásokból származik. A kétnyelvű észti közvetítőknél a gyűjtött idegennyelvi anyag szupersztrátum, az ún. balti németeknél, az egykor Észtsorszáiban élt német kisebbségnél, akiket többségükben a második világháborúban áttelepítettek Németországba, viszont szubsztrátum. Az észti nyelvű mondatokban talált összesen 4835 idegen szó számszerűen a következő nyelvekből ered: 1667 az angol, 1316 a svéd, 932 a német, 190 az orosz, 176 a latin, 163 a török, 105 a finn, 104 a francia nyelvből, 182 más nyelvekből való. A szóbeli anyag olyan közlőktől származik, akik 1885 és 1970 között születtek; például 183 svéd-észti (az ún. svédországi s v i o - é s z t) és 117 angol-észti (az ún. angol nyelvű országokban élő a n g l o - é s z t) személytől.

Jelen mű három nagy részre oszlik: általános bevezetésre, összehasonlító morfológiára és összefoglalásra. Az első részben a szerző bemutatja az észti nyelvet mint kölcsönző nyelvet történeti és földrajzi szempontból. Utána tárgyalja a kétnyelvűség kérdését, először általában, egy rövid tudománytörténeti áttekintéssel, azután röviden bemutatja a bilingvizmus területén elért észti- és svédországi kutatási eredményeket.

Itt, a kétnyelvűség vizsgálatánál különösen ennek morfológiai vetületére tér ki. A következőkben az anyaggyűjtő munkáról beszél, melyről a fentiekben már szó esett. Az első nagy fejezet legérdekesebb részét a kölcsönzési folyamat (procedura) bemutatása jelenti. Itt a szerző külön taglalja ennek alakulását a különböző nyelvekben (svéd, angol, német, orosz, lett, finn, török, francia, latin). A kölcsönzési procedura magában foglalja az észti nyelvbe kerülő idegen szavak fonológiai és morfológiai alkalmazkodását, beilleszkedését. Kiemeli azokat a hangtani tendenciákat, amelyek a kölcsönzés folyamán felmerülnek. Néhány példa az angolból: *star > staar, toast > toost, beam > piim*; és a németből: *das Grüne > grüne, blitzen > plitsima, bursten > pürstima*.

Mielőtt áttérnénk az értékezés fő részének, a komparatív morfológia ismertetésére, hangsúlyozni szeretnénk az észti nyelv különleges befogadó képességét idegen szavakat, különösen nemzetközi szavakat illetően. Illusztrációként álljanak itt egy régebbi cikk példái (Kiss Jenő — Paul Kokla — Wolfgang Schlachter: Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen. NyK 77: 8):

	nicht-internationales	internationales	beides
Fl.	30,4%	49,1%	20%
Ung.	10,5%	56,1%	33,4%
Est.	3%	85,7%	11,2%

Az összehasonlító morfológia című fejezet végig viszi a gyűjtött anyagot a névszóragozás (ezen belül az összes észti esetben egyes- és többesszámban egyaránt), a fokozás és az igeragozás rendszerén (utóbbin belül a két infinitívusban *-ma* és *-da*, a *iud*-participiumban, a jelen indikativusban). Minden esetenél külön veszi a svéd-észti, az angol-észti és a többi nyelvből származó példákat, melyek segítségével meghatározza a különböző morfológiai tendenciákat. A svédből és az angolból eredő kölcsönzéseknél teljesen kidolgozott névszó- és igeragozási típusok állnak rendelkezésre, mivel ezekből a nyelvekből került át az anyag túlnyomó többsége. A többi nyelvből vett példák viszont ezeknek a ragozási típusoknak az alátámasztására szolgálnak, illetve eltérő modellekről adnak felvilágosítást. A kölcsönzendő szavakkal szembeni legfontosabb követelmény az, hogy ragozhatók (flektálók) legyenek az észti nyelvben. Ez a tulajdonságuk mindenekelőtt morfológiai természetű. Vannak viszont olyan szavak is, amelyek ellenkeznek az észti ragozással, az észttől eltérő ragozásúak, aminek elsősorban tipológiai okai vannak, hiszen a két nyelv különböző nyelvtípushoz tartozik. Az észti finnugor eredetű agglutináló nyelv, a többi, a török kivételével, indo-európai flektáló típusú.

Ha a szófajok szerint vizsgáljuk a különböző nyelvekből származó példákat, idegen szavakat, nagyon érdekes, erősen variáló százalékarányt állapíthatunk meg. A főnév — ige — melléknév százalékaránya a németnél 40—42—18%, a svédnél 58—37—5%, az angolnál 80—17—3%, a töröknél 100—0—0%. Minél szintetikusabb a kölcsönadó nyelv szavai, annál valószínűbb az a lehetőség, hogy egy szintetikus nyelvbe kerüljenek át. Ami a török melléknéveket illeti, ezeket se nem ragozzák, se nem fokozzák végződésük segítségével; a török melléknévi kölcsönzések aránya az észti nyelvben 0%. Az

angol nyelv végződésekkal fokoz, a részarány itt 3%. A svéd nem és szám szerint ragoz (flektál), az arány 5%. A német ezentúl az összes esetben ragoz, a részarány 18%. Egy nyelvi formákban gazdagabb kölcsönadó nyelv (pl. a német) a szavak nagyobb integrálására ösztönöz, mint a formaszegény nyelvek (pl. az angol). Az észti nyelv az idegen igéket teljesen, a főneveket többnyire, a melléknveket viszont legkevésbé integrálja. Az észtre jellemző fokváltakozás alig észlelhető a svéd-észti, angol-észti stb. kölcsönzéseknel. Csak az egyszámú birtokos eset gyenge fokánál lehet egy prozódiai váltakozást észrevenni. A fokváltakozás hiánya a rendkívül bonyolult észti ragozási rendszer egyszerűsítéséhez vezet. Az igéknél is az egytagú *i*-töveknél van prozódiai váltakozás. Így az igeragozások száma kettőre redukálódik: az egyik fokváltakozással, a másik anélkül.

A földrajzi diaszpóra és a közlők nagy korbéli különbsége ellenére a különböző észti idiomák (svéd-észti, angol-észti, német-észti stb.) ragozási modelljei meglepően egységesek. A legjobb példa erre olyan ige-típus, melynek derivációs végződése svéd, angol, német szupersztrátumszavakban egy szubsztrátumot jelent, balti német szubsztrátumszavakban viszont egy szupersztrátumot. Ez az egységesség és a szubsztrátum és szupersztrátum közti viszony kifejlődik a két többesszámú raggal képzett főneveknél is. Például a német-észti mondat **Möned väikesed Buchstaben olid segased* 'Einige kleine Buchstaben waren undeutlich' nem tűnik valódinak, mivel hiányzik az észti többesszámú *-d* rag. Ennek következtében keletkezik a *Buchstabe-n-id* alak, amely német és észti többesjellel rendelkezik. Ez a kettős többesszám az észteknél szupersztrátumszavakban egy szubsztrátum, a balti németeknél viszont fordítva.

A szerző külön felhívja a figyelmet arra, hogy a könyvben tárgyalt idiomák (svéd-észti, angol-észti, német-észti stb.) nem tekinthetők kevert nyelveknek, mivel a kölcsönzések csak a szókincsre szorítkoznak. Konklúzióként arra a következtetésre jut, hogy az észti nyelvben mind a szintetikus, mind a analitikus fejlődési tendenciák tapasztalhatók. Az analitikus tendencia elsősorban a beszélt nyelvben és olyan idiomákban dominál, mint a svéd-észti és az angol-észti.

Összefoglalásul megállapítható, hogy ez a doktori disszertáció nagy nyelvi anyag feldolgozása által olyan tudományos eredményekre jutott, melyek nemcsak a nyelvi kontaktológiát, az interferenciát és a kétnyelvűséget kutató szociolingvisták számára hasznosak, hanem útmutatók az uráli és indoeurópai nyelvészek számára is. Ez a könyv akár például is szolgálhat a magyar nyelvészeknek, hisz az észti nyelvi diaszpóra nagyon hasonlít a magyarhoz. Közismert, hogy a magyarság több mint egy harmada határainkon túl él, többnyire olyan közegekben, együtt olyan indoeurópai nyelvekkel, mint a fönt vázolt észti nyelv. Reméljük, hogy a magyar szociolingvisták, egyáltalán a magyar nyelvészek megértik az idő szavát, s tesznek is valamit a magyar diaszpóra nyelvi kapcsolatainak kutatásának érdekében.

BRADÉAN-EBINGER NELU

Raimo Raag: Lexical Characteristics in Swedish Estonian

Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensis 13. Uppsala 1982. 146 l.

Alig két éve, hogy az Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensis című sorozat 12. köteteként megjelent Aarand Roos „Morfológiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas” című munkája, máris egy újabb fiatal észti származású svéd nyelvész jelentkezett hasonló témájú művel. Raimo Raag doktori disszertációja szintén a nyelvi kontaktológia területéről veszi témáját a svédországi észti nyelv kutatásakor. Az értekezés azokat a lexikai sajátosságokat vizsgálja, amelyek a svédországi észti nyelv más nyelvekkel való kapcsolatából erednek. Elsősorban a svéd nyelvnek az észtre gyakorolt hatásáról van szó, azokról a kölcsönzavakról, amelyek a svédországi észti nyelvbe kerültek az utóbbi negyven év folyamán. Svédországban ma mintegy 25 000 észti él, akik többségükben a második világháború alatt települtek Svédországba. Összehasonlításként megemlíthjük a Svédországban élő magyarok létszámát, amely 30 000 főt tesz ki.

Ahogy a szerző a könyv bevezetőjében kifejti, a döntő ösztönzést e munka megírására a világhírű amerikai szociolingvistától, Einar Haugentől kapta, aki 1976-ban vendégprofesszorként tartott előadásokat az uppsalai egyetemen. Közismert, hogy Einar Haugen egy másik amerikai nyelvész, Uriel Weinreich mellett a nyelvi kontaktológia, a modern szociolingvisztika megalapítójának számít. Ez a mű az uppsalai egyetem

finnugor intézetében Bo Wickman professzor vezetésével 1979-ben indított „Finnugor nyelvi kapcsolatok Svédországban — interferencia és kétnyelvűség” című projektum szellemében és irányelvei szerint készült. E projektum keretében a svédországi finnugor eredetű nyelvek — így többek között a magyar — és a svéd nyelv kapcsolatait vizsgálják. A projektum irányelveiről és első konkrét eredményeiről E. Wande tartott előadást a turkui finnugor világkongresszuson 1980-ban. (E. Wande, „The Impact of Swedish on the Finno-Ugric Languages in Sweden.” Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Turku 20—27. VIII 1980. Pars III: 403—412. Turku 1980.)

Jelen mű a svédországi észt nyelv svéd eredetű kölcsönszavait, észt nyelvjárási eredetű szavait (dialektizmusok), archaizmusait és obszoletizmusait vizsgálja a standard észt (észtsországi észt) nyelvvel összehasonlítva. A munka négy nagy részből áll: I. bevezetés, II. lexikális kölcsönzések, III. archaizmusok és dialektizmusok, és IV. két szociolingvisztikai teszt. A szerző három évig (1978—1981) gyűjtötte a vizsgálatához szükséges anyagot, amely írásbeli és szóbeli részből tevődik össze. Gyűjtőmunkáját a svédországi észt kisebbség körében végezte. Az írásbeli anyag különböző svédországi észt nyelvű újságokból, folyóiratokból és irodalmi művekből származik. Ezt a nyelvi corpuszt a szerző az észtsországi észt szókincssel hasonlította össze, amikor egyéves ösztöndíjjal tartózkodott a Tallinni Akadémia Nyelvtudományi Intézetében.

A dizertáció fő része a svéd kölcsönszavak szemantikai vizsgálata, tehát a svéd jövevényszavak szemantikai jegyek szerinti csoportosítása. Itt a szerző felhasználja Nils Erik Hansegård szemantikai csoportosítási modelljét („Finnish Loanwords in Jukkasjärvi Lappish. Classified according to their Meaning”. Supplement to Recent Finnish Loanwords in Jukkasjärvi Lappish by the same author. Uppsala 1971.), amely nagyrészt Konrad Nielsen és Asbjørn Nesheim lapp szótárának negyedik kötetében (1956) található szemantikai csoportosításon alapszik. Hansegård 72 szemantikai kategóriát használt, ebből Raimo Raag 35-öt alkalmaz. Az írott svédországi észt nyelvben előforduló svéd kölcsönszavak a következő területekről származnak: közösség, közösségi élet, politika, foglalkozási nomenklatúra, gazdasági élet, turizmus, utazás, ipar, technológia és kultúra. A szóbeli anyag viszont a következő szférákból ered: étkezés, ruházkodás, közlekedés, üdvözlési és köszönési formák, indulatszavak és mindennapi közhasználatú szavak. Ezek a jövevényszavak elsősorban a kétnyelvűség révén jutottak a svédországi észt nyelvbe. Annak ellenére, hogy a kölcsönzések túlnyomó többsége svéd eredetű, a szerző néhány német, finn és angol kölcsönszót is említ. Ezek azonban inkább különlegességekként foghatók fel, nagy részük nemzetközi szó. Véleményünk szerint ez a rész a könyv talán egyetlen gyenge pontja, és jobb lett volna, ha kimarad.

A következőkben a kölcsönszavak hangtani elemzése szerepel, ahol a szerző kiemeli a svéd fonetikai hatást. A mű harmadik fejezete az észt nyelvjárási eredetű szavak (dialektizmusok), az archaizmusok és az obszoletizmusok kérdését tárgyalja, és arra a következtetésre jut, hogy az észtsországihoz képest a svédországi észt nyelv konzervatív jellegű. Például a már Svédországban született fiatalabb észtek nyelvben gyakrabban fordulnak elő a második világháború előtti szavak, mint a hasonló korú észtsországiakéban, tehát mint az anyaországban.

Az értekezés utolsó része két tesztből áll. Az egyikben a szerző modern szociolingvisztikai módszert alkalmazva megvizsgálja a kölcsönszavak használatának gyakoriságát a különböző észt korcsoportok körében. Arra a következtetésre jut, hogy a svédországi észtek előnyben részesítik a kölcsönszavakat a régi észt szavakkal szemben. A másik teszt azt akarja bebizonyítani, hogy a legtöbb svédországi észt már nem is érzi a svéd kölcsönszavak idegen eredetét.

Az egész értekezés konklúziójaként meg kell állapítani, hogy az egyre növekvő számú svéd kölcsönszavak, melyeket akár izoglosszáknak is lehet tekinteni, bizonyos mértékben elválasztják a svédországi észt nyelvet a többi észt variánstól, mindenképp az észtsországi észt nyelvtől. Ezek a nyelvi fejlemények azonban a 40 éves különélés természetes következményei.

Összefoglalásul megállapítható, hogy Raimo Raag, a fiatal finnugor nyelvészgeneráció jeles képviselője, olyan tudományos értekezést tett az asztalra, amelyben a régi, hagyományos sablonokkal szakítva ügyesen alkalmazza a modern szociolingvisztika legújabb módszereit, és amely eleget tesz a modern nyelvészet követelményeinek.

Markó Imre Lehel: Kiskánizsai Szótár

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 277 l.

Azzal kezdem, hogy a kiskánizsai nyelvjárás anyanyelvem. Ezért vállalkoztam a fent jelzett szótár ismertetésére, jöllehet a magyar nyelvjárások kutatása nem tartozik szűkebb szakterületemhez. Így bizonyos kérdésekről a könyvismertetésen túl az anyanyelvi beszélő kompetenciájával szolgálhatok. Ma már persze nem beszélem a kiskánizsai nyelvjárást, de beszédemben szülőföldem tájszólásának bizonyos (elsősorban hangtani) vonásai mind a mai napig megőrződtek. Szinte évente ellátogatok Kiskánizsára, ily módon kapcsolatom az ottani nyelvjárással nem szakadt meg és talán passzív ismereteim sem szürkültek el.

Markó Imre Lehel Kiskánizsai Szótára a regionális tájszótárak közé tartozik. A Bevezetésben (5–11) a szerző egyebek közt tájékoztat bennünket a mű létrejöttének a körülményeiről és gyűjtési módszeréről. Markó Imre Lehel 1951 decemberétől 1955 szeptemberéig élt Kiskánizsán. Szótára közel négy esztendő gyűjtőmunkájának az eredménye. Helyeselhető, hogy ez alatt a viszonylag hosszú idő alatt passzív gyűjtési módszerrel dolgozott. Ez megóvta őt attól, hogy esetleg nem megfelelő kérdésfeltevésével vagy eltérő kiejtésével az adatközlőt megzavarja vagy befolyásolja.

Kiskánizsa Nagykanizsának földrajzilag teljesen elkülönült nyugati része. „A város és a paraszti település között, a mintegy 500 m széles *Berök* van, s ezen át folyik a *Kanáris* (Principális-csatorna)” — írja Markó. Ez a topográfiai meghatározás némi korrekcióra szorul. A várost és Kiskánizsát egymástól elválasztó területet *Két-árok-köz*-nek hívják, mely mezőréz a Principális-csatorna és a Dencs-árok között terül el. A *Berök* ennek egy része, mely a *Vén-árok* és a *Dencs-árok* (*Dencsár-árok*), illetőleg a szombathely-soproni vasútvonal között fekszik.

A gyűjtés idején Kiskánizsa lakossága zömmel paraszti összetételű volt (kb. 8000 lélek), mely nyelvileg nem csupán a várostól, hanem némileg a környező falvaktól is elkülönült. Kiskánizsa népe mind nyelvében, mind szokásaiban az 50-es évek végéig megőrizte — bizonyos fokig ma is őrzi — zárt egységét, népi jellegét.

A szótár kb. 20 000 szót tartalmaz. A szerző nemcsak a jellegzetes tájszavakat vette fel szótárába, hanem a köznyelv szavait is. A szócikkek felépítése megegyezik egyéb tájszótáraink eljárásával. A szótár anyaga valódi, alaki és jelentésbeli tájszavakat ölel fel. Lássunk belőlük néhányat:

a) Valódi tájszavak: *bédák* 'ostoba', *bindzsókos* 'zsugorodott', *bóna* 'hóbot', *bömhéc* 'nagy hasú vki', *csoba* 'száj, pofa', *döheder* 'hatalmas, testes', *fuját* 'hőfűvás' (*fujáték* alakja is van, ez nincs benne a szótárban), *guga*² 'ostoba', *melönce* 'fából vájt kisteknő', *metyek* 'hig sár'; pépes étel', *pöle* 'mókusszerű állat' (*pele* alatt), *prántya* 'har-mat, lucsok', *rastog* 'recesg', *rastanik* *rastanyk* 'reccsen', *szárnyasegér* 'denevér', *szelönce* *szelönce* 'orgona < növény és virág >', *tippanyos* 'füledt', *véndő* 'szírtartó edény' (*vindely* alatt).

b) Alaki tájszavak: *agácifa*, *agárcifa* (= *akácfa*), *barbél* (= *borbély*), *bránna* (= *borona*), *dunga* (= *donga*), *kánna* (= *kanna*), *kátt* (= kiált), *kő* ~ *kő* ~ *köll* (= *kell*), *lő* (= *lé*), *mukucs* (= *mókus*), *tüke* (= *tőke*), *vállu* (= *vályú*). Markó a *kiabál* szónak a köznyelvel egyező alakját közli, saját ismereteim szerint a szó *kábál* alakban is használatos (vö. *kátt*, *kátöz*).

c) Jelentésbeli tájszavak: *által* 'miatt', *faház* 'tüzifa tárolására szolgáló helyiség', *képeppen* 'mértékkel', *kohol* 'döngetve üt < deszkát >', *kürt* 'kályhacső', *mártél* 'gyötrel-em' (*mártír* alatt), *szándik* 'törökvés', *szenedél* 'szenedés, fájdalom'.

A szerző az egyes szavakat szöveggörnyezetben (példamondatban) mutatja be, így a szótár grammatikai — alaktani, kisebb mértékben mondattani — kutatásokra is alkalmas.

A szótár nemcsak nyelvészeti érdekű, hanem gazdag adatforrás a néprajz számára is. A népszokásokat, hiedelmeket, gyermekjátékokat imponáló alapossággal mutatja be. L. például a következő címszavakat: *karácsony*, *húshagyókedd*, *kotyolás*, *regölés*, *lakodalom*, *temetés* (népszokások); *apacsozás*, *bikaugrás*, *binckezés*, *csillagozás*, *falraverés*, *pálpuska*; *strikkés* (gyermekjátékok). A tárgyi leírásokat ábrák, rajzok szemléltetik (l. pl. *eke*, *gúzsosprés*, *herkelyuk*, *káforka*, *karóimés*, *pince*). A szótárban nagyszámú szólás, közmondás és rikonyálás (= lakodalomban kiáltott kétsoros rigmusok) található. A rikonyalásokra vonatkozóan l. pl. az *ágaskodik*, *levendula*, *megsókol*, *utca*, *virágos* cím-szavakat.

Markó szótára bevezetésében (10. l.) röviden bemutatja a kiskánizsai nyelvjárás néhány fonetikai sajátosságát. Az *l* hang kieséséről megjegyzi, hogy előtte az *a*, *e* hangok

„megnyúlása nem mindig következetes” (10). Saját ismereteim és megfigyelésem alapján úgy tudom, hogy az *l* kiesése következtében a magánhangzók (*a, e, i, u, ü*, ritkábban *ö*) megnyúlása az idősebbek beszédére volt jellemző, az én generációm szinte következetesen rövid magánhangzókat ejtett ebben a fonetikai helyzetben. Pl. *asó* (~ *ósó* = *alsó*), *ara* (~ *óra* = *arra*), *eburul*, *eburut* (= *elborul*, *elborult*), *emögy* (= *elmegy*), *emocskétt* (= *elmocskét*), *fömögy* (= *fölmegy*), *föir* (= *fölr*), *küd* (= *kiüd*), *sziva* (= *szülva*). De: *tött* (~ *tüött* = *tölt*), *ött* (~ *voit* ~ *ojt* = *olt*). Kár, hogy a nyitódó diftongusokat (*uo*, *üö*, *iö*) nem jelöli, jóllehet indoklása, hogy ti. nincs fonológiai szerepük, elfogadható. A diftongusos ejtés ma az idősebbek beszédében fordul elő, korábban — noha már eltűnőben — a fiatalok beszédében is megvolt. Az *ö*-zéssel kapcsolatban Markó a következőket írja: „A kiskánizsai nyelvújrásban a korábban bizonyára erősebb *ö*-zés lejegyzésünk idejében már gyengülően volt” (10). Ehhez azt fűzhetem hozzá, hogy a 40-es években Kiskánizsán szinte mindenki *ö*-zve beszélt.

Az alábbiakban Markó szótára, a nyelvújrási szakirodalom — kisebb mértékben saját megfigyeléseim és ismereteim — alapján vázlatosan bemutatom a nyugati nyelvújrástípusba tartozó kiskánizsai nyelvújrás egyéb fő jellemző vonásait.

Hangtan — a) A köznyelvi *i, ú, ü* a kiskánizsai nyelvújrásban megrövidül. Pl.: *iz, viz, szín, hus, huz, nyuz, új* (= *új*), *fütt, szük, tűz*. b) Mássalhangzó után — kivéve szóhatáron — *j* nem állhat: *borgyu, sargyu, szomgyus, raktyuk, liktya, szoktyák, ekaptyák*. c) Magánhangzóközi helyzetben a köznyelvi rövid mássalhangzó helyett gyakran hosszú jelentkezik: *héjja* (ragadozó madárfajta), *hallad, szallag, csuppa, tanéttó, nyittanyé*. Az így keletkezett hosszú mássalhangzó az abszolút szóvégi helyzetbe is bekerülhet: *fütt, nyitté*. d) Az *ly*-ből *l* lett: *hel, helétt* ~ *helött, golló, gula, kálha*. e) *j > gy*: *gyel, gyég, gyün, jegy* ~ *gyegy*. f) *lj > ll*: *bellebb, fallá, székkállá*. g) *ny > n*: *asszon, bárson, bárán, cigán, karácson, kökén*. h) *n > ny*: *feny, fony, kany, keny, nyól* (= *nő* ige). i) Az *é ~ e*, ill. *é ~ e* váltakozást mutató tövekben gyakran csak az *e*-s, ill. *é*-s változat van meg: *nyel* ~ *nyelet* (= *nyél* ~ *nyelet*), ugyanígy: *keves, nehez, szemet, fazék* (de *tehén* ~ *tehenet*). j) Néhány *v* tövű szóban *j* a hiátustöltő, mely olykor az alapalakba (alanyesetbe) is behatol: *fűjj* ~ *fűjjet*, *fűjjes*, *küjj* ~ *küjjet*, *küjjes*, *esküjő*, *vűjő*: *halodvűjő* A *v* helyett ritkábban *h* jelentkezik: *bihal*. k) A *v* zöngésít: *ádvált, borodva, huzsvét, nyidva, öggyü-üdve, pad alad vót*.

Alaktan — a) Esetragok: *-ba ~ -be* (= köznyelvi *-ban ~ -ben* és *-ba ~ -be*); *-bu ~ -bü, -tu ~ -tü, -ru ~ -rű, -ho (-hó) ~ -hő (-hő)*. Egy-két határozórag nem illeszkedik: *-nál ~ -nél*: *kertná, szerbőkna*; *-val ~ -vel*: *kocsivé ~ -ve, szómáv ~ -ve, lappé ~ lappe*. b) A főnévi igenév képzője általában *nyi*, némelykor azonban *-nya* (ez utóbbi történeti szempontból harmadik személyű birtokos személyjeles alak): *lányi, irnya, innya*. c) A múlt idejű melléknévi igenév *-tt* képzőjét — ma már csak az öregek — gyakran *-tty*-nek ejtik: *föttty, füllöttty, kötty, lakottty, possattty, sáppattty, tömöttty*. d) A feltehetően mód tárgyas ragozású jelen idejében a harmadik személyű végződés a köznyelvi *-ná ~ -né* helyett *-nája ~ -néje*: *hoznája, látnája, néznéje*.

Az 50-es évek vége felé a termelőszövetkezetek megalakításával és az iparosodással olyan fordulat következett be, mely a kiskánizsai lakosság korábbi életmódját a hagyományos paraszti gazdálkodást gyökeresen megváltoztatta. Ehhez járult az iskoláztatás kiszélesedése, a rádió és a televízió megnövekedett hatása. A kiskánizsai nyelvújrás — miként nyelvújrásaink általában — eltűnőben van. Markó Imre Lehel a Kiskánizsai Szótár közreadásával leletmentő munkát végzett. Köszönet illeti a szerzőt azért, hogy a magyar nyelvtudományt, s ezen belül nyelvújrásaink kutatását ilyen alapos, megbízható forrásművel gazdagította.

RÉDEI KÁROLY

Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvújrásának hang- és alaktana

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 212 l.

1. 1981. március 25—27-én Szombathelyen, a tanárképző főiskolán tanácskozássra gyűltek össze a magyar nyelvújráskutatás szakemberei, hogy megvitassák a tudomány-szak mai feladatait és lehetőségeit. Mindjárt a szimpozium elején a nyelvújrási monográfiák elvi és módszertani kérdései kerültek terítékre. Benkő Loránd bevezető előadásában a jelenlegi helyzetről a következőket mondta: „a nyelvújrási monográfia, akár szélesebb kereteiben szemléljük, követ akár minden nyelvújrási irányulását, nyelvújrássokkal foglalkozó nagy tanulmányt, könyvet, nagyobb lélegzetű munkát monográfiának veszünk, akár leszűkítettébb értelemben beszélünk is róla, a magyar nyelvtudományban ma

hiányok. Ez a hiány nagyon fájdalmas, hiszen a tudománytörténeti előzmények, a magyar nyelvjáráskutató hagyományok is arra köteleznek, arra köteleznének bennünket, hogy ne adjuk föl ezt a vonalat. A nyelvjárási monográfia készítése dolgában igen szedjük össze azt az erőnket, mondhatnám maradék erőnket, ami még van. És próbálkozzunk vele, csináljuk." (Dialektológiai szimpozion. Veszprém 1982. 18.)

Ilyen körülmények között érthető, hogy nagy várakozással vettük a kezünkbe Kiss Jenőnek a rábaközi Mihályi nyelvjárásáról írt kandidátusi dolgozatát és most a nyomtatásban is megjelent kötetet. Kiss Jenő ugyanis olyan széles látókörű, elméletileg is jól képzett dialektológus, akitől a szakterület igen sokat vár a modern monográfia műfajának kialakítása dolgában.

Ez a várakozás azért is indokolt, mert a szerzőt nyelvész pályájának kezdetétől élénken foglalkoztatta szülőfalujának nyelvjárása. Számos kisebb-nagyobb terjedelmű cikket jelentetett meg a mihályi nyelvjárás hangtani kérdéseiről (Az *i*-zés állapota a rábaközi Mihályiban, Nyr. 90: 76—80.; Az *ö*-zés állapota a rábaközi Mihályiban, MNy. 63: 105—11.; A szótagzáró *l* a rábaközi Mihályiban, MNy. 64: 361—4.; Az *l*-zés a rábaközi Mihályiban, MNy. 64: 99—101), az alaktanból feldolgozta a képzőrendszer (NytudÉrt. 69.), összegyűjtötte a tájszavakat (Mihályi tájszótár. NytudÉrt. 103.), legújabb könyve pedig mondattani kérdéseket tárgyal (Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából, MNyTK 164.).

A most ismertetésre kerülő könyvében nem vállalkozott azonnal, egy nekifutással a település teljes nyelvi rendszerének összefoglalására, hanem két nagy változatosságot mutató részszerzőt dolgozott fel, a hangtant és az alaktant. Hogy miért éppen ezt a kettőt, azt leginkább a magyar dialektológiai kutatások hagyományával magyarázhatjuk. A „hagyomány” azonban csak a könyv témaválasztására vonatkozik, mert az elemző vizsgálat módszere modern, korszerű, „a munka funkcionális-strukturális koncepció szerint készült leírás” (13).

2. A téma felosztásáról és a részfejezetekről igen jól tájékoztatja az olvasót a tárgymutató szerepét is betöltő bőséges tartalomjegyzék. Az első nagyobb fejezetet, az „Általános rész”-t (11—35) tulajdonképpen a nyelvjárás kutatás elméleti kérdéseink szánta a szerző, amelyben felvázolja a leírás tárgyát és módszerét. Szóba kerül itt többek között a nyelvjárás és a nyelvváltozatok kérdése, az hogy ma már a nyelvjárások is változatokban élnek, a két szélső pólus, az archaikus állapot és a köznyelv között számos átmeneti fokozat létezik. A falu nyelve nem azonos a nyelvjárással, mert: „Ha nyelvjárásról beszélünk, akkor azt is be kell vennünk” (16). Azt azonban még nem tisztázta egyértelműen a szakirodalom — és erre Kiss Jenő sem vállalkozott —, hogy a falun belüli nyelvváltozatokat hogyan lehet csoportosítani, kategorizálni, melyek az egyes kategóriák jellemző tulajdonságai stb.

A szinkrónia és a diakrónia kérdésében alapvető módszertani követelménynek tartja a kétféle szempont világos elkülönítését. Ezt a szigorúságot valóban az eddigi munkák tanulságai is kellőképpen alátámasztják.

Lényeges szerepe van a modern nyelvreírásban a szociológiai szempontoknak. Éppen ezért a könyv egészén, minden tárgyalási részben végighúzódo vizsgálati vezérfonal az, hogy a kérdéses jelenség mennyire szociális érvényű, a nyelvi elemek aktívak vagy passzívak, melyek vannak visszaszorulóban vagy terjedőben.

Még azt is érdemes elmondani erről az elméleti összegezést, módszertani kifejtést nyújtó „Általános rész”-ről, hogy végig olvasmányos, tömör, de ugyanakkor mégis minden részletre kiterjedőben eligazító jellegű. Mintapéldája annak, hogy a manapság divatosá vált bőbeszédűség, fontoskodó tudományoskodás helyett hogyan lehet szerényen, lényegre törően, kis terjedelemben is magas színvonalon megismertetni az olvasót a problémák lényegével.

3. A hangtani fejezet egyik legfontosabb kérdése a köznyelvhez való viszonyítás. Egyet lehet érteni a szerzőnek azzal az eljárással, hogy a fonémák és a beszédhangok vizsgálatához csak azokat a szavakat használta fel, amelyek a nyelvjárásban is és a köznyelvben is megtalálhatók, ezeknek a hangtani különbségeit mutatta be statisztikai eszközök segítségével. A tájszavak ugyanis az összehasonlító fonológiai vizsgálatban valóban érdektelenek, mert nem lehet szembesíteni őket a köznyelvi megfelelőik hangalakjával, hiszen a valódi tájszavaknak nincsen köznyelvi alakjuk. Az ÉrtSz. és az ÉKsz. segítségével a mihályi nyelvjárást jól ismerő szerző aránylag pontosan el tudta határolni a köznyelvvél alakilag azonos lexémák körét, és ezekből állította össze a kontrasztív leírás korpuszát.

A fonémák disztribúcióját illetően két irányba vezet az út. Az egyik a szövegbeli gyakoriság bemutatása, ez jobban tükrözi a mindennapi használatot, a parole tényeket; a másik pedig a morfémaállomány fonémáinak megoszlása, amely objektívebb információkat ad az előzőnél, inkább a langue-ra jellemző tulajdonságokkal rendelkezik. Egy kisebb próbálkozástól eltekintve Kiss Jenő ezt az utóbbi megoldást választotta, nem használati, hanem állománystatisztikát készített mind a magánhangzókrol, mind a mássalhangzókrol.

A statisztika azonban nem terjed ki a teljes fonémamennyiségre, mert csak a köznyelvhez viszonyított többletet, illetőleg a hiányt tartalmazza, az azonosság számértékeit nem. Az *a* fonémáról például megtudjuk, hogy 34 esetben fordul elő többletként (valamely más köznyelvi fonéma helyén található a nyelvjárásban *a*) és 204 esetben hiányként (a köznyelvi *a* helyén más fonéma van a nyelvjárásban). Ez kiegyenlítve —182, vagyis a vizsgált lexémák nyelvjárási hangalakjai 182-vel kevesebb *a*-t tartalmaznak, mint ugyanezeknek a szavaknak a köznyelvi alakjai (82).

Valóban, ezek a számadatok fejezik ki a nyelvjárási különbségek lényegét. Mivel azonban zárt korpuszt vizsgált a szerző, és az összesítéshez úgyis szükséges volt a teljes fonémamennyiségre, úgy gondolom, a többlet és a hiány jelzése mellett érdemes lett volna közzétenni az egyes fonémák teljes gyakoriságát is (l. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere c. könyvében. „A magánhangzó-fonémák gyakorisága” c. fejezetet, 89—240.), mégpedig két változatban: külön a vizsgált korpusz nyelvjárási kiejtése és külön a köznyelvi kiejtés szerint. Így ugyanis összevethető lenne az eredmény a szövegbeli beszédhanggyakorisággal (37) és egyéb korábbi hangstatisztikai vizsgálatokkal. Talán számítógéppel nem okozott volna nagyobb nehezéget annak a felderítése, hogy a 34523 fonémából hány százalékos az *a*, *b*, *a* *c* stb. megterhelése. Ez az összevetés egyébként azért is érdekes lenne, mert tudomásom szerint nincsen olyan statisztikai felmérés — legalábbis nyelvjárási szövegekre alapozva nincsen —, amely a szövegbeli fonémagyakoriság mutatóit összehasonlítná a szóállomány fonémagyakoriságának mutatóival. (Sokan megkérdézhetik, miért kell a körtét az almával összehasonlítani. Úgy gondolom azért, hogy megismerjük a közöttük levő különbségek részleteit.)

A fonémák előfordulását összesítve megállapítja Kiss Jenő, hogy a mihályi nyelvjárás 6337 esetben tér el a köznyelvtől, amely az egészhez viszonyítva 18,3%-ot tesz ki (85). Ez a százalékkérték azonban nem reális, mert a többlet és a hiány összege nem azonos az eltérések mennyiségével. (Úgy számoltam, hogy a 6337 eset a többletek és a hiányok összege.) Ha ugyanis fonémacseréről van szó, akkor minden eltérés egy többletre és egy hiányra bontható fel, pl. a kny.-i *szép* : nyj.-i *szíp* megfelelőes eggyel csökkenti az *é* és eggyel növeli az *i* megterhelését. (Egy leegyszerűsített példa: nem mondhatjuk azt, hogy a *szép* szóban 2 eltérés van, amely a teljes fonémamennyiség 66%-a.) Mivel a fonémakiesés és az esetleges fonémátöbblet még tovább bonyolítja a kérdést, számításaim szerint az alábbi képletekkel kapjuk meg a reális értékeket:

(*a* = fonémacseréből adódó többlet; *b* = fonémacseréből adódó hiány; *c* = ny.-i fonéma : kny.-i megfelelőes, hangbetoldás; *d* = kny.-i fonéma : ny.-i \emptyset megfelelőes, hangkiesés; *z* = a fonémák összes előfordulása a köznyelvi kiejtés szerint; *x* = a fonémaeltérések száma; *y* = a fonémaeltérések százalékkértéke)

$$x = \frac{a + b}{2} + c + d$$

$$y = \left(\frac{a + b}{2} + c + d \right) \frac{100}{z}$$

Valószínűleg Kiss Jenő is érzékelte ezt a problémát, mert az összesítés során a 2. pont alatt (85) már azt írja le, hogy az eltérések „hánszor fordulnak elő egy-egy fonéma síkján”. Így a köznyelv és a vizsgált nyelvjárás közötti különbség 3928-ra, 11,3%-ra csökken. Azt hiszem, ez az elfogadhatóbb kép. Csak röviden utalnék arra, hogy szombathelyi regionális köznyelvi szövegekről én is készítettem hasonló többlet-hiány statisztikát (Magyar Fonetikai Füzetek 5. [1980] 77—88.). Bár hangsúlyozom, hogy ez szövegbeli fonémagyakorisági vizsgálat volt és nem a szóállományé, az index az azonosságot fejezi ki és nem a különbséget, ennek ellenére azért érdemes összehasonlítani az eredményeket: a két vizsgált szombathelyi regionális köznyelvi szöveg azonossági indexe 92,44%, illetve 89,95%. (Ha ezt megfordítjuk, az eltérések száma nálam 7,56%-ot, illetve 10,05%-ot mutat.)

4. A könyv morfonológiai és morfológiai fejezete, a képzők, jelek, ragok elemzése szintén a kvantitatív nyelvészet módszerével készült strukturális nyelvelírás. Számokat,

szimbólumokat, adatokat és táblázatokat találunk benne. Nem folyamatos olvasásra való, hanem arra, hogy a kutatók adatokat merítsenek belőle, tájékozódjanak egy-egy toldalék használatának módjáról és gyakoriságáról.

Bizonyos fokig ellentmondást jelentett számomra az, hogy a hangtani rész egyértelműen kontrasztív alapokon áll, itt a morfológiai fejezetben viszont a köznyelvvél való szembeállítás nem olyan következetes, mint az előzőkben. Igaz, sokkal nehezebb a suffixumok megítélése abból a szempontból, hogy nyelvjárási vagy köznyelvi szabályok szerint használják-e őket. Ennek ellenére azért talán itt is lehetett volna valamilyen módszert kidolgozni a képzők és ragok köznyelvi és nyelvjárási gyakoriságának elkülönítésére.

A nyelvészociológiai tanulságokat még külön fejezetben is összefoglalta a szerző, jelezve ezzel is a nyelvjárási változatok és a generációs különbségek megfigyelésének fontosságát. A nem kis terjedelmű adattár pedig azt bizonyítja, hogy nagy mennyiségű nyelvi adat gyűjtése, rendszerezése révén jutott el az értékes összegezéshez.

5. Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy Kiss Jenő könyvét a magyar dialektológiai irodalom jelentős gyarapodásának tartom. Előrelépés egy igen nehéz területen, a modern nyelvjárási monográfia műfajában. Korszerű felfogásban tárgyalja a vizsgált jelenségeket. A hagyományos elrendezés helyett a disztribúciós elemzésben találta meg azt a jól használható eszközt, amelynek segítségével a nyelvjárás minden fontos vagy kevésbé fontos jelensége statisztikusan leírható, értékelhető és áttekinthető. Módszere nemcsak a mihályi nyelvjárás most bemutatott részrendszeinek a feldolgozására alkalmas, hanem kiterjeszhető a dialektológiai kutatások más területeire is.

BALOGH LAJOS

Jókai-kódex XIV—XV. század

A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 356 l.

A jelen változat a Codices Hungarici VIII. darabjaként látott napvilágot. A sorozat első kötete ugyanennek a kódexnek a fakszimiléje; ez utóbbi 40 éve jelent meg; nem ártott volna tehát, ha a mostani kiadvány a Példák Könyve, a Birk-kódex, a Cornides-kódex kiadásának formájára a fakszimilét is tartalmazná. Mégis — elsősorban a különféle szempontú kutatások felől nézve — hézagpótló művet vehetünk kézbe; mindenekelőtt a korábbi, betűhívnek szánt kiadás számos hibás olvasatát javítja, pl. Nytár. VII. 8: *vegire*, helyesen: *vegere* | 9: *nem fele* = *nem felele* | 9: *Azert* = *Azeert* | 17: *teuwtuala* = *teuueala* | 20: *kerefeutt* = *kereftett*; stb. — A nagyobb érdem azonban a pillanatnyilag legelfogadhatóbb latin megfelelőnek a közreadása. Ennek fontosságát — a magyar szöveg olvasati, értelmezésszerű stb. nehézségeit tekintve — aligha kell hangsúlyozni. Néha még a latin párhuzam ismeretében is elmetorna szükségeltetik; pl. 1—2: *mýkent frater fýlep*/. *Legim[us] Oluafuk. . . = videlicet frater Philippus Longus . . .* itt tehát a *Longus* téves olvasata: *Legimus*, ami aztán le is van fordítva; vagy: 29: 0 *frater leo kerem a33okott kyk vadnak yftenne* [istené] = 0 *frater Leo, pecorella Dei* [Isten báránykája]; ez utóbbi latin megszólítás téves olvasata lehet **precor illa* (quae sunt) *Dei* mint a magyarnak a kiindulópontja stb.

A mellékelt latin szöveg lelhelyei a következők: az alapszövegnek két fő forrása van: a) *Actus beati Francisci et sociorum eius*. P. Sabatier, Paris 1902.; b) *Speculum perfectionis seu S. Francisci Assisiensis Legenda antiquissima, auctore fratre Leone*. P. Sabatier, Paris 1898.; — az alapszöveg mellékforrásai: a Budapesti Kódex (az Országos Széchényi Könyvtárban: Cod. Lat. medii aevi 77); *Liber conformitatum*. Milano 1510; *Vita beati Francisci auctore s. Bonaventura*. Antwerpen 1786. — Variánsok lelhelye elsősorban a már említett Budapesti Kódex, továbbá: *Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius*. Venetiis 1504.

A kiadvány egyébként három nagyobb részre tagolódik: a Bevezetésben a kódex története (9—11), a kódex forrásai (11—13), a kódex szövegének betűi, írásjelei stb. (13—16), tudnivalók a könyv használatához (17—19), a forrásmunkák rövidítése (20) fejezetek vannak; — a középső (derék) részben a kódex betűhű szövege és latin megfelelője következik (21—345), a befejező részbe a mutatók kerültek (349—355).

A kódex izgalmas történetéből mindenekelőtt a keletkezési időpont rögzítése válna fontosná; az utóbbi időben az 1372 u./1448 k. a szokásos, most az 1370 u./1440 k.

megjelölés került előtérbe. — A kódex forrásai c. fejezet érdekessége, hogy 153—4 lapon olvasható Fezewletnek: ýmadkozafrol c. részlet latin megfelelője már a kézirat leadása után, 1980. júl. 30-án került elő. — Ami a kódexek betűhív kiadását illeti, egységes gyakorlat még mindig nem alakult ki; a hosszú / már a Nyelvemléktárban is szokásos; a CodHung. sorozatban a PéldK., CornK. pl. a kézirati 3 betűt még z-vel adja vissza, kiadványunkban a 3 már következetes (de még 22: *kelczegijt*; 31: *kezelejette*; 107: *hanemczat* [!] stb.), sőt a 8: *fezwlet* olvasat már túlkompenzálás: a c itt a 3 előkacsaringója! (paleograféma), tehát *fezwlet* a helyes; — ugyanakkor a d még mai formátumú, holott alzata a *ð*-t, felzete a *þ*-t mintázza stb. — A betűhív átírásban vannak „megoldhatatlan” feladatok is; ilyen az J, I megkülönböztetése. Itt mintha a fonológiai érték besugárzása érvényesült volna; pl. a 28: *Jefus J*-je meg 127: *Istiennek I*-je között az eredetiben nem látszik különbség. — Eltérő lehet az f, S egybe- vagy különírásának megítélése, így 16: *Smongyat, sneked*, de: *f monda*, noha az eredetiben az utóbbi is egybeírt-nak tűnik stb. — A betűkapcsolatok sorában (13), illetőleg a betűk hangértéke rovatban (14) szerepeltetném az /3 (= s, sz) betűkapcsolatot is; vö. 40: /zenky 'senki'; 51: /zetel/fegekneec ~ 8: /zent stb.; vö. még sc = sz, pl. 1: /cent stb.; ez utóbbi kategóriába való még a 3 = s is, vö. 28: /zokfagos; f = sz, vö. 1: /sentfeges [a szókezdő /]; g = gy, vö. 3: /hug 'hogy', /nag 'nagy' stb. — Kódexünk hangjelölése egyébként többjegyes mellékjel nélküli rendszerű, a magánhangzók hosszúságának jelölése azonban tökéletlen; vö. mégis 9: *Azeert*; 67: *veer*, sőt 68: *vyer* stb.

A kiadványnak értékes s egyben nagyon érdekes részét jelentik a szövegkritikai jegyzetek. Ennek műfaja nehezen határozható meg. Itt mindenekelőtt fordítás- és másolástechnikai momentumok fordulnak elő; ritkábbak a stilisztikai, a nyelvezetre vonatkozó jegyzetek. A latin megfelelő ottléte már önmagában is segíthet, pl. 34: nem vagy [ti. méltó] yrgalmalagott lewlnewd = non es dignus misericordiam invenire; 52: mert te zyued megkemenedett minden gonofagra = quia cor tuum induraverat ad omne bonum, ahol nyilvánvaló a szótévesztés. Sok esetben azonban egyáltalán nem ért, ha a jegyzet elébe megy az olvasónak. Pl. 87: Es hazayaba tyzteffen tere = et rediit ad domum oneratus, ahol ~ honeratus → honeratus értelmezés alapján áll a fordító; vagy 7: mendenhatto ýftenneec magat ayalnuan = omni petenti se tribuens, ahol az omnipotenti olvasat a kiindulópont. — A nagyszámú, jól megalapozott jegyzet némelyike esetleg másképp is felfogható; így pl. túl „szigorú” a 14: ennekem vagyon nagy lyetefem azert ezkeppen /yetek = Ego magnam festinantiam habeo, ideo sic pulso-mondathoz fűzött 8-as jegyzet, miszerint „Rosszul fordította a pulso-t, talán propero-nak olvasta; ez nem zárható ki, de itt a megelőző vagyon nagy lyetefem „valenciája” is közrejátszhatott; — a 84: ewle 'ülő' igenévhez adott 3-as jegyzet szerint „Valószínűleg csak véletlenül maradt le a w a szó végéről (ülő)”; e szóvég azonban az igenév korábbi, szabályos -é (< -ēi) alakú megőrződésének is felfogható; vö. 11: fewlden feke- 'f. fekvő = fekvő' (< *fek8-i); 25: yduezejyte- 'üdvöztető' stb.; 1. még 2: ere- 'erő' < *ärēi ~ *ärüi < tör. *ariy; 9: ewde- 'idő' < *ēde < *idēi ~ *idēi < ősm. *idey; 90: tyzenkette- 't. kettő' < *kētei ~ *kēteji, 1. pl. vog. AK. kütay stb. — A 30: az bozfofagokot /, es az uetefekuel = iniurias et repulsas-mondatrészlettel kapcsolatban a helyes (párhuzamos) toldalékolásra koncentrálnál a jegyzet (uetefeket), itt azonban még az is érdekes, hogy a repulsa-féle főnév helyett tkp. a repulsus főnév fordítása szerepel. Jól használhatók a szókészletli jegyzetek, 1. pl. a 68: leuzat; 115: nezmelleffeg-; 147: pykonhok stb.-re vonatkozókat; hiányzik azonban pl. a 122: tewrlewijt- 'alkot, készít' értelmezése; a 14: al 'áll', tkp. 'létezik; existieren' (1. pl. 1395 k.: BesztSjz. 921.) stb., stb.

A kiadvány kiállítása az Akadémiai Kiadótól megszokott színvonalon áll; mégis: a nyomda (a betű?) ördöge már a belső címdalton jelentkezik, mégpedig „stilszerűen” épp a betűhív [!] szóban; a 231. lapon a jegyzetszámok oszlopa összedőlt, a 11. jegyzetben sertviatis (!) van; a 300. lapon a 13—14 sorban a szedés dülöngél; a 329. lapon a 3. jegyzet szétszakadva jobbra telődött stb.

E kiadvány gazdája, P. Balázs János három évtizeden át megszámlálhatatlan munkaórát fordított a kódex szövegkritikájára, megfelelő latin párhuzamok, variánsok felkutatására; eközben más kódexek számos részletének a megfelelő latinját is fölfedezte; mindez publikálásra érdemes. Kívánatos volna, ha gazdag tapasztalatait felhasználva a Ferenc-legendát ugyancsak tartalmazó Virginia-kódexre is kiterjesztené vizsgálatait stb. A 70. életévén túl is töretlen lendületű munkájához erőt, jó egészséget kívánunk.

FARKAS VILMOS

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókinszben

Nyelvészeti tanulmányok 21. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 408(1) 1.

1. Napjainkban egyre szűkebb területre szorul vissza a latinos műveltség. Még azokon a pályákon is, ahol régen szinte a legemőbb tudnivaló volt a latin nyelv ismerete, kezd hátrébe szorulni ez az értékes tudásterület. Eppen ezért különös örömmel kell fogadnunk Farkas Vilmos fenti kötetét, amely a maga anyagával és célkitűzésével mintegy szembe fordul ezzel a kultúraleépítési folyamattal. Am Farkas Vilmos könyve nem csak a latinos műveltségünk értékeinek felelevenítéséhez járul hozzá, hanem műveltségünk görög elemeinek árnyaltabb megértését is elősegíti.

Farkas — miként a cím is jelzi — a görög eredetű latin jövevényszavak nyelvünkbe átkerült állományát gyűjti össze kötetében. Közel 800 szócikkre bontva tárgyalja ezt az összegyűlt anyagot. A szóban forgó szómennyiség jelentékenyen növekedett volna, ha a szerző nem szab időbeli határt gyűjtésének. Pusztán az 1835-ig nyelvünkbe átkerült ilyen típusú szavakat dolgozza fel. A tekintetbe vett időszak így is több mint 800 év — és csak érdekességként említhető, hogy szinte minden egyes évre egy-egy jövevényszó esik átlagosan. Ezt a hosszú időszakot Farkas két szakaszra bontja: 1. az eredetibb rétegre, amely a legkorábbi időtől kb. 1770-ig, 2. és az újabb rétegre, amely a kb. 1770-től 1835-ig nyelvünkbe átkerült ilyen típusú szavakat tárgyalja. Ez a szétválasztás a szótári részre nem vonatkozik, ebben egyetlen betűrendbe sorolva közli a két korszakból összegyűlt termést.

Nézzük azonban mi a két korszakot, sok szempontjával, különválasztva, sőt foglalkozunk Farkasnak az 1835 utáni ilyen szavakhoz kapcsolódó anyagával egy harmadik bekezdésben!

2. Az első rétegre vonatkozóan érvényes különösen Farkasnak az a megjegyzése, hogy „a középkori nyugati műveltség legmagasabb szintjét a latin nyelv közvetítette a magyarság fele”(7).

Milyen más nyelvek közvetítettek hozzánk még ilyen értékeket — merülhet fel a kérdés. Kellően nem fogalmazhatom meg véleményemet a fejedelmek korában és a kora Árpád-korban érvényesülő kultúrhatásokról, de ezen időben kultúránk nyilvánvalóan több forrásból gyarapodott. Nyelvünk a bizonyosság erre: szókészletünk ősi örökségéhez szervesen kapcsolódnak az iráni és török (ótörök stb.) hatások, majd a szláv nyelvek. A szláv nyelvek feltehetően többféle kultúrát is közvetítettek: a kereszténység bizánci formáját, s a nyugati formájú kereszténységben élő szlávok görög eredetű jövevényszavait, továbbá esetleg a nesztorianus kereszténység görög eredetű vallási-művelődési szavait. Az alárok és osztek révén az iráni kultúra fele, a kalizok, valamint az Azovi-tengeri kereskedelem révén a mohamedanizmus, ill. az arab kultúra felé is elnyúltak a magyarság kultúrákölszövő érdekszállai. Kultúránk eme többrétűsége — a jelzett korban — történelmi szükségszerűség, de bizonyára tarthatatlanná vált volna hosszabb távon ez a többsíkűság a Kárpát-medencébe való beköltözés után: hiszen ekkor a keresztény nyugati kultúra latin nyelvű szervezettsége már minden intézményt áthatott. A magyarság tehát csak így — a többfelé való tekintés lecsökkentésével — a latin kultúra felé való teljes kapunyitással tudott olyan egységes államszervezetet létrehozni, amely — legalábbis 500 éven keresztül — minden külső támadásnak hatásosan ellenállt.

Mindezek fényében kell felfognunk Farkas imént idézett kijelentését.

Persze ez a bizonyos „lecsökkentés” nem történt máról holnapra. Különösen a bizánci kereszténységtől való elszakadás volt határozatlan körvonalú sőt időnként egyenesen újbóli erőfordulásról beszélhetünk (XIV. század). A görög tehát erősen hatott más módon is, nemcsak a latin közvetítésével. Farkas kitér a görögből való közvetlen szókölcsönzés tényeire is. Két csoportba sorolja az idevágó szavakat: 1. helyzeti okokra visszavezethető kölcsönzések, olyan kölcsönzések, amelyek a görög művelődéskörhöz való közelfekvésell magyarázhatók, 2. „a mot savant jellegével is összefüggésbe hozható” műveltségző-átvételek. Az utóbbi típusra példát is említ: *eretnek* < gör. *αἰρετικός*. Megjegyzendő, hogy e közvetlen szókölcsönzés itt nem ránk vonatkozik, hanem bármely nyelvre. Az első típusra példát ugyan nem említ, de említi az (ó)orosz és román szóállományt, melyekben megfelelő számú ilyen szó található. Akkor hát egyetlen közvetlenül görögből magyarba jövő szó sem szerepel az idevágó részben? Tényleg nem szerepel. Moravcsik említ néhány általa görög eredetűnek tartott szót: *fátyol*, *számár*, *kalugyer*, *huszár*, *katona*, *marialóc*, *paripa* s ezeknél akár a közvetlen bizánci görögből való átvételt is elképzelhetők tartja. A TESz. e szavak görög eredetűségét csak a *fátyol* meg a *huszár* szó esetében veti el, de a közvetlen átvétel lehetőségét csak a *katona* és a *paripa* szavak esetében fogadja el.

A görög hatás — ezek szerint — ha nem a latinon, akkor a délszlávon keresztül érvényesült elsősorban. Moravcsik a következő délszlávból hozzánk került görög eredetű szavakat sorolja fel: *apáca, apát, diák, eretnek, érsek, görög, kabát, kád, kaliba, kaloda, kamat, keresztény, kerevet, olaj, pap, paplan, paprika, patkány, pünkösöd, püspök, szappan, szombat, terem, tömjén, zsoldár*.

Az igazán ősi görög eredetű jövevényszavaink — úgy tűnik — a szláv nyelveken keresztül érkeztek — ilyen pl. a *kereszt* szó amely a görögből a góton keresztül több szláv nyelvbe átkerülve, hozzánk valószínűleg a bolgárból jött.

Mindezeket csak összehasonlítási céllal közöltük Farkas latin eredetű ilyen szavainak szélesebb lexikai megvilágítása érdekében — de, következtetésképpen, egyben utalunk arra, hogy milyen fontos lenne megírni a nyelvünkbe nem a latinon keresztül érkező görög eredetű szavak monográfiáját is.

A Farkas által feldolgozott anyagban a legkorábbi szavak a 12. századból valók: *izsóp, kam(a)ra, margaréta*, a 13. századból is csak három szó adatolható: *angyal(us), ho(z)sanna, maragudus* — ráadásul e két század ilyen szavai részben tulajdonnévi adatban maradtak fenn —, a 14. század forrásai már 25, a 15. századéi pedig már 54 ilyen szót „teremnek”. A görög eredetű latin jövevényszavak száma ezután századról századra rohamosan nő.

A tárgyalt korszak (tehát a kezdetektől kb. 1770-ig terjedő időszak) egy korai és egy újabb rétegre tagolható. A korai szakaszról származó szavakat etimológiai szakirodalmunk egyértelműen lat. eredetűnek vallja (pl. *alabástrom, alamizsna, alfa* stb.). E korszak újabb szakasza (tehát kb. a 16—18. századi időszak) ilyen jellegű szavai az évtizedek, évszázadok során más-más időben többször is érkezhettek nyelvünkbe. Ezen többszörös átvételek nem mindegyike érkezett a latinból. Farkas megállapítja, hogy ezen többszörös átvételek esetinél mindig a korábról adatolható az, amely közvetlenül a latinból érkezik (pl. m. R. *achátés* 1604-ből) és a későbbi átvétel általában már nyugateurópai nyelvek közvetítésével jön hozzánk (pl. a mai köznyelvi *achát*, amely 1784-ből adatolható s a ném. *Achat* átvétele stb.).

A jelzett korábbi szakasza (a kezdetektől a 15. század) azt is jellemzőnek találja Farkas, hogy az ún. *š*-ező alakok elsősorban ebből az időből érkeznek (pl. *alabástrom, ápsis* stb.). Sok esetben ma már *sz-szel* ejtjük az ilyen szavakat — nem úgy mint a fent idézetteket, mert ezeknél még ma is megvan az *š* —, de ha a *ma sz-szel* ejtett szó átvétele ezen legkorábbi időszakra esik, joggal feltehetjük, hogy az átvétel idején ejtése *š*-ező alakot mutathatott (pl. *akantus* ejtése *akantuš* lehetett).

A tárgyalt időszakra vonatkozóan azt is tapasztaljuk — immár a jelentésben vonatkozásában —, hogy ezek a korai átvételek nem mutatnak jelentésükben lényeges módosulást (jelentésszűkülést, jelentésbővülést stb.) az eredeti latin szó jelentéséhez viszonyítottan.

A jelzett jelentés-állandósulást két körülménnyel magyarázza Farkas.

Egyrészt azzal, hogy ezek igen nagy százalékban ún. műveltségyszavak, s éppen e fogalomcsoport, ill. lexikai állomány „nemcsak megenged, hanem feltételez bizonyos jelentéstani állandóságot” (17). Pl. a m. *alabástrom* ’gipszfajta; ebből készült (dísz)edény’ < lat. *alabastrum* ua. (< gör. *ἀλάβαστρον* ’ua.’) | m. *alamizsna* ’könyöradomány’ < lat. *eleēmosyna* ua. (< gör. *ἐλεημοσύνη* ua.) | m. *alfa* ’a görög ábéce első betűje’ < lat. *alpha* ua. (< gör. *ἄλφα* ua.) stb.

Másrészt arra utal, hogy különösen a tulajdonnevek jelentése azonos az eredetijével, s természetesen ezáltal ilyen jelentés-állandósulást mutatnak a tulajdonnévből keletkezett közszavak, nép-, népcsoport-nevek, egyszóval olyan szavak, melyeknél a tulajdonnévi jelleg valamelyest megőrződött. Pl. m. R. *alánus* ’alán’ (1559: Székely: *Chronica* 139) < lat. *Alānus* (< gör. *Ἀλάνος*) stb.

A második rétegre (tehát a kb. 1770-től 1835-ig érkező ilyen szavakra) Farkas szerint az jellemző, hogy a jelzett korhatárok között ugyanazon szónak egy közvetlenül latinból jövő és egy, valamelyik nyugateurópai nyelv (német, francia stb.) közvetítésével nyelvünkbe épülő variánsával kell számolnunk igen sok esetben. A közvetlenül latinból érkező ekkori átvételek között még mindig vannak *š*-ező alakok, a valamelyik nyugateurópai nyelvből érkező alakok viszont *sz*-ező változatok (pl. R. *apsis* kiejtve *apsiš* < lat. (*h*)*apsis*, de a mai köznyelvi *apsis* < ném. *Apsis* | R. *distichon* kiejtve *dīstihon* < lat. *distichon*, de a mai magyar *dīstichon* < ném. *Distichon* stb.).

Farkas e réteg szavaira vonatkozóan azt is megállapítja, hogy „A latinos alakok mellett az újabb kori németes(—franciás) alakok a valódi latinnal megegyezőt produkáló (vissza)latinositás alapjául is szolgálhattak.” Így például a korlátozottan köznyelvi *fiziológus* (első adat rá 1793-ból, vö.: NSz.) esetleg a R. *physiolog* szavunk visszalatinosítása, melynek, mint alaknak forrása a ném. *Physiolog(e)* | a *meteorológus* szavunk (első adat

rá 1809/1895, vö.: TESz.) esetleg a ném. *Meteorolog(e)* alapján keletkezett. R. *meteorolog* szavunk visszalatinosításának eredménye stb.

A jelenséget elfogadom, sok esetben valóban visszalatonosításról lehetett szó mai -us végű görög eredetű latin jövevényszavainknál, de Farkas megfogalmazása, hogy ti. az újabkori németes(—franciás) alakok a „(vissza)latinosítás alapjául is szolgáltathattak”, nem szerencsés. Az „alapjául” ugyanis eredményhatározó, s ebből az tűnik ki, mintha ezek a németes—franciás alakok okozták volna a visszalatinosítást, ezt valószínűleg a korabeli magyar nyelvérzék eredményezte, amely analógiás példák tömegének hatása alatt ezeket a németből—franciából jött szavakat átformálta, latinosította. Hiszen a nyelvérzék latinosított még olyan szavakat is, melyek nem is voltak lat. szavak.

Sok olyan eset is van, amikor három változat él egymás mellett, vagy egymás utáni időrendben: 1. egy eredetibb, latinból jött alak, 2. egy későbbi, németes—franciás alak, 3. egy visszalatinosított, de az elsővel alakilag már nem egyező alak. (Pl. m. R. *katastropha* (ejtése: katastrófa), első előfordulása 1828-ból, vö.: TESz. < lat. *catastrophē*, *catastropha*; m. R. *katasztróf* (ejtése az írásformával megegyező) < ném. *Katastrophe* esetleg < fr. *catastrophe*; mai köznyelvi *katasztrófa*, amely (1876-ban feltűnően) visszalatinosításnak is felfogható. Röviden jelezzük még, hogy a *koloszus*, a *parazita*, a *szimp-tóma* szavak esetében is három-három alakot találunk, melyek között ismét visszalatinosított alakok szerepelnek.

Az is tény, hogy ezen második réteghez tartozó szavaknál már itt-ott jelentésmódosulást figyelhetünk meg az eredeti latin szó jelentéséhez viszonyítva. A jelentésátformálódások igazi területe azonban a harmadik réteggel köszönt be, amikor a tudományos szakszó-, másszóval műszóalkotás önkényesen módosít az eredeti jelentéseken.

E korszakra vonatkozóan állapítja meg még Farkas, hogy az ez időből adatolható „újabb kori latin, illetőleg nemzetközi szavak esetében nemcsak a jelentés, hanem maga a kiindulópontként szolgáló szóalak is mesterséges alakítás eredménye” (18). (Pl. a m. *atmosfera* R. 'egitestekből kiáradó és őket körülvevő pára', ma: 'légkör' szónak (első adat rá 1757-ből, vö.: MNy. 64: 349) forrása az újkori tudományos lat. *atmosfera* ua., ezt a gör. *ἀ(ε)ρατός* 'pára, gőz' meg a gör. *σφαίρα* 'gömb, golyó' szavakból alkották stb.).

Annak ellenére, hogy Farkas a kötet gerincét képező szótári részbe már nem veszi bele az 1835 után érkezett gör. eredetű latin jövevényszavainkat, e h a r m a d i k r é t e g g e l azért elég részletesen foglalkozik, állományáról több vonatkozásban tudósít.

E réteggel kapcsolatban Farkas megállapítja, hogy az ide tartozó szavak magyarba kerülésében „mindenekelőtt az újkori tudományos (orvosi stb.) latin műnyelv játszott közvetítő szerepet.” (393). Megjegyzi, hogy „Az esetek jelentékeny részében szó sincs latin nyelvhasználati folyamatosságról” (uo.). E szóanyaggal kapcsolatban egyrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek sokszor csak késve kerültek szótározásra (Márton, Bloch [Balogh]-féle szótárak), s hogy — ahonnan e szavak származnak — a tudományos „műnyelv jellegével függhet össze az is, hogy a korábbi... *sz*-ezés helyett az *sz*-ezés terjedt el” bennük (uo.).

Idevágóan is megjegyzi, hogy az a szabály — miszerint párhuzamosan érkezhettek tárgyalta szó a latinból és a nyugat-európai nyelvek valamelyikéből — a tárgyalta 1835 utáni szóállományra is érvényes. A jelzett szabály — mint emlékszünk — az 1770—1835 közötti szóállományra volt jellemző. (Pl. újkori botanikai lat. *Agave (americana)* '(amerikai) agavé' is és a ném. *Agave* ua. is lehetett mai *agavé* szavunk forrása, vagy mindkettő párhuzamosan stb.)

Jelentéstanai vonatkozásban azt jegyzi meg e szócsoporthoz illetően Farkas, hogy itt tapasztaljuk leginkább az eredeti gör. jelentéshez viszonyított jelentésmódosulás eseteit (pl. az *amöba* 'alakját változtató, vízben, nedves földben élősködő egysejtű mikroszkopikus állat' szavunk végső forrása a gör. *ἀμοιβή*, melynek jelentése 'változás, átalakulás'; ugyanígy a *baktérium* 'szabad szemmel nem látható ... egysejtű lény' végső forrása a gör. *βακτηριον*, melynek jelentése 'pálcika, botocska').

Egyébként Farkas fel is sorolja ezeket az 1835 utáni szavakat — korlátozott teljességgel — a kötet 394—403. lapján.

3. Farkas Vilmos itt ismertetett kötetét a szócikkek gondos kidolgozottsága alapján is nagyra kell értékelnünk. A szócikkekben a címszó megadása után az első előfordulások adatai találhatóak. Ezt követi a szó jelentésének megadása, majd a szótörténeti rész. Ez utóbbi a legerjedelmesebb és általában jóval gazdagabb, részletesebb, mint a TESz. azonos szavának ugyanilyen része. A szótörténeti részben Farkas minden esetben állást foglal a kérdésben, hogy a jelzett szó a magyarba honnan, mely nyelvből kerülhetett. Ez talán feleslegesnek tűnik, hiszen a könyv címében az áll, hogy Farkas csak a latinból átvett gör. eredetű szavakat tárgyalja, csakhogy ez az átvétel sok esetben bizonytalan

(Farkas erre külön utal), vagy párhuzamos átvételekkel kell számolnunk (Farkas ezeket az utakat, módokat részletesen jelzi). A szócikk befejező adatsora, az adott szó más szótárakban való szereplésének bibliográfiai feltüntetése; ez néha elég terjedelmes is lehet (pl. *pórus* a.).

Meg kell jegyezni, hogy a szerző munkája befejező részében a közel 800 címszót a betűrendtől eltérő kronológiai rendbe állítva is bemutatja — az első előfordulás dátumát véve alapul (387—390.). Ugyanitt némi eligazítást ad a jelzett szóállomány fogalmokról megosztására is, de ez a rész rendkívül sommás, az egyes fogalomkörök megnevezéséből és néhány odavágó példa megadásából áll.

A TESz. anyagától való eltérésre Farkas külön utal; eltérés egyrészt a származtatást, az etimológiát illetően lehet (erre nézve vö. a kötet 21—22. lapját), másrészt a szótörténetet illetően (Farkas külön megadja a TESz.-belinél korábbi első előfordulások jegyzékét az érintett címszavak betűrendjében, 23—26.).

Igen érdekesek azon etimológiai fejtegetései, amelyek bizonyos népetimológizációs törekvésekre, ill. a magyar nyelvérzék szóalakmódosító hatására utalnak (pl. sok leszónál a magyar nyelvérzék a latin végződést kicsinyítő-becező képzőnek érezte és elvonta: *Angyelus* ~ **Angyalus* ~ angyal | az *us* elmaradása a fordítói gyakorlattal is összefügghet. A *zsinat* szó esetén, a forrásul szolgáló *synodus* ragos alakjainál, a *synod-um*, *synod-o* stb. alakoknál a fordítók „alanyeseti **sinod*-alakot is elvontak, s m. *sinodus*: **sinod* (< z) *sinat*) megfelelés is létrejöhetett” (37).

Mindezek után csak ismételt utalok Farkas Vilmos avatott tudására, melyet munkája megírásánál hasznosított s e tudás gyümölcsként létrejött kötetre, amely nemcsak a szakember, de a tárgy iránt érdeklődő művelt nagyközönség számára is értékes, sőt érdekes olvasmány.

BÜKY BÉLA

Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 560 l.

E témakörből az utóbbi évtizedekben több jelentős munka látott napvilágot; ilyen pl. (korábbról) Blédy Géza, *Influența limbii române asupra limbii maghiare*. Sibiu 1942.; (újabbán) Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest 1972.; Márton Gyula—Péntek János—Vöd István, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest 1977.

Bakos Ferenc kb. 2300 román elemet tárgyal, s ez már önmagában is utal munkája arányaira, sejteti a másfél évtizedes kutatásra fordított energiát. Elsősorban azt tekintette feladatának, hogy az eddigieknél mélyrehatóbb és többretű vizsgálatot végezzen, számot adjon a tárgyalt elemek egész történetéről, és méltó figyelmet fordítson szókészletani és művelődéstörténeti elemzésükre. Munkája során a szóátvételt úgy tekintette, mint a több évszázada egymás szomszédságában élő két nép érintkezésének és művelődési kapcsolatainak nyelvi vetületét.

Vizsgálati módszere a legkorszerűbbek közül való. Itt legalább két főbb mozzanat emelhető ki: az egyik a szó történetére, a másik az etimológiájára vonatkozik. I. Az egyes jövevényelemek történetét a történeti szöveletrajz eszközeivel próbálja tisztázni. Ha alkalom adódik, irodalmi nyelvi felhasználásukat is szemlélteti. Így pl. a juhászat fogalomkörébe tartozó *esztrenga* szó (213) előfordulásai: 1546: Maros-Torda vm.; 1573: Kolozs; 1586: Csik; — Erdélyen kívül: 1612: Pest-Pilis; 1619: Sáros; 1643: Zemplén; 1647: Szabolcs; — mai elterjedési köre Erdélyen kívül: Szabolcs, Hajdú, Szolnok; Csanád, Csongrád; az északi Felvidéken: Bereg, Zemplén, Abauj-Torna, Borsod, Gömör, Heves, Nógrád; a Duna—Tisza közén, sőt több ízben Veszprém megyében is följegyezték; — az frői nyelvhasználatban: a hitvitázók (Pázmány, Sámbar, Czeglédi István) után Gvadányi, Kazinczy, majd Jókai, Mikszáth, Móricz stb. műveiben is jelentkezik. — 2. Etimológiai vonatkozásban: a szerző mindig ügyel arra, hogy a románból a magyarba való átvételnek a mozzanatán kívül a román szó etimológiáját se hagyja magyarázatlanul. Az esetleges távolabbi kölcsönzési mozzanat figyelembe vétele tágabb etimológiai horizontot jelent. Ennek megrajzolására azért is szükség van, mert a magyarba átkerült román elemek túlnyomóan nagy része a románban is jövevény (arab, bolgár, cigány, francia, görög, lengyel, német, olasz, oszmán-török, szász, szerb-horvát, ukrán). Ilyen aspektusból nézve számos magyar kölcsönszó nem egyszerűen csak román eredetű, hanem — a nemzetközi szavak vizsgálatában alkalmazott módszernek megfelelően — regionális vándorszónak tekinthető; ezen azt értjük,

hogy számos nyelvben akár mint a szóképzés alapeleme, akár mint perifériális jövevény-eleme megtalálható. Ha ugyanis így szemléljük a dolgot, másképp értékelhető az a tény, hogy az összmagyarág köznyelvében csak tucatszámú román eredetű ún. közszó található. Egyébként — talán a növekvő idegenforgalom révén — újabban a *cserge* is ide számítható: emellett a (*van vér a*) *pucájában* 'merész, vállalkozó szellemű stb.' (vezérszava) már a bizalmas-tréfás stílus sajátja. — Módszertanilag érdemes volna a magyar vezeték-név-rendszer ide vonható anyagát is megvizsgálni; l. pl. *Bacsó* (Béla); *Goda* (Gábor); *Puja* (Frigyas) stb.

Itt említhető, hogy a szerző az aktuális nemzetközi szakirodalomnak az általános tanulásait rendszeresen figyelembe veszi. A leggyakrabban az alábbi műveket idézi: U. Weinreich, *Languages in contact*. New York 1953.; L. Deroy, *L'emprunt linguistique*. Paris 1956.; T. E. Hope, *Lexical Borrowing in the Romance Languages*. Oxford 1971. (A 89. lapon Tappolet-ra hivatkozik, az ő műve azonban a forrásjelzések közül hiányzik.)

Egyébként a kötet a Bevezetésen és az Összegezésen kívül 10 főbb fejezetre oszlik. A magyar szóképzés román elemeinek kronológiája, területi és a különféle stílusrétegekben való elterjedtsége c. főfejezet mellett mindenekelőtt a Szóföldrajzi megjegyzések c., A kétnyelvűséggel kapcsolatos jelenségek c., a Román jövevénytiszteink fogalomkörök szerinti megoszlása c. fejezet számíthat érdeklődésre.

A szócikkek kidolgozása mintaszerűen következetes; nagy lexikográfiai gyakorlat-ra vall. A szótörténeti anyag találásában, az etimológiai megközelítésekben, a magyar hangtörténeti magyarázatokban azonban néhol más megoldás célszerűbb volna. A magyar szótörténeti közlésekben (nemcsak szerzőnké) előfordul, hogy lényegében nem a alakhoz képest a m. *pucka*, *puckó*, *pucika* — féle nem alakváltozat, hanem (a magyaron becímzőt dokumentáló adatok keverednek a címszóval. Így pl. a m. *puca* (< rom. *pupa*) alakhoz képest a m. *pucka*, *puckó*, *pucika* — féle nem alakváltozat, hanem (a magyaron belül) igazában más képzésű szó (307). Némileg hasonló a m. *mióra* 'barány' (< rom. *mioară* ua. < rom. **mî'oară* < lat. **angelliola*) mellett megadott *n(y)ivora* alak megfelelője a románban valóban alakváltozat (~ *nyúgóra*): a magyarban azonban külön átvételnek minősül (217). Az ilyen szóalakokat jobban el kellene különíteni! — A román elemek minősítésében a „latinból való”-féle kitétel csak akkor megfelelő, ha a román szó valóban kölcsönzés (mint pl. az ukrán, oszmán-török, újgörög stb. jövevények); ezért pl. a m. *váca* 'tehén' (< rom. *văca* ua.) esetében „Ez a latinból való” (371) helyett a < rom. *văca* ua.; vö. lat. *vacca* ua.-féle megoldás talán helyesebb (pontosabb) volna, ti. a román szó nem kölcsönzés, hanem *folyamatossá válás* eredménye. — A m. *furulya* (< rom. *flûieră* ua.) elsősorban az *l* nélküli m. *fujera* ~ *fuj(j)ora* alak hangátvetéses változatának tekinthető (232). — Helyenként bizonyos szűkszavúság tapasztalható; így pl. a m. *stogos*, *stogos* < rom. *stogoş* 'keresztzett cigáfaj' mint a szláv eredetű *stog* 'asztag' származéka: a származék jelentésének kialakulása magyarázandó (275); a m. *hodály* a románon át is összefügghet az oszmán-török *oda* 'szoba' szóval (171—2), ez pedig a m. R. *odalik* 'odalisk' származék alapja stb.

A kötet szerkesztését is csak dicsérni lehet; néha azonban az összetartozó, de más-más évszázadból adatolt s így külön tárgyalt elemeket utalózással közelebb lehetett volna hozni; pl. a m. *pulya* 'gyerek' (16. sz.), a m. *puj* 'kukoricahajtás' (19. sz.), a m. *puj* 'tyúkhívogató' (20. sz.) alapja a rom. *puî* 'csirke; fióka, sarj, hajtás'. — Az értelemzavaró (sajtó)hiba ritka. Mégis: a 157. lapon *lofoget* [!] áll, nyilván a *lofojet* helyett; a 255. (*deszkintál* a.): rom. a *descînta* 'ráolvas' alakulatban az *a* is kurziválendő; a *kantár* szócikkében (215) a Kvár feloldandó (Kolozsvár); a *bakonyás* szócikkében (250) hiányzik a rom. *băcănie* jelentése; 243 (*szápoly* a.): a rom. *şapoi* 'irtókapa' „a latin *sápă* 'kapa' [!] származéka”, helyesen: a latin eredetű *sápă* . . . stb.

Bakos Ferenc könyvének alapja megvédett akadémiai doktori disszertáció; méltán érdemli a nyelvészeti szintézis rangját. Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen* (Budapest 1966.) című munkáját is figyelembe véve most már két oldalról is vizsgálható nagy monográfiák alapján a két nép nyelvi kapcsolata.

FARKAS VILMOS

Zsilka János: Jelentés-integráció

Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 421 l.

1. A „Bevezetés”-ben a szerző felvázolja eddigi munkáinak az eredményeit, amelyekből a következőket emeljük ki: A szintaktikai szerkezet és a jelentés egymással összefonódva bontakozik ki; a síkok egymásról csak mesterségesen választhatók le. —

Nemcsak a részletek vezethetők le egymásból a rendszerben. A részleteket állandóan áthatja a rendszer egésze. — Egészen az utóbbi kötetig a mondatformák rendszeréről, annak különböző rétegeiről volt szó. A rendszer tartalma pedig ugyanannak az ígének a különböző jelentései, illetőleg a közöttük létező kapcsolatok. De ugyanannak az ígének a különböző jelentései egy határon túl — csak a különböző ígék jelentései, illetőleg a közöttük fennálló kapcsolatok alapján érthetők meg. Ezzel az idáig vizsgált rendszerterület összefüggései keretei — mindenekelőtt mennyiségileg — óriási mértékben kitágultak. Egyidejűleg a közvetlen — általános korábban bemutatott formájának konkrétabb elemzésére, valamint a viszony megértésének elmélyítésére a lehetőség feltárt. — Korábban úgy gondolták: a metaforikus jelentés lényege a tulajdonképpeni — elvont viszonyában kimerül. Most kiderült: ez a viszony nem érthető meg önmagában, csak más ígék jelentéséhez képest. Ez a felismerés a mezőelmélet fogalmának újrafelvételét tette lehetővé. Világossá vált: a mezőelmélet a nyelvi rendszer feltárása szempontjából alapvető. — Feltárul: a metaforikus jelentések kialakulása egyidejűleg a jelentés érzékletesebb alapanyagához való visszanyúlással párhuzamosan halad. Tehát: a metaforikus jelentések az alapjelentés (Zsilka műszavával a tulajdonképpeni jelentés) jobb megértéséhez vezetnek el.

2. A könyv a bevezető fejezet után jelentéselmzések sorozatán keresztül bizonyítja, amit a bevezetőben előrebocsátott. A tüzetesebb tárgyalásra kerülő szavak: *elront, elhanyagol, tart, dönt, szab, vet, vár, véd, utal, utánajár, utánoz, utánanéz, szakít, választ, változtat, ugrál, végigszalad, villan, vált, üt, vág, ver, üz, vadászik, vesz, visz, visszaad*. Itt most csak a *tart* tárgyalásának a gondolatmenetét ismertetjük.

A *tart* kiinduló jelentésének a *meggátol, megakadályoz; nem enged* jelentés-mozzanat vehető. Ezek az egységes jelentésnek két különböző fokozatát képviselik: a *tart* a kiinduló, a *meggátol, megakadályoz* a levezetett mozzanat. A *tart* különböző metaforikus jelentései több oppozíciót tartalmaznak:

a) Az *öleben tartja a csecsemőt* — ben a *tart* a következő oppozíciót tartalmazza: [*fogja + a csecsemőt + az öleben*]: [*a csecsemő(t) + [kiesik: kiejt]*] + az *öleből*]. Vagyis: *fog* ↔ *kiesik*. Az oppozíció utóbbi eleme közvetlenül a *meggátol-akadályoz, nem enged* mozzanattal integrálódik, az integráció pedig a *tart* jelentésében csapódik ki. A *tart* azért képes az integráció kifejezésévé válni, mert önmaga — tulajdonképpeni jelentésében — a *meggátolás-akadályozás* előfokát, anyagát alkotja.

b) A *tartja a kezét*-ben a *tart* jelentése az alábbi oppozíciót tartalmazza: [*nyújtja + a kezét*]: [*le-enged: vissza-húz; lehanyatlík: leereszkedik*]. Vagyis: *nyújt* ↔ *leenged*. Az oppozíció utóbbi eleme a *meggátol-akadályoz, nem enged* jelentésével integrálódik (*meggátolja* a leengedést), az integráció pedig a *tart* jelentésében fejeződik ki.

Hasonló módon integráció eredményei a c) *tartja a sárkányt*, d) *melegen tartja az ételt*, e) *tütközt tart*, f) *tűz alatt tart*, g) *a csecsemőt tisztán kell tartani*, h) *tekintélyt tart*, i) *rendőrségen tart*, j) *Zrinyi Ilona három évig tartotta Munkács várát*, k) *fúrják, de azért tartja magát*, l) *tartom a fogadást*. Mindegyik feltételez egy oppozíciót, amelynek a második (negatív) tagjával integrálódik a *meggátol* stb. jelentése.

A *tart* említett jelentéseinek egy részében az oppozíciónak nem a második, hanem az első tagja a *folyamatosság* jelentés-mozzanattal integrálódik, így ezen jelentések két integrációt tételeznek fel. Más jelentésekben viszont a *folyamatosság* jelentés-mozzanat úgy integrálódik bizonyos pozitív értelmű szavak jelentésével, hogy az oppozíció negatív tagjával való integrálódás nem jön létre. Így keletkeznek a *tartja az anyját, sofört tart, szép nyakkendőt tart* kifejezések. A *folyamatosság* jelentés-mozzanathoz hasonlóan viselkedik a *nyomatékosság* jelentés-mozzanat, s így jönnek létre: *bolondnak tart, becsben tart, igényt tart valamire, az előadás tart valameddig, az út a patak partjáig tart, mindig előre tartok, a tizedik fejezetnél tartok, attól tartok, hogy...*

A különböző integrációkon alapuló *tart*-ok egy általános *tart* kialakítása felé tendálnak. Zsilka szerint a hagyományos szemantika csupán a *tart* tulajdonképpeni és metaforikus jelentése közötti mozgást vette számba, holott a két jelentés közti viszony a jelentéseknek egy sokkal gazdagabb összefüggés-rendszerét tételezi fel.

A *tart* jelentésfejlődése Zsilka szerint a következőképpen összegezzhető. A *tart* eredetileg a *meggátol-akadályoz* jelentésével rendelkezik, s az állatok mozgásban való gátlását, a domesztikálódást jelölhette. A *tart* jelentésében levő *meggátol* elem bizonyos ígékkel integrálódik. Az integráció során a *tart* jelentése még általánosabb formában vonható el. Így jönnek létre a *tart* hipotetikus jelentéseinek rétegei. Egyes jelentésekben a *folyamatosság* mozzanata a jelentések eredeti köréről leválhat és ekkor a folyamat viszonylag függetlenül, azaz közvetlenül önállóvá válhat, de közvetve ekkor is feltételezi a *meggátol*-ra visszavezethető folyamattal alkotott jelentések körét. A metaforikus jelen-

tésű *tart* mint komplex jelentésegység bizonyos értelemben statikus tényezőként szerepel, szemben a *tart* hipotetikus jelentésével, amely mint funkcionális elem működik az adott kibővült integrációs rendszerben.

3. Az egyes szavak jelentéselemzésének terjedelmes részét, amely maga is a jelentésintegráció többsikú elméleti anyagát illusztrálja, egy igen messzire mutató elméleti fejezet követi ezzel a címmel: A metaforák szinkron működésének történeti vonatkozásai. A következő felsorolás, amely a fő alfejezetek témáját mutatja be, csak sejteti, hogy milyen súlyú problémákkal találkozunk itt: A metaforizálódás folyamatának jellemzői. A szóosztályok kialakulása. A szubsztanciális — funkcionális viszonya. Az adverbiumok szerepe a mondatalkotásban. Melléknévek jelentés-szerkezete. A szó és a mondat viszonya a fejlődő funkciók típusai között.

4. A zárófejezetben saját elméletének a tudománytörténeti helyét jelöli ki Zsilka. E szerint ennek az elméletnek a jelentősége a generatív grammatikához és a generatív szemantikához való viszonyban határozható meg. Ehhez azonban hozzá kell tennünk még valamit. Zsilka János munkája a nyelvi kreativitás törvényességének a feltárására tett nagyszabású kísérletnek minősíthető. Eddig általában divatban volt a generatív grammatikával kapcsolatban kreativitásról beszélni. J. Lyons helyesen ismeri fel, hogy a kreativitás fogalmát meg kell különböztetni a produktivitás fogalmától. Az utóbbi az emberi nyelv alapvető megkülönböztető sajátossága, amely lehetővé teszi, hogy véges számú nyelvi elem és szabály segítségével végtelen számú mondatokat alkothassunk. Ezzel szemben a kreativitás a nyelvhasználó képessége a nyelvi rendszer kiterjesztésére, amely nem jósolható meg, de motivált elvek alapján érvényesül. A kreativitás hatókörébe tartoznak a metaforikus jelentésváltozások. (Vö. J. Lyons, *Semantics*. II. Cambridge 1977. 549.) Valószínű, hogy a produktivitáson kívül a kreativitás is az emberi nyelv alapvető, megkülönböztető sajátosságai közé tartozik. Határozottan állíthatjuk, hogy a generatív nyelvtan szabályai produktivitási szabályok. De ezekben a nyelv szerepe nem merül ki. A nyelv lépten nyomon túllép a produktivitási szabályokon a beszélő produktumaiban. Mármost állítható, hogy Zsilka János munkássága is túllép a produktivitási szabályokon és a kreativitás jegyében folyik. Feltehető, hogy a nyelvi kreativitás sem pusztán véletlenszerű folyamatokban valósul meg. Zsilka munkáiban kibontakozik a nyelvi kreativitás törvényessége. Éppen ebben látom tudománytörténeti jelentőségét.

KÁROLY SÁNDOR

Erdélyi János: Filozófiai és esztétikai írások

(A magyar irodalomtörténetírás forrásai — *Fontes ad historiam literariam Hungariae spectantes* 10.)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 1115 l.

Erdélyi János elsősorban költőként és kritikusként, néphagyományaink gyűjtőjeként és közreadójaként él a köztudatban. Kevésbé ismert az az alapozó munka, melyet ő az önálló magyar filozófiai és esztétikai eszmélkedés kezdetei körül végzett. A most publikált vaskos (csaknem százíves) kötet Erdélyinek ezt az eddig homályban maradt arcát: a filozófust és az esztétát (kisebb részben a nyelvészt) ismerteti meg azokkal az olvasókkal, akiket sem a meghökkentő terjedelem, sem a borsos ár, sem az olykor bizony nehezen követhető, régies szövegezés nem tudott visszatartani a könyv vitathatlan szellemi értékeinek birtokbavételétől.

A rövid Előszót két fő fejezet, függelék és jegyzetapparátus követi. Legterjedelmesebb az első, Erdélyi János filozófiai írásait tartalmazó rész (13—545). Előbb A hazai bölcsészet jelenéről (értsd: múlt század közepi állapotáról) olvashatunk kritikákat, tanulmányokat. Mi az oka a hazai filozófiai gondolkodás elmaradottságának? — ez foglalkoztatja Erdélyit elsősorban. „Hazugnak és ostobának” tartja ugyanis azt a nézetet, hogy „a magyar nép, a magyar szellem nem alkalmas a bölcsészeti tanok befogadására” (Előszó, 7). Ez állítja szembe a Hetényi—Szontagh-féle egyezményes filozófiával, amely egy „sajátosan magyar” bölcséleti rendszert igyekezett kidolgozni, mégpedig a szerintük a magyar karakternek leginkább megfelelő ésszerűség és praktícizmus jegyében. Erdélyi viszont Hegel dialektikáját ismerteti, népszerűsíti és alkalmazza a hazai fejlődésre.

A következő ciklusban, A hazai bölcsészet múltja cím alatt Erdélyi Jánosnak 16—17. századi magyar gondolkodókról frott filozófia- vagy inkább művelődéstörténeti esszéi, tanulmányai, kisebb cikkei vannak összegyűjtve. Ezekben azt igyekszik bizonyítani, hogy már akkor is lépést tartottunk (pl. Apáczai révén) az európai szellemi élettel. Erdélyinek szándékában volt megírni a magyar filozófia egész történetét, de ebből a szintézisből csak az első rész készült el: A bölcsészet Magyarországon (1865), s ez is csak húsz évvel később, jóval a szerző halála után jelent meg könyv alakban.

A filozófiai rész harmadik nagyobb egysége a Francis Bacon („Verulami Baco”) empirizmusával foglalkozó tanulmány. Sajnos ez a mű is befejezetlen: Erdélyi csak a Bacon filozófiáját ismertető fejezeteket írta meg, az értékelő összefoglalásra és saját nézeteinek kifejtésére nem maradt ereje halálos végű szívbetegsége miatt.

A filozófiai írások sorát a főiskolai tanári előadások és jegyzetek most első ízben publikált szövege zárja (Erdélyi János 1851 őszétől volt „bölcseztanár” a sárospataki református kollégiumban). Itt kapott helyet A nevelésről szóló jegyzete is (506—545). „Nevelés, ez azon tárgy, melyről legtöbbet gondolkoztam életemben!” — írta még 1838-ban (idézi T. Erdélyi Ilona a 971. lapon).

A második, kevésbé terjedelmes fő rész tizenöt rövidebb-hosszabb eredeti esztétikai tanulmányt, cikket tartalmaz (549—687), köztük az 1847-ben Henszlmann Imrével közösen írt Egyéni és eszményi című cikksorozatot, melyben Hegel nyomán „eszményi” és „egyéni” (általános és nemzeti, ill. klasszicista és romantikus) művészeti formák és korszakok váltakozását tételezi fel. Az esztétikai művek csoportját két fordítás (Boileau: A költészetéről; Wienbarg: Esztétikai táborozások) egészíti ki (688—783).

Tartalmaz a kiadvány négy rövidebb nyelvészeti írást is. Ezekről külön is szólunk. A Nyelvfilozófiai töredékek (549—554) fiatalkori mű: 1838 végén vagy 1839 elején keletkezett. Nyomtatásban itt jelenik meg először. A hozzá fűzött szerkesztői megjegyzés („inkább filozófiai-esztétikai, mint nyelvészeti írás”; 1001) a nyelvészetenek kissé szűkebbül felfogásáról tanúskodik. Miért ne sorolhatnók a nyelvészet körébe a nyelvről való gondolkodás termékeit? Márpedig a pályakezdő, ekkor még jószérivel csak verseket publikáló Erdélyi Jánosnak ez a cikke ilyen nyelvelméleti kérdéseket fejtett igen tömör, de hajlékony esszéstílusban: a nyelvek keletkezése és változása; nyelv és gondolkodás viszonya; az élő és a holt nyelvek közti különbség; nyelvújítás. Ez utóbbi kapcsán érinti a nyelvművelést is, s többek között ezt a ma is megszívlelendő észrevételt teszi: „Az esztétikai nyelvművelésben a tapintat és ízlés gyakran uralkodók azon szabályok fölött, miket a logika szab” (553).

A kötetnek időrendben második nyelvészeti tárgyú írása egy 1859-ből való vitacikk: A magyar mint bölcsészeti nyelv ügyében (125—126). Van-e filozófiai nyelvünk? Alkalmas-e a magyar nyelv az elvont bölcséleti tartalmak kifejezésére? — ezek körül a kérdések körül zajlik a polémia Erdélyi János és a Kecskeméti Protestáns Közlöny munkatársa, Tóth József között. Erdélyi abban egyetért vitapartnerével, hogy „nincs filozófiai nyelvünk” (125), de hangoztatja, hogy a magyar *ok, okozat, valódi, valódiság, ízelet* szavak nyelvi minőség (eredet és hangzás) szempontjából szememben sem maradnak el a német *Ursache, Wirkung, wirklich, Wirklichkeit, Urteil* szavaktól. A belőlük hiányolt gondolati mélységet, fogalmi tisztaságot („az eszme belső életmozgásának” kifejeződését) a rendszeres tudományos használatban fogják megkapni. „Miveljük csak a bölcsészetet, lesz bölcsészeti nyelv” (126). Annál is inkább, minthogy nyelvünknek „igen nagy bölcsészeti hajlama van” (uo.).

A másik két nyelvészeti cikk a HB. rejtélyes *feze* szóalakjának eredetével foglalkozik (295—302). Erdélyi ’fizetség, díj, büntetés, lakolás’ értelmet tulajdonít a *fez ~ fész* szónak, s a *fizet* igével hozza összefüggésbe (299). Hunfalvy cáfolatára (NyK 4: 443—449) újabb cikkel válaszol (kötetünkben: 300—302), lényegében fenntartva korábbi álláspontját (Hunfalvy viszontválaszát l. NyK 6: 238—245). Mint ismeretes, nyelvtörténeteszeink — további adatok híján — azóta sem tudták megnyugtatóan tisztázni a *fez(e)* etimológiáját. Erdélyi föltevése mindenestre ott van a lehetséges megoldások között (TESz. 1: 898).

A két fő részhez csatlakozó Függelék (785—893) a főszövegben levő írások variánsait, a hozzájuk készült jegyzeteket, feljegyzéseket, előtanulmányokat közli, tanulságos bepillantást nyújtva ezzel Erdélyi János műveinek érlelődési folyamatába.

A több mint 130 apró betűs szedésű oldalt kitevő jegyzetanyag (895—1028) az egyes művek keletkezés- és kiadástörténetét, valamint a fennmaradt kéziratok lelőhelyét és külalakját ismerteti. A szövegbeli utalások megértését is bőséges, szinte sorról sorra haladó jegyzetapparátus könnyíti meg. A Szójegyzék (1029—1031) Erdélyi sajátos műszavainak mai köznyelvi megfelelőiről tájékoztat (pl. *egészlet* = totalitás; *eseléki* = véletlen, esetleges; *jelvi* = szimbolikus; *küüllödés* = manifesztáció). A kötetet 84 oldalas

névmutató zárja, amely egyben kislexikon is, és nagymértékben fokozza a könyv használhatóságát.

Az ismertetett forráskiadványt T. Erdélyi Ilona (az író unokája) rendezte sajtó alá. A jegyzeteket ugyanő és a még 1976 márciusában, a kézirat nyomdába adása előtt elhunyt Horvay László készítette. Példás műgonddal végezték el a szöveggondozás, jegyzetelés, szerkesztés nagy önfegyelmet, kitartást és nem utolsósorban sokoldalú szakmai felkészültséget kívánó munkáját. Önzetlenségük méltó ahhoz az Erdélyi Jánoshoz, aki 1850-i bujdosása idején így vallott tudományos étoszáról sógorának és benső barátjának, Vachott Sándornak: „... munkálódásaim után úgy néztem magamat, mint aki elvei által magot vet, s legfeljebb is földalatti törzsök lett volna irodalmi állásom, mit bánom én aztán, akárki legyen a fának teteje, a dicsőség hordozója” (a levéldízetet I. az Előszóban, az 5. lapon).

KEMÉNY GÁBOR

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII.

A nyelvről való gondolkodás története. Szerk. Telegdi Zsigmond és Szépe György Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 368 l.

A kötet összeállításának elgondolása a tudomány történetiségének két aspektusát fogja össze: a tudománytörténetet, illetőleg annak egyes részleteit, másrészt egyes ma (is) időszerű problémák történetét. A kettő természetesen nem ugyanaz, annak ellenére nem, hogy a tudománytörténet idősikjának egyenletességét a szemlélet számára a jelen problématikájának aktualitása folytonosan megbontja, s a kutatási alapkérdések áttekintése sem nélkülözheti az idő rendjének, mint másodlagos rendezőelvnek, valamiféle érvényesítését. Természetes, hogy ezek az aspektusok egy-egy téma kifejtésében is szervesen összekapcsolódnak, amikor tudniillik egy kérdés aktualitása úgyyszólván állandó, és a probléma feltárása lépésről lépésre halad előre a mélyül el a tudomány historikumában, illetőleg tér vissza korábbi, elementáris fogalomértelmezésekhez.

Rögtön az első tanulmány, amelyet a szerencsés véletlen a szerző nevének ábécébeli sorrendjével az első helyre tett, a tematikus és a tulajdonképpeni történeti sík metszsvonalában van. Altrichter Ferenc (Buridan és a névreláció antinómiája, 5—34) olyan problémát érint, amely elválaszthatatlan a modern (szimbolikus) logika problematikájától. A tárgy a megnevezések („tulajdonnevek”) paradoxális használatának egy esete, amely — mint mondatok szemantikai szerkezetének sajátos, párhuzamos kettőssége — nyelvészeti, legpontosabban talán: pragmatikai ügy. Arról van szó, hogy ha egyazon dologra két megnevezést használhatunk (például *Iokaszté* és *Ódipusz anyja*), akkor ezeknek a kifejezéseknek bármely mondatban fölcserélhetőeknek kell lenniük. Amde ha azt mondom, hogy (i) *Iokaszté Ódipusz anyja*, és azt mondom, hogy (ii) *Ódipusz Iokasztét feleségül akarta venni*, majd Leibniz azonossági törvényének alkalmazása nyomán azt mondom, hogy (iii) *Ódipusz Ódipusz anyját feleségül akarta venni*, mivel *Iokaszté* = *Ódipusz anyja*, akkor hamisat állítok. Ez a névreláció antinómiája. A problémát Gottlob Frege fejtette föl 1892-ben, mégpedig azzal, hogy — durván szólva, csak a kérdés kulcsát említve — el kell különíteni a „tulajdonnév” mint egzisztenciális, tárgymegnevező használatát, valamint annak tulajdonságmegjelölő használatát. (A példa első mondatában *Iokasztét* mint személyt írjuk le, a másodikban úgy említjük, mint amire valami tulajdonsággal áll.) Buridan (1295—1366 után) ezt az antinómiát — más formában — ismerte, és — más formában — meg is oldotta. (Míg Frege megoldásában a referenciális és az attributív jelentésfajták elkülönítése játssza a főszerepet, „Buridan megoldása terminusok időfüggő alkalmazhatóságára támaszkodik”, vö. 28.) A részletkérdések érintése nélkül, a tanulmány rendkívüli hasznát nemcsak a mai pragmatika számára oly fontos jelentésreláció és az alapfogalmak páratlanul világos előadása adja, hanem két tanulság. Az egyik közhelynek látszik. Bizonyos alapvetően fontos kérdéskörök tisztázása a történeti idő folyamán eltérően valósul meg, ami valószínűleg szükségszerű. Gondoljunk a *langue/parole* és a *kompetencia/performancia* elkülönítésének fogalmi hátterére. Vajon mikor és milyen alakban válik esedékesé az elkülönítés (újra)felfedezése? Úgy gondolom, itt megvan a lehetőség bizonyos extrapolációk elvégzésének, olyanokénak, amelyek esetleg magát az „újrafelfedezést” hozzák közelebb. A másik: a témakezelés a régi szerzőnél lehet teljesebb és jobb, mint a mainál. (Ez valóban közhely, de adott esetben érdekes implikációkat tartalmaz.) Buridan foglalkozik az intenzionális igék (*vél, gondol* stb.), valamint a kijelentésekben szereplő kvantorok elhelyezési lehetőségeinek problémájával. Ha Altrichter szöveghűen egzegeálja Bu-

ridant — ami felől semmi kétség sem lehet —, akkor azt kell mondanom, hogy a mai pragmatikai és formális szemantikai taglalás egy jelentős hányada helyett érdemesebb volna Buridant elővenni.

Ezt a fenti szarkasztikus ajánlott programot — a kötet egy másik tanulmánya (Horányi Özséb, A nyelvről való gondolkodás egyik állomása: Charles Sanders Peirce, 65—90) alapján úgy tűnik — folyamatosan meg is valósítják. Peirce (1839—1914) logikus volt, aki azt a fölfedezést tette, hogy „a logika nincs szükségszerűen a nyelvi jelenségekhez kötve” (65), hanem része egy nagyobb területnek, amelyet Peirce szemiotikának nevezett. Életműve, amelyhez ma egyre gyakrabban és többen fordulnak, illetve térnek vissza, azzal foglalkozik, hogy mi következik ebből a szemléletből a nyelvre vonatkozólag. Peirce felfogásának jelentőségét Horányi azzal a megállapítással világítja meg, hogy „a szemiotika és a logika 'összekapcsolásával' határozott alternatívát adott a Saussure-i koncepcióval szemben. . . , amelynél kétségkívül szerencsésebb abból a szempontból, hogy nem a nyelvből kiindulva kereste meg a 'szélesebb keretet', hanem eleve átfogóbb keretben, a jelkoncepció keretében jelölte ki a nyelv helyét” (89). Horányi Özséb két Peirce-i témát dolgoz fel, a legjelentősebbeket, amelyek mind a jelen tudományos álláspontjainak, mind pedig a megfelelő történeti szakasz tényleges fejlődési alternatíváinak megítélése szempontjából egyformán fontosak: (i) a jel (ezen belül a nyelvi jel) terminus használata Peirce-nél, és (ii) a nyelvészet helye Peirce tudomány-rendszerében. Mint-hogy Peirce elméleti építményében a jelkoncepciónak van a jelen számára közvetlenebb és mértékadó aktualitása, Horányi is az első tárgykört taglalja részletesebben.

A jel koncepciójának keretét Peirce-nél három ismeretelméleti kategória adja: (i) a *típus*, bármi, aminek „közmegegyezés szerint jelentése van”, (ii) a *példány*, „valamilyen jelként működő és ténylegesen fennálló egyedi esemény vagy [egyedi] dolog”, azaz ugyanannak a jelnek egyedi esetei, valamint (iii) a *minőség*, amely „testet öltve” — változásaival — a jel szerepét betölti. Ami mármost egy meghatározott, tényleges jelezési folyamat adott esetét illeti, az a következő változatokat foglalja magában: a jel tárgyaként (i) a *közvetlen tárgyat*, vagyis azt, amit a jel „ábrázol”, (ii) a *dinamikus tárgyat*, azaz mindazoknak a dolgoknak valós vagy lehetséges világát, amelyeknek kontextusában a közvetlen tárgy adva van, valamint (iii) az *alapot*, azt a sajátos aspektust, „amely a dinamikus tárgyból kiválasztja a közvetlent” (69), mintegy leszűkítve azt a jelezés szempontjából releváns vonatkozásaira. A jelölőnek és a jelöltnek (Horányi fogalmazásában: ábrázolóznak és tárgyának) a viszonyát (Horányi Özséb: a kettő közötti relációt) Peirce hagyományosan sorolja három csoportba, ezek: az *ikon*, az *index* és a *szimbólum*.

Ha úgy fogjuk fel Peirce gondolatrendszerét, hogy az egy a teljesség igényével föllépő közléselmélet, akkor a középpontban kétségkívül az *állítás* van, amit a *tárgyra* vonatkoztatunk, és ahogy vonatkoztatjuk a *tárgyra* a jelezésben. Ennek a neve az *értelmező* [*interpretant*], amely valójában összegző elnevezése több tényezőnek: (i) a *közvetlenség*, amely — ha jól látom — egybeesik a jelentéstan által tradicionálisan *denotáció*-nak nevezett viszonytal, (ii) a *dinamikusnak*, amely az adott jel közvetlen, kontextusfüggő szövegjelentése, ahogy én mondanám, de Horányi Özséb szavai szerint: „az az aktuális hatás, amelyet a jel mint jel meghatároz” (71), illetőleg (iii) a *végsőnek*, ami — a szerző sejtése szerint — azonos azzal a hatással, amelyet a közlő elérni szándékozik. A jelet a jelezés folyamatában tekintve, mintegy működésében értelmezve, az *értelmező* egyfelől *réma* (vagy *terminus*), tehát minőségi lehetőség jele, másrészt *kijelentés*, amelyben valami tényleges fennállásának a jele, végül *következtetés*, „a gondolatok vagy jelek változásának folyamatát tartalmazza”. Azt hiszem, minden további nélkül világos, hogy ezekben a kategóriákban s ezek formalizált leírásában van Peirce teljesítményének időszerűsége. A jel(használat) elemzése és ennek az elemzésnek a perspektívái — legalábbis a nyelvi rendszer problémáinak modern logikai tárgyalására és a pragmatika kérdésfeltevésére gondolva — azt mutatják, hogy ez az amerikai logikus mindenkinél mélyebben sejtette meg azokat az irányokat, amelyek felé a szaktudomány majd egy évszázad eltelté után haladni fog. Horányi Özséb áttekintéséből azonban az is kiderül, hogy ezt az életművet rettenetes átok sújtja: a módszeresség hiánya, abban az értelemben, hogy szakszóhasználata következetlen, esetleges, definíciói általában inkább homályba burkolják a meghatározandót, semmint földerítik. Ez volna a kisebbik baj. De Peirce nem írta le rendszeres és következetes modellben a jelezés folyamatát és annak eredményét. A fogalom- és a terminushasználat rapzódikus jellege pedig a lehetéttelennel teszik határossá az utóbbi rekonstrukcióját. A recenzens számára lenyűgöző bravúr, hogy ezt a rekonstrukciót Horányi Özséb el tudta végezni (vö. különösen 67).

É. Kiss Katalinnak, aki egy magyar tudós feledése merült gondolatrendszerét mutatja be, nem volt ennyire nehéz dolga (Brassai Sámuel merültelmélete, 91—102). A hermeneutikai elemzés itt a terminusok jelentésének ismertetésére kell hogy korlátozód-

jék, hiszen Brassai rendkívüli világossággal fejezte ki magát. Nyilván ennek is része volt abban, hogy É. Kiss Katalin tanulmánya egyszersmind a tudományos gondolkodás autonómiajának apológiája lett.

Mint az átlagos műveltségű nyelvész számára a XX. század második harmadának kutatásaiból — és nálunk a leginkább és legméltóbban Elekfi munkásságából — közismert, az aktuális mondattagolás alapkategóriája a *topic/comment (topic/focus)*, illetve a *téma/réma (téma/propositum)* fogalompár, amely a — mondaton belül — egyrészt az *ismert információ/új információ*, másrészt a „*logikai alany/logikai állítmány*” kifejezésére szolgál. É. Kiss Katalin nemcsak azt mutatja ki, hogy a mondatperspektíva, és sajátosan a magyar mondat tagolása tárgyában ezt az elkülönítést (*inchoativum* és *zöm* néven) már Brassai Sámuel is alapul vette, hanem, hogy ezt az elkülönítést kauzális összefüggésbe hozta a grammatikai szerkesztési szabályokkal, valamint hogy elemzésében e grammatikai szerkesztési formák alakulásából „visszakövetkeztetett” egyes elemek, egész pontosan az igekötők státusára, önálló határozószókként fogva fel őket. Ez a fajta következtesség Brassainak kevés népszerűséget szerzett. (Szomorú anekdotikus vonatkozás az életrajzban, hogy Brassainak, aki kitűnő matematikus is volt, az akadémiai tagságra való jelölését a humán és a reál tudomány szakok illetékesei kölcsönösen egymásra hártották át.) Tudományos karrierjével még életében egyéb nehézségei is voltak: Gabelentzcel szemben kellett megvédenie gondolatainak eredetiségét és elméletének történeti prioritását. Ma ezt a feladatot — a generatív grammatika klasszikusaival szemben — a szerző vállalta el, rámutatva egyfelől olyan pontokra, ahol Brassai magyarázata nem bizonyult kielégítőnek, s méginkább azokra, amelyekre a modern nyelvészet még nem talált rá, de Brassai mondatelméletében már megvannak.

Az ÁNYT XIII. kötete két olyan tanulmányt tartalmaz, amely a nyelvtudomány mindmáig középpontban álló témáinak (is) korai ihletőjeként, illetőleg első megfogalmazójaként megjelenő görög nyelvi, filozófiai és nyelvfilozófiai felfogásokkal foglalkozik.

Telegdi Zsigmondé (A 'nyelvi jel' fogalmának megjelenéséről és a sztoikusok nyelvészetéről, 163—194) időkereteit tekintve is jóval túlnyúlik a sztoa — alapítója, Zénon az i. sz. IV. század vége előtt kezdte meg előadásait, és 262-ben halt meg — történeti időszakán: az előzményeket Arisztotelészig vezet vissza, és jóval hosszabban a másik irányban — természetesen — Saussure-ig vetíti ki, annak a kérdésnek kapcsán, hogy Saussure a verbális jelet a *signatum* és a *signans* egységének fogva fel, valóban a sztoa tanítását vette volna át. (A válasz egyébként az, hogy nem.)

A szerző az áttekintést a 'nyelvi jel' fogalmára vonatkozó mai álláspontunk ismeretetésével vezeti be, pontosan definiálva azokat a fogalmakat, amelyeket a sztoikusok terminológiájában azonosítani kell, különös figyelmet szentelve az 'indicium' és a 'nyelvi jel' ismeretelméletileg tiszta elkülönítésének. Ez tudniillik a legnehezebb feladat, mivel a pontos meghatározások a sztoa eredeti anyagából rendre hiányoznak, és a szerzőnek hol a korabeli nyelvhasználati példaanyag, hol közvetett utalások, hol pedig mellékvágányokra futó fejtegetések alapján kell megtalálnia a hiteles értelmezést. Ha tekintetbe vesszük, hogy „csak a római császárkorból maradtak ránk sztoikus szerzőktől írt munkák” és „a sztoa korábbi, igazán alkotó évszázadait illetően töredékekre vagyunk utalva, és az iskola tanításáról általában és képviselőinek egyes tantételeiről szóló tudósításokra” (170), a feladat megoldhatatlan. A szerző — úgyszólván a szó lexikai értelmében teljes — tárgyismerete, fogalmi elemzéseinek következetessége és finomsága, valamint az analízis olyan mélységekig hatoló alapossága, amely nem riad vissza attól, hogy egyes terminusok esetében a korabeli szóhasználat előfordulásainak fölmérésére építse fel egy szakszó ki-következtethető fogalomtartalmát, mégis egészzé összeálló képet eredményezett. Nem tehetem meg, és valószínűleg nem is tudnám megtenni, hogy ennek a rendkívüli szépségű gondolati építménynek a részleteiről beszámoljak, tartalmilag csupán azt szeretném kiemelni, hogy — a munka tanúsága szerint — már a sztoikusoknál kimutatható a jelölő (*sēmainon*), a jelölt (*sēmainomenon*) és a *lekton* 'what is meant', a mondatjelentés megkülönböztetés mellett a *mondatfüggvény* kategóriája is (l. különösen 179), amely utóbbi a modern logika központi fogalma. Módszertani szempontból pedig azt az elvet látom fontosnak hangsúlyozni, hogy e par excellence fogalmi analízis dologozó kutatási eljárás kiegészül a nyelvhasználati változatok fölmérésével, nevezetesen egy „kulcsszó”, a *sēmainein* 'jelez, jelt ad' ige eredeti jelentésének kikövetkeztetésekor. (Itt annak a meghatározásáról van szó, hogy ez az ige mennyiben és milyen esetekben szerepel — mai pragmatikai műszóval — performatív igeként. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az elemzés kiegészíthetőnek tűnik egy ontológiai aspektus bevonásával is. Ha a nyelvhasználati adatok tanúsága szerint élettelenről mondjuk, hogy lehet a *sēmainein* alanya, akkor ezen két dologot érthetünk: valamit, ami valóban 'élettelen' [például egy absztrakt dolog], vagy olyan 'élettelen' amely egy élőtlől, például az embertől származik.

A kettő ontológiai struktúrája élesen különbözik. Úgy tetszik, a görögök a *sêmeainein*-hez az utóbbi értelemben vett 'élettelen' illesztették alanyként (vö. 191). És ha így van, akkor ez az 'élőtől származó léttelen' kisebb ontológiai távolságra esik az 'élőtől' mint alanytól, mint a 'valóságos léttelen'.

A másik „görög tanulmány” a matematikatörténetet is művelő Szabó Árpádé (A nyelv leírásának kibontakozása a görögöknél, 137—61). Ebben valóban a tudománytörténet szólal meg és számol be az első európai nyelvészeti alapmunkáról.

A grammatika mint tudomány alapjainak első összefoglalása, Dionüsziosz Thrax (i. e. 2. század második fele) Peri grammatikés című munkája, vállalkozásában Eukleidész (i. e. 300 körül) „Elemek”-jéhez hasonlóan mintegy megeremti és intézményesíti tudományszakát. Hogy ennek mi a jelentősége a mai kultúra számára, azt közvetett módon, de mindennél ékesebben demonstrálja, hogy „amit ma a gyerekek az európai rendszerű iskolában *elemi nyelvtan* [a szerző kurzíválása] címen tanulnak... feltűnően rokon Dionüsziosz Thrax nyelvi rendszerével” (145). Szabó Árpád végigköveti Dionüsziosz Thrax klasszikus gondolatmenetét, megmagyarázva, hogy mely vonatkozásban volt a görög elméleti koncepciója korlátozva (az elméleti háttérként szolgáló filozófiai szemlélet érintetlenül hagyása; az a tény, hogy maga az elmélet kizárólag a görög nyelvre vonatkozott; a kompilátor helyenkénti igénytelensége stb.). Úgy gondolom, a szerző áttekintéséből nem azt érdemes külön említeni, ami mindmáig élő hagyománya Dionüsziosz Thraxnak, hanem azt, ami kevésbé maradt élő, de ma rendkívüli aktualitásra tett szert: a szupraszegmentális tényezők (különösen a hangsúly, az időtartam és a hangjelzés) működési szabályainak ismeretét (vö. 146).

A kötetnek azok a dolgozatai, amelyek a történeti szemle műfajába tartoznak, szintén tartalmaznak a nyelvészet mai kérdéseinek aktuális vonatkozásait, de mint olyan vonatkozásokat, amelyek nem érintik a tárgyalt kor gondolatmenetében a szemlélet szuverén és konzisztens jellegét, hanem inkább utalási pontokat jelölnek meg bennük Ilyen Bakos József fölmérése (A nyelvész Comenius, 35—52), Balázs Jánosé (A nyelvi elemzés két európai modellje, 53—64). Kovács Ferencné (John R. Firth és a brit nyelvészeti iskola, 103—113). Vértés O. András témakezélése, amely szintén egyszerűen beleilleni látszik ebbe a szemléleti keretbe, közülük külön említést érdemel (Nyelvészeten belüli eszmék hatása a régi magyar hangtanra (Adalékok), 231—6). Noha látszatra csak a hangtan korszakokként bővülő tárgyválasztásának leírásáról van szó, valójában tudománytörténeti periódusok ismeretelméleti háttérének, jelenségmagyarázatát végzi el a szerző, amikor kimutatja olyan elméleti kísérletek megjelenését egy a nyelvészeten belüli szűkebb ágazat, a hangtan területén, amelyek nagyon távoli gyakran természet tudományos ihletésűek: a klíma hatása az ejtés történeti alakulására, a származás-tan tanulságai a nyelvi kifejezés kialakulásának magyarázatában (Almás Balogh Pálnál) és a 20. században a kvantumelmélet tételének konzekvenciája a hangtanra (Laziciusnál). A másik oldalon Vértés O. András azt méri föl, hogyan ismerhetjük meg egy-egy korszak hangtani magyarázataiból e korszak sajátos „gondolkodási módját” (234).

A tanulmánygyűjtemény egy tisztán módszertani és egy tisztán elméleti írást tartalmaz. A tisztán módszertani, Terts Istváné (A nyelvtudománytörténet mint szakma, 195—206) megállapítja, hogy a nyelvtudomány története az 1960—70-es években „önálló szakmává lett” (195), kialakulásának okaként „a tudományelméletileg bizonytalanlanná vált helyzetet, az alapvető tájékozódási igényt” jelölve meg (197). E bevezetés után olyan, jelentős és a már korábban említett Vértés O. András-tanulmány következtetésit idéző fejtegetés következik, amely a tudomány(szak) történeti mozgásirányaira, és egy korszak aktuális, tudományosan szervezett ismeretanyagának kölcsönhatásaira világít rá. A szerző két lényeges mozzanatot kezel nagy gonddal: ezek egyfelől a szakágazaton belül már rendelkezésre álló, kidolgozott ismeretek kezelésének a módja a jelenben, másrészt a szakágazat helyének értelmezése a tudomány egészén belül. Végül sorra veszi azokat a feladatokat, amelyeket a nyelvészettörténet mint szakma iránt támaszthatónak határoz meg (legfontosabbként említve közülük a „szuverén jelenközpontúságot”, vö. 205).

Vekkerdi László gondolatmenete (Az absztrakt filozófia és a nyelv (Tudománytörténeti és kritikai megjegyzések), 207—229) az antipozitivizmus jegyében fogant „metaelméleti” áttekintés arról, hogy a nyelv kutatásának új irányai (a beszédaktus-elmélet, de főként Austin, a transfórmációs generatív grammatika kartézianus hipotézise, a nyelvfilozófiai és a nyelvi filozófiai stb.) milyen konzekvenciákkal szolgálnak az ember antropológiai alaphelyzetének általános ismeretelméleti magyarázatához. Ez az ember és az embert magában foglaló világ kapcsolata a nyelv által. Vekkerdi értelmezésében azonban a nyelv nem egyszerűen a közlés és a kapcsolat(teremtés) eszköze, hanem egészében heurisztikai modell, amely minden megismerési eljárás mintájául szolgál. Így magyarázható a

20. század filológiai érdeklődésének a nyelv felé fordulása, és — másfelől — e ténynek tulajdonítható a nyelvészet szintén 20. századi, olyan új magyarázóelvének a kialakulása is, amely a nyelvi tevékenységnek aktusnak, cselekvésnek értelmezi, mégpedig — a szerző szerint — olyan aktusként (is), amelyben az egyedi közlemények és az absztrakt jelentések egyáltalán kidolgozhatnának.

A kritikai elemzés egyik vonala a logikai pozitivizmus hanyatlásának a bemutatása, és ezzel kapcsolatosan a filozófia új iránykeresésének megmagyarázása az után, hogy még az „aritmetika ellentmondásmentes és teljes axiomatizálásának elvi lehetetlensége” is napfényre került. (Érdekes, hogy a szerző, bár úgyszólván minden nagy jelenkori filozófust idéz, akinek része volt a pozitivizmus kritikájában és új támpontok felépítésében, éppen Husserlt nem említi. Holott Husserl koncepciója, amelyet fenomenológiai redukciónak nevez, nemcsak Vekerdí László bizonyos téziseivel rimel, hanem a jelentésképzés „perspektivikus” jellegének — hogy egy pragmatikai elmélet megfogalmazójának kifejezését idézzem — is mintegy filozófiai bázisaként fogható fel.) Nos, ebben a helyzetben valóban természetesen tűnik a nyelv felé fordulás és egy Wittgenstein megjelenése. Vekerdí azonban nem azokkal tart, akik — nem osztván Wittgenstein és követőinek riadt megmerevedését az „episztemológiai csönd” tézisével (vö. a *Tractatus* híres 7. axiómáját —, és nem is azokkal, akik úgy nyilatkoznak, hogy „a nyelvi kifejezések tényleges használata az egyetlen és lényeges érintkezési pont azzal a valósággal, amit meg kíván érteni: a konceptuális valósággal” (Strawson, I. 211), — aminek következtében tehát a nyelvi kifejezések tényleges használatában is ezt kell kutatni. Úgy látja, hogy egy másfajta valóságot érdemes keresni a nyelvhasználatban. Ez Austiné. Austin modellje (a *How to do things with words* alapján) a nyelvhasználatot nyelvi cselekvésként tekint, amelyet ugyanazokkal az ismérvekkel ítélhetünk meg, mint a céltételezett, teljesítményre irányuló emberi tevékenység bármelyikét. Austin, Searle, Grice stb. annyira közismertek, hogy ismertetésüknek itt nem is látom értelmét. Szükséges viszont Vekerdí méltatását idézni, aki szerint Austin jelentősége abban áll, hogy „nem a nyelvet próbálta megérteni valamilyen elvont ... modell alapján, hanem a nyelvben megvalósuló primitív — mert minden későbbinek alapjául szolgáló — elméletet hámozta ki” (219). Lehet, hogy Austin teljesítményének jelentőségét nem így kell meghatározni (hiszen ez a méltatás nem „Austin-specifikus” — Saussure-re vagy Chomsky-ra ugyanúgy állhat), de a szerző szempontjából Austin jelentősége föltétlenül ez. Ugyanis rátérve saját eszméinek előadására, Vekerdí László a nyelvet az emberi megismerés olyan egyetemes stratégiai modelljének tekint, amely bármely más téren folyó megismerésnek az alapváltozata. A legfontosabb következmények: (i) a nyelvhasználat a megértés alkotási folyamata; (ii) az egyén nyelve a lélek „idiolektusa”, amely a beszédeleményben alakul ki, ez pedig a világgal való konfrontációból táplálkozik; (iii) a nyelvben folyó leképezés mindig a partnerek között dolgozó „nyitott folyamatmodell”; (iv) az első és teljes elmélet, a matematika is föltételezte a megegyezést, azaz szintén a *discoursból* nőtt ki; (v) „viszony csak akkor van, ha nyelv is van” (Bretter), és „csak ahol nyelv van, ott van világ” (Heidegger).

Igen lényeges kérdésekről van szó Vekerdí tanulmányában. Talán a leglényegesebbekről, amelyek a nyelvvel kapcsolatban általában fölvetődnek. (Ezt akkor is világosan kell látni, ha a szerző „nyelvészeti világképe” mozaikszerű. Úgy tűnik, eltakaratlan „vakfolt” az ember—nyelv—világ viszonyának tárgyalásában az egyirányúság: a nyelv nemcsak „leképez”, hanem — a szerző stílusában szólva — a nyelvhasználatban az ember kidolgozza a maga világát. Ugyancsak kár, hogy elmaradt az egyes ember—közösség—nyelvhasználat viszony bővebb tárgyalása. Befejezésül pedig, nem értettem meg, miért váltotta fel a szerző filozófiai elemzésének tárgyilagos, a lényeg feltárásában oly mélyre tekintő, elegáns előadásmódját a szzvnvedély-elragadta stílussal, amikor saját véleményét fogalmazta. Ugyanúgy, ahogy a George Steinerre és a Derridára való szóvesztegetéssel, nemigen használt vele saját, figyelemreméltó gondolatainak.)

Az ÁNYT XIII. kötetének testes szemle része ezúttal huszonkét ismertetést közöl, amelyek mindegyike a tudományszak történeti kérdéseit ismertető monográfia eredményeit közvetíti. A szerkesztőknek az összeállításban és a közlésmóddal külön céljuk is volt: itthon is meghonosítani a „szemleciikk” műfaját, amely az angolszász irodalomban (eredeti nevén: review-article) a recenzió intelligensebb változata.

SZENDE TAMÁS

James E. Copeland—Philip W. Davis (szerk.): The Seventh LACUS
Forum 1980

Hornbeam Press, Inc., Columbia, South Carolina 1981. ix + 589 l.

A kötet a Linguistic Association of Canada and the United States hetedik, éves kongresszusának anyagát tartalmazza. A LACUS magvát Sydney M. Lamb stratifikációs nyelvtanának művelői alkotják — ez a nyelvtan Hjelmslev tanítására és a nagy amerikai strukturalista hagyományra épül —, de kongresszusain megszólalnak a legkülönbözőbb, főként nem generatív iskolák és kutatási területek képviselői is. (Lebilincselően ír a LACUS tudományos és tudományszociológiai helyéről F. W. Householder az első, 1974-es fórumról szóló ismertetésben, Language 54: 170—176.)

A terjedelmes kötet 3 nagy és 49 kisebb előadás szövegét adja közre, az utóbbiakat az általános, konkrét és alkalmazott nyelvészet csoportjaiba sorolva. A recenzens dolgát nem csupán a rendkívüli tematikai változatosság nehezíti meg, hanem az is, hogy a rövidke cikkek között éppen tíz oldalra termett gondolatok és ígéretesnek látszó, de torzóban maradt kutatási beszámolók váltják egymást; mindez persze nem a LACUS Forum sajátossága, hanem a kongresszus-köteteké általában. Az alábbiakban mindenesetre megkísérlek képet adni arról, hogy mi mindenről esik szó a tanulmányokban.

A nyelvészet céljairól szólva maga Lamb először sorra veszi a nyelvészet lehetséges alkalmazási területeit, az őstörténeti kutatásoktól kezdve az elektronikus adatfeldolgozásig, majd felteszi a kérdést: létezik-e és mi a tiszta nyelvészet? Hjelmslev Prolegomenáját idézve azt válaszolja, hogy a legtisztább (immanens) nyelvészet nyújtja a más rendszerekre is reveláló módon alkalmazható, tehát az önmagán leginkább túlmutató (transzcendens) tárgyalási keretet. A társaság soros elnöke, H. A. Gleason, Jr. a generatív grammatikával vitázva a felhasználó szempontjait előtérbe helyezve konkrét nyelvtanok írását sürgeti. M. A. K. Halliday egyfelől a mondat mint lexikogrammatikai szerkezet és a szöveg mint jelentésszerkezet közötti minőségi különbségre mutat rá, másfelől a kettő közötti analógiát vizsgálja a nyelv fogalmi, személyközi és szövetségsszervező funkciójának a fényében; cikkét a függelékben számos konkrét elemzés illusztrálja.

Az általános nyelvészeti tömbből négy cikket emelnék ki. C. Hagège a minimális — egy nominális elemű — megnyilatkozások szemantikai tipológiáját állítja fel. Megkülönbözteti az azonosító, attributív, szituatív, egzisztenciális, leíró (pl. *Péter megsebesült* — együttesen: statikus — és a nemstatikus (pl. *Péter fut*) típust. Ebben a keretben a bővítéssel nyert tranzitív megnyilatkozásokat vizsgálva kialakítja a gyenge és erős tranzitívítás fogalmát. A kétféle tranzitívítást (amely lehet szándékosság, hatásosság vagy befejezettség függvénye) számos nyelv morfológiailag megkülönbözteti. J. Lipski leírja, hogy a spanyol *gustar* 'tetszik' egyazon beszélő számára is egyes környezetekben tranzitív, másokban intranszitiv ige, és hasonló módon oszcillál a *se* partikulát tartalmazó mondatok személytelen vagy ágensjelölő volta. Azt javasolja, hogy ezekben az esetekben részleges érvényű szabályok versengése helyett érdemes fuzzy („életlen”) kategóriákat használni, ezzel egyszersmind az ember globális gondolkodásra való képességét is modellálva. D. Lockwood először a hocketti teljes magyarázhatóság (total accountability) elvét állítja szembe a szigorúbb bloomfieldi teljes tagolás (total articulation) elvével: az utóbbi például kizárja az üres morfok — semmiféle morfémahoz nem tartozó fonémikus elemek — posztulálását, míg az előbbi megengedi, ha e fonémikus elemek a morfémius környezetből egyértelműen megjósolhatók. A cikk további részében a szerző a teljes magyarázhatóság elvének új alkalmazási lehetőségeit elemzi a stratifikációs modell többi rétegében. Ernst-August Müller a kollokációk stratifikációs leírásával foglalkozik: felhívja a figyelmet arra, hogy míg a kollokációk szintatikailag formálódnak és jelentésük levezethető a részek jelentéséből (s ennyiben különböznek az idiómáktól), leírásuk megoldatlansága valójában a szelekciós kikötések leírásának megoldatlanságát mutatja. A több egyéb cikkei például a nyelvbontások, a mondatfelismerés és a szemantikus/epizodikus memória pszicholingvisztikai problémáinak vizsgálatában alkalmazza a stratifikációs modellt.

A konkrét nyelvészeti tömbben kapott helyet C. Chu cikke, amelyben a szerző konkrétan Li és Thompson azon állításával vitázik, miszerint a kínaiiban SVO → SOV típusváltás ment volna végbe; általában pedig a Greenberg által igen óvatosan megfogalmazott szórendi univerzálékkal való visszaélésektől óv. Az angol tagadó kérdésekkel foglalkozik a kongresszus idején éppen Bloomingtonban tanító Kontra Miklós: a standard nyelvtanok által voltaképpen nemlétezőnek minősített *Is not Steve here?* típusról — amelyben a *not* megelőzi az alanyt, de nem vonódik össze a segédigével — írott korpuszok elemzése és informánsokkal végzett kísérletek alapján kimutatja, hogy létezik mint a szóközi,

pozitív választ vagy bizonyítékot sürgető (conducive) kérdések egy változata. Ch. Ruhl a *megtört a jeget* kifejezésről mutatja ki, hogy az angolban valójában csak *jég* összetevője szerepel átvitt értelemben, majd ezen átvitt értelem kialakulásának elméleti lexikológiai elemzését adja. Ő is, és a *recognize* és *realize* (mindkettő kb. 'felismer') jelentését elemző U. Bäcklund is gazdagon adatolja állításait. C. Eble az ivásra, kábítószerfogyasztásra és iskolai feladathelyzetekre vonatkozó szlenget vizsgálja, s megállapítja, hogy a ROMBOLÁS szemantikai mezője szinte kimeríthetetlenül produktív forrás mindhárom számára. R. Franklin és P. Bunte a déli paiut hangsúly klasszikus sapiri leírását gondolja újra a metrikus fonológia keretében. J. Morreall a Ross—Sadock-féle performatív elemzés részleges felélesztésével kísérletezik. Az óangol nominális szintagmával foglalkozik egy-egy cikk M. Cummingstól és J. Collinstól; a spanyol aspektust L. Studerus, a braziliai portugál jelentő- és kötőmódjainak megoszlását és funkcióját J. Sternberg-Costa, az olasz prepozíciós infinitívuszokat J. Vizmueller tárgyalja. Ehhez hasonló megszokottan nyelvészeti témák mellett egy-két furcsaság is található ebben a tömbben: B. Dubois például arról ír, hogy az állatkísérleteikről beszámoló kutatóorvosok milyen nyelvi manőverekkel igyekeznek elkerülni azt, hogy kegyetleneknek látszanak, D. Tyma pedig arról, hogy Patty Hearst perének jegyzőkönyvei szerint az ügyvéd mennyiben fogalmazza másként a kérdéseit, ha saját tanújához és ha az ellentanúhoz szól.

Alkalmazott nyelvészetinek neveztem a harmadik tömböt; a szerkesztők valójában ökológiainak nevezik, nyilván a nyelvészetnek társadalmi- és tudománykörnyezetébe való illeszkedésére utalva. Mindenesetre itt kapott helyet néhány kétnyelvűséggel és nyelvészociológiával foglalkozó munka. A. Melby a gépi fordítás helyzetét tekinti át, L. Williamson pedig gyakorlati tanítási tapasztalatokon alapuló nagy cikket közöl az angol helyesírás tényezőiről. Végül, ennek a tömbnek is van magyar vonatkozása: K. Géfin László számol be azokról a műfordítási problémákról, amelyekkel úttörő vállalkozása, Ezra Pound Cantosának magyarártása során szembekerült.

SZABOLCSI ANNA

Gerhart Lindner: Grundlagen und Anwendung der Phonetik

Akademie-Verlag, Berlin 1981. 382 l.

Gerhart Lindnernek, a berlini egyetem fonetika professzorának 1969-ben jelent meg az „Einführung in die experimentelle Phonetik” és 1975-ben a „Der Sprechbewegungsablauf — Eine phonetische Studie des Deutschen” című tanulmánykötete.

Legutóbb kiadott könyve, „A fonetika alapjai és alkalmazása” összefoglalómű, amely részben az előző munkákon alapszik, részben új szempontokat érvényesít, új rész-témákat és új eredményeket tartalmaz. A szerző hét nagy témakört dolgoz föl, amelyek több bontásban különálló címeket viselő alfejezeteket tartalmaznak. A hét téma a következő: 1. Bevezető áttekintés — Alapfogalmak (1—44), 2. Beszédprodukción (44—100), 3. Beszédpercepción (100—147), 4. A beszédlánc akusztikai struktúrája (147—200), 5. A beszéd egysége és rendszere (200—267), 6. Szupraszegmentális struktúrák (267—315), 7. A kommunikációs folyamatok kialakulása és fejlődése (315—356). A szerző — az általában több szakember tanulmányaiból összeállított kötetekhez hasonlóan — a fonetika tudományának csaknem a teljes áttekintésére, érintőleges vagy beható feldolgozására és gyakorlati alkalmazásainak leírására vállalkozott. Mint említettem, Lindner munkája nem előzmény nélküli; az olvasó jól képzett, a szaktudományt kiválóan ismerő szerző könyvét tartja a kezében.

A tanulmánykötet a fonetika történetének ismertetésével kezdődik, a görögök első hangrendszerzésétől kiindulva — a jelentősebb állomások érintésével (mint amilyen Kempelen Farkas tevékenysége) — az 1975-ös fonetikai világkongresszus témaköreinek bemutatásáig. A történelmi áttekintést a kommunikációs folyamat egészének a jellemzése követi. A fonetikát mint önálló tudományt több oldalról, szociológiai, pszicholingvisztikai, nyelvészeti stb. szempontból közelíti meg. A szerző nagy érdeme, hogy pontos definícióját adja a modern nyelvészeti fonetikának, s ezzel lehetővé válik, hogy egyértelműen kijelölje a helyét a nyelvtudományon belül, és megvilágítsa sajátos — és a korszerű fonetikában egyszerűen nélkülözhetetlen — kapcsolatát a társtudományokkal (orvosi — fiziológiai, filozófiai, technikai stb. területek). A továbbiakban a hangtan általánosnak nevezhető kérdéseit (a beszéd és az írás kapcsolatát, a beszéd egyéni és az adott nyelv hangrendszerének általános jegyeit, a szakfonetika és az általános fonetika kapcsolatát, a fonetika metodológiai kérdéseit, a kutatási irányokat, a kísérleti fonetika problémáját stb.) tekinti át.

A beszédprodukción tárgyalása abból a felfogásból indul ki, hogy a beszéd meghatározott feladatú funkcionális rendszer, amelynek megfelelő működése az őt létrehozó beszédszervek koordinált tevékenységétől függ. A beszédszervek részletes, anatómiai leírása a légzés pontos ismertetésével kezdődik, ami azért említésre méltó, mivel ez a fonetikai munkákból gyakran hiányzik. Inkább csak módszerbeli sajátság, hogy Lindner a légzésnek a két „funkcióját” különíti el: a biológiai és a társadalmi (szociális), utóbbin a magyar szakirodalomban leggyakrabban beszédlégzésnek nevezett típust értve. A két „funkció” mechanizmusában meglevő és fontos különbséget azonban nem a funkcióhoz kötve elemzi, hanem mint önálló légzéstípusokat tekinti át. A beszédtechnikai vonatkozásokat is figyelembe véve, ez a megoldás — véleményem szerint — nem a legegyszerűsebb. Az artikuláció fiziológiájának tárgyalásában számos, a szerző e területen végzett saját kísérleti-fonetikai eredményével találkozunk.

A dekadolás mechanizmusával foglalkozó fejezet több ponton is — a produkció és a percepció viszonyának értelmezése, az akusztikus jelek felfogására szolgáló szervek anatómiája, fiziológiája — kapcsolódik az előzőekhez. A szerző ismerteti a vitatott kérdéseket; állásfoglalása azonban például a beszéd folyamat auditív feldolgozásának leírásában és sematikus ábrázolásában nem meggyőző. Úgy tűnik, kissé leegyszerűsíti az érzékelés — felfogás — megértés folyamatát, ez persze azzal is magyarázható, hogy nemcsak az egész, de a részfolyamatok pontos működéséről és együtt hatásáról sem teljesebbek az ismereteink. Jól használhatók a hallásról, a hallásjelenségekről írottak. Újat ugyan e témában nemigen tudunk meg, de a beszéd megértés szempontjából fontos adatokat tömör összegzésben, jó áttekintésben kapjuk. Nagy erénye a fejezetnek, hogy a gondolkodás és a megértés kapcsolatát elemezve kitér az ún. rövid idejű és hosszú idejű memória, valamint az emlékezetkapacitás kérdéseire is.

A negyedik és ötödik fejezet összefügg egymással: az előbbiben Lindner a beszéd-lánc akusztikai struktúráját vizsgálja, az utóbbiban pedig a német nyelv hangrendszerének konkrét akusztikai, fonetikai elemzését adja. Világos és szakzerű az akusztikai fonetika tárgyalása az alapfogalmaktól a beszédeseimény egyes részeinek akusztikai jellemzőségig. Ezen belül képet kapunk az ismertetett paraméterek egzakt mérésének lehetőségeiről, mérési módszerekről is. A gondolatmenet a magán- és a mássalhangzók akusztikai sajátosságainak általános leírásával zárul. A német nyelv beszédhangrendszerének jellemzőit hármas egységben, artikulációs, akusztikus és percepciói szempontból elemzi a szerző. Külön alfejezetek tartalmazzák a hosszú, a rövid és a redukált magánhangzókat, a diftongusokat és az invariáns jegyek problémáját, illetőleg az eltérő képzésmód szerint csoportosított mássalhangzókat.

A szupraszegmentális struktúrák leírásában a szakembert elsőként az a kérdés érdekli, hogy mit ért a szerző a „szupraszegmentumok” kifejezésen. A fejezet felépítése meglehetősen: úgy tűnik ugyanis, hogy az egymás után következő témák azonos rangú összetevői a szupraszegmentálisnak nevezett fogalomnak. Valójában azonban nem egyenrangú összetevőkről van szó, sőt az itt tárgyalt jelenségek egy része hagyományosan nem is idetartozó. Lindner felfogásában az egyes beszédhangoknál nagyobb egységek két, funkcióban és felépítésben is eltérő csoportra oszlanak: az egyik a beszédhangok valamilyen mértékű szerveződése — itt találjuk a német nyelvre jellemző fonotaktikai szabályok leírását, valamint a szótag problémát. A másik csoportot két (elsősorban funkcióját tekintve) különböző szupraszegmentum alkotja: a hangsúly és az intonáció. Az előbbi tartalmazza — az egyébként az intonáció tárgyalásában is megjelenő — ritmus kérdését. A beszédben az egyes szótagok a hangsúly segítségével rendeződnek ritmikus csoportokba. Mind a hangsúlyt, mind az intonációt a szerző — az első csoporthoz képest — „átfogó” szupraszegmentális szerkezeteknek nevezi, közülük is az intonációt a „legátfogóbbnak”. Ez azt jelenti, hogy ezeknek a szerkezeteknek a létrehozásában több paraméter is részt vesz. A hangsúlyt elsősorban a nagyobb intenzitás határozza meg, a dinamika azonban nem kizárólagos ismérve a hangsúlynak, kialakításában más tényezők: az időtartam, az alapprofrendencia és a hangszínzet is szerepet játszanak. Az intonáció elsősorban az alapprofrendencia változásától függ, komplexitása azonban azon alapszik, hogy az intonációs szerkezetet az alapprofrendencia, a dinamika, a tempóváltozás, az artikulációs meghatározottság változása és a hangszínzet változása együttesen hozza létre. Noha az intonáció meghatározásában és az azt létrehozó összetevők leírásában nem szerepel a szünet; az intonációs struktúrák elemzésekor a szerző kitér a beszéd szünet kérdéseire is. Kettős feladatát egyrészt a légzésszünetben (amely nyelvi célokat is szolgál[hat]), másrészt az egyes beszéd egységek elkülönítésének, illetőleg összetartozásának jelzésében látja.

Az utolsó fejezet az emberi kommunikáció problémáival foglalkozik; ezen belül a beszéd-képesség és a beszédtevékenység sajátosságaival, fejlődésével, a tanulás és az automatizáció kérdésével, a beszédtevékenység feltételeivel (téma, szituáció, partner, kom-

munikációs eszköz, cél stb.). Kitér a beszédnek mint kommunikációs tevékenységnek a típusaira; a gyermek beszédfejlődésének jellemzőire és a kommunikációs zavarok kérdéskörére. Ezeknek a témáknak csaknem mindegyike jóval átfogóbb és több problémát hordoz, semminthogy egyetlen fejezetben belül teljes egészében bemutatható lenne. Nagyon fontosnak tartom ugyanakkor azt, hogy ezek szerepelnek a kötetben, s a mű egészéhez szervesen kapcsolódnak. Annál is inkább, mivel ezeknek a problémaköröknek nagy része a magyar szakirodalomban például jobbára a pszicholingvisztika vagy a beszédtechnika (beszédművelés) területére tolódott át, s tárgyalásuk jogosultságát a fonetikában sokan vitatják.

„A fonetika alapjai és alkalmazása” alapvető, értékes és új eredményeket tartalmazó kézikönyv. Az egyes fejezetek kidolgozottsága nem egyforma, jelezve ezzel azt is, hogy olyan témák is részei a kötetnek, amelyeknek a kutatása csak a közelmúltban kezdődött meg. A könyv 72 ábrájának nagy része a szerző saját kutatásainak eredménye. Csúpan egyetlen, inkább technikai jellegű megjegyzés kívánkozik ide. Nagyon gyakori a kötetben a fontosnak ítélt részek (nemritkán minden sorban egy-egy rövidebb vagy hosszabb részlet) kiemelése dőlt betűszedéssel. Ez nemcsak az olvasást zavarja, hanem helyenként éppen a megértést nehezíti, lehetőséget sem hagyva az olvasónak saját, önálló értékelésre.

A téma nagyságának megfelelő komoly (15 oldal terjedelmű) bibliográfia a tovább kutatások szempontjából is hasznos és jelentős. Talán csak egy-két mű hiányát érez(het)ji az olvasó, például H. Hörmann Psycholinguistics-ét vagy Csisztovcics és Kozsevnnyikov Reč, artikulacija i vosprijatije című tanulmánykötetét. Jól segíti a tájékozódást az igen részletes tárgymutató.

Gerhart Lindner könyve alapos, nagy munka: komoly összegzése a nyelvészeti fonetika jól ismert (hagyományos) és újnak tekinthető témaköreinek. Külön érdeme, hogy kiválóan eleget tesz a címben megjelölt feladatnak: minden lehetséges esetben kitér az alkalmazhatóság kérdésére (például a beszédtanításban, nyelvoktatásban, az orvostudományban, a foniátriában, az elektroakusztikában stb.).

GÓSY MÁRIA

Bolla Kálmán (szerk.): Fejezetek a magyar leíró hangtanból

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 301 l.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztályán 1972—1975 között végzett leíró hangtani kutatások és mérések készítették elő ennek a jelentős tanulmánykötetnek a megjelenését. A kötet címe igen szerényen arra utal, hogy a munkát nem tekintették lezártnak, a munkaközösség végső célja egy kísérleti fonetikai alapokon nyugvó, rendszeres, leíró magyar hangtani monográfia elkészítése. A Fonetikai Osztály, illetőleg a kötet munkatársai már eddig is nélkülözhetetlen kiadványokkal, szakkikkekkel (A magyar hangtan válogatott bibliográfiája — 1970 | Szerk. Bolla K. és Molnár J. 1977: Magyar Fonetikai Füzetek 1—9 (1978—82), sőt egyes szakfonetikai kérdéseket monografikus formában feldolgozó kötetekkel (pl. Szende Tamás, A beszéd folyamat alaptényezői, 1976: Kassai Ilona, Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979: Vértes O. András, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig 1980) hívták fel magukra a hazai és külföldi szakemberek figyelmét.

Az ismertetett kötetet azonban nemcsak a fonetikusok forgathatják haszonnal, hanem a határtudományok művelői, szakemberei is, így az akusztikai és beszédtechnikai problémákkal, folyamatokkal foglalkozó orvosok, gyógypedagógusok, logopédusok, tanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók is.

A kötet régi hiányt pótol a magyar nyelv-tudományban. A múlt század végén és a 20. század elején a magyar fonetikai kutatás — Gombocz kísérletei révén — még a világ élvonalában volt. A 30-as évek legelején pedig Laziczius Gyula tett nagyjelentőségű kísérletet a magyar hangok fonológiai értelmezésére. A mai kor színvonalának megfelelő hangtani szintézist azonban mindezekig nem sikerült létrehozni. A feltételek nem kedveztek a hazai fonetikai kutatások előrehaladásának, s ezzel nőtt a szakadék a hazai és nemzetközi eredmények között. Csak 1971-ben következett be lényeges változás, amikor a Nyelvtudományi Intézet kísérleti fonetikai laboratóriumában a beszerzett modern eszközök segítségével a kor igényeinek és színvonalának megfelelő kutatások valóban megkezdődtek. A mérések zöme már 1975-ben befejeződött. Némiképpen hosszúnak tűnik a hét év átfutási idő a kutatások befejezése és a mostani kötet megjelenése között, erről azonban nem a

szerzők, hanem a tudományos könyvkiadás helyzete tehet. Ugyanezeket a szerzőktől azóta is számos, részben a kötet tematikájával egyező tartalmú cikk, tanulmány látott napvilágot az MFF számaiban. Feltétlenül szót kell ejteni a Bolla Kálmán szerkesztő Bevezetésében is érintett problémákról. A kötet szerzői ún. „team”-ben dolgoztak: a nyelvészek ma már a műszaki és természettudományi szakemberek segítségét nem nélkülözhetik. Ez a tényező előrevívó, hasznos támasza a kutatásoknak, ugyanakkor gátja is a gyorsabb és egységesebb munkának. A különböző szemléletű kutatók álláspontjait nem könnyű egyeztetni sem az elméleti, sem a gyakorlati munkában. Legyen szabad utalni rá, hogy a kötetben mutatkozó aránytalanságok erre az okra vezethetők vissza: az egyes fejezetek kidolgozottsága sem mindig egyöntetű. Néhol érdemes lett volna bővíteni a cikket, vagy esetleg egy másik, tartalmában hasonlóhoz csatolni (pl. Szende Tamás, A levegőnyomás szerepe a hangképzésben), máskor pedig rövidíteni ott, ahol a szerző túlzottan aprólékosan elemzi a leíró hangtan szempontjából nem elsődleges fontosságú fiziológiai tényezőket (pl. Pauka Károly: A beszéd megértése), mint ahogy egy másik háttértudomány képviselője, Gósy Mária meg tudta találni a helyes arányt az élőbeszéd hibáiról frott cikkében. Természetesen az általános fonetikai kérdések alapos és részletes tisztázásától nem zárkozhattunk el, hiszen nem vizsgálhatjuk a beszédmechanizmusokat a beszéd pszichofiziológia megközelítése nélkül, a magyar beszédhangokat sem elemezhetjük a beszéd folyamat akusztikai szerkezetének leírása nélkül, valamint a beszéd megértés fázisai, folyamata sem képzelhető el bizonyos anatómiai, élettani ismeretek nélkül. Az arányokra azonban érdemes jobban odafigyelni a célbavett olvasóközönségre való tekintettel.

Nehéz egyetérteni az egyes szakmák helyesírásában mutatkozó szerkesztői engedékenységgel egy kötetben belül. Itt ugyanis nem az elvi és elméleti egység forog kockán, hanem apró technikai kérdésekben nem tudtak közös álláspontra jutni a munkacsoport tagjai. Akkor, amikor a fonetikában amúgy is azzal a gondnal küzdünk, hogy végre egységes átírási rendszert, terminológiát, rövidítéseket használjunk a könnyebb, gyorsabb és pontosabb tájékozódás végett, értelmetlennek tűnik az egyébként tiszteletre méltó kutatói — szerzői szabadságnak a teljes elfogadása (pl. a *koróna* szó hosszú ó-s helyesírását kérte, az *affrikáta* szó egy *f*-es és a *spiráns* szó hosszú *í*-s írását tartja helyesnek Vértes O. András: megoszlanak a vélemények a *Sona-Graph*, *szonagram*, valamint a *szonográf*, *szonogram* írásában is). Ezek eldöntésére éppen ez a közönség lenne hivatva. Ezek az észrevételek természetesen semmiképpen sem csökkentik a kötet szerzőinek érdemeit.

A bevezetésben jelzett intézeti hangtani kutatásokat hét témakörben tervezték. A hét témakör meglehetősen tág, bár jól körülhatárolt alcímeket tartalmaz. Egy kivétellel mindegyikről szó esik a kötetben hosszabb — rövidebb kifejtésben. Néhol az egyes témaköröket — a szerző kutatási területének megfelelően — önálló fejezetekre bontották (pl. a beszédmű akusztikai leírásán osztozott Kassai Ilona és Vértes O. András cikke), míg a magyar beszédhangok funkcionális vizsgálatát, a fonéma fogalmának meghatározását stb. Szende Tamás végezte el. Átfedések az egyes tanulmányok között elengedhetetlenül előfordulnak, de az ismétléseket szerencsésen elkerülték. A hét fő témakörben megjelölt kutatások első szakaszát lezárták, elvégezték az alapvető elméleti kérdések tisztázását, a laboratóriumi vizsgálatokat a beszédhang artikulációs, akusztikus, perceptoros és auditorikus, valamint funkcionális megközelítésben.

Teljes egészében elmaradt azonban — legalábbis ebben a kötetben — a fonetika stilisztikai elemzés és a művészi interpretáció fonetikai-esztétikai elemzése, a program 6. pontja. Erre már korábban történtek kísérletek (pl. Fónagy Iván, A költői nyelv hangtanából 1959; Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés 1974. stb.).

Más, intézetén kívüli kutatók a művészi interpretáció kérdésével is foglalkoztak (Fischer Sándor, Gáti József, Montágh Imre, Wacha Imre stb.), de az ismertett kötetbe illő tudományos igényű szintézis még nem jött létre a részdiszciplínákból. Reméljük, ez nem sokáig várat magára.

A tanulmánykötet különös érdeme, hogy egyrészt szervesen épül rá a magyar fonetikai kutatások pozitív hagyományaira, másrészt megkísérel egészen új komplex megvilágításban tárgyalni a hangtan eddig kevésbé feltárt részdiszciplínáit. Mindkét irányban hatalmas szakbibliográfiára épít, amelyben felsorakoznak a neves hazai elődök mellett a legjobb külföldi szerzők is. Néhány esetben azonban hiányzik egy-két jelentős hazai név pl. Hegedűs Lajosé, Papp Istváné.

A hagyományos leíró hangtani irányt folytatják a kötet központi jelentőségű cikkei. Bolla Kálmán a leíró hangtan vázlatát adja új megközelítésben. Rámutat arra, hogy a fonetika fejlődését alapvetően három tényező határozta meg a 20. század második harmadában. A hangrögzítés feltalálásával, az elektrotechnika nagyarányú fejlődésével és a tömegkommunikációs eszközök elterjedésével (hangosfilm, rádió, televízió) megnőtt az élőszó, a beszéd szerepe. Az emberi beszéd iránti érdeklődés társadalmi méreteket öltött,

nemcsak a nyelvtudomány, hanem számos más szakágazat tette vizsgálatá tárgyává a hangzó beszédet, így például az akusztika, fiziológia, pszichológia, orvostudomány, kriminálisztika, híradástechnika stb. Ez a sokirányú elemzés a nyelvészeti fonetika szakrendszerére is hatott, s kutatási módszereit módosította, finomította. A beszédhangtan azonban sohasem adhatja fel nyelvtudományi indítékait és céljait, a nyelv egyéb jelenségeivel való összefüggések szem előtt tartását.

„Ahhoz, hogy a nyelvészeti fonetika tárgyát közelebbről meghatározhatjuk, a nyelv és beszéd viszonyát, illetőleg a beszéd fogalmát kell tisztáznunk” (i. h. 14). Ez Saussure óta központi kérdés. A nyelvészeti fonetika tárgyaként a beszéd mint nyelvi működés, funkcionális jelenik meg. Az emberek kollektív tudatában létező nyelvi eszközrendszer lép működésbe a gondolatcsere, kommunikáció céljából. A fonetika kiindulási pontja a nyelv beszédszerveinkkel létrehozható és érzékszerveinkkel felfogható formája, a hangtest. A hangtest formai és funkcionális sajátosságainak feltérképezése, leírása képezi a fonetika egyik fő feladatát. A másik feladata az egész beszédfolyamat, a teljes beszédlánc feltárása, amely öt lényegesen eltérő szakaszra bontható. A hangok képzését, szerkezetét, fizikai tulajdonságait, biofiziológiai átalakulásait az emberi testben stb. relatíve pontosan meg tudjuk határozni és leírni a rendelkezésre álló eszközök segítségével. „Ugyanakkor a tudomány még nem tud választ adni a bennünket olyannyira izgató kérdésre: milyen működési modell szerint, hogyan szervezi meg a központi idegrendszer az agyban tárolt jelkészletből a beszédet? Új eredményeket . . . a sejtbiológiai kutatásoktól várunk” (i. h. 15). A Bolla Kálmán és munkacsoportja által felvetett kérdés rávilágít arra, hogy a mai fonetikai kutatások kiléptek a hagyományos keretek közül. Csak az egész kötet szellemét is átható kollektív szakismeretek elfogadása hozhat előrelépést az eddig megfogalmazhatatlannak hitt problémák megértésében. „Feltehetően — írja Bolla Kálmán — a beszédképzés kortikális szakaszáig kell visszamennünk ahhoz, hogy megnyugtató megoldást találjunk a hangtan egyik alapvető problémájára, a beszédhang és a fonéma viszonyának tisztázására” (i. h. 15).

A nyelvészeti fonetika szakrendszerében a beszéd folyamat belső szerkezeti tagolódásának megfelelően öt ágazatot kell vizsgálnunk: 1. kortikális (idegi—agy) fonetikát 2. artikulációs 3. akusztikai 4. auditorikus és 5. perceptorikus (elfogás-megértés) fonetikát.

Ha ezek alapján áttekintettük a beszédláncot a kiindulási ponttól (a beszélő agyközpontjától) a befejező szakaszáig (a hallgató agyközpontjáig), akkor kimerítettük a beszéd folyamat kifejezési és megjelenési formájának leírását, s közben olyan új fogalmakkal kell a nyelvészeknek is megismerkednie, mint a neuréma, kinéma, akuszéma, szonéma stb.

A beszéd folyamat, a teljes beszédlánc megismerése mellett szükség van az empirikus megmagyarázható beszédjelenségek nyelvi funkcióinak meghatározására. A nyelv gondolatkifejező és kommunikatív szerepében két egymással szoros kölcsönhatásban álló funkciót hordoz: jelmegeztetítő (konstitutív) és jelekülönítő (differenciáló, disztingtív). A fonológiai elmélet az utóbbit tekinti meghatározónak és a fonéma fogalmát erre építi fel.

Az egész fonetikai folyamat működés-modelljét jól szemlélteti Bolla Kálmán ábrája (i. h. 20), talán didaktikai szempontból jó lett volna az új fogalmakat a cikkbeli formában jegyezni az egyes fázisok alá. Igaz, hogy ezáltal az ábra még zsúfoltabbá vált volna.

Két új terminus technicus bevezetését is javasolja a szerző. Az intonáció fonetikai használata helyes, a prozódia azonban a verstanban már lefoglalt elnevezés, az időmértékes verselés szabályainak rendszere értelmében. Zavaró és az egyértelműséget kizáró lehet egy szakszó kétféle funkcióban való használata, különösen akkor, ha a köztudat már korábban egy alapvetően más területhez erősen hozzákötötte. Gondoljunk csak az „irodalmi nyelv”: „szépirodalmi nyelv” terjedelmes és máig is lezáratlan terminológiai vitájára. Ugyancsak jól áttekinthető a fonetika felosztását bemutató ágas rajz (i. h. 22) is. Az ábra a teljes rendszerezést elének tárja, de a cikkben nem mindegyik alcsoportról esett szó: pl. a fonéma realizációjáról (alapváltozat, variációk, variánsok) és fonetikai szerkezetekről is csak érintőlegesen ír, bár ezek a területek még további kutatásokat igényelnek a szerző szerint is.

A fonetikus írás problémáiról szólva Bolla Kálmán másik tanulmányában először arra utal, milyen tudományos igény hozta létre a gyakorlati írástól különböző fonetikus átírások szükségességét. A nyelv hangszerkezetét tökéletes-pontossággal tükröző egységes írásrendszer azonban mindmáig nem jött létre. Ennek okai ismertek. Kevésbé elfogadható az az apróságnak tűnő terminológiai „változatosság”, amellyel az idevonatkozó szakmunkákban találkozunk. A korábban ismert, az egyetemi oktatásban is használt Papp István, illetve Molnár József által írt kézikönyvekben a Nemzetközi Fonetikai Társaság

(ISPhS) által javasolt átírás neve francia rövidítésben (APhI) szerepel, míg Bollánál következetesen az angol elnevezésből származó rövidítés szerepel (IPA) — International Phonetic Alphabet. Országgh László Angol—magyar nagyszótára a nemzetközi fonetikai társaság nevét kétféleképpen is felveszi: A. Ph. I. = Association Phonétique Internationale; illetőleg: IPA = International Phonetic Association. Az előző a francia név franciás rövidítése; a utóbbi a társaság angol nevéé. Csakhogy Bolla az IPA betűszót nem a társaság, hanem a fonetikai ábécé nevéül szánja. Kérdés: összhangban van-e ez a nemzetközi gyakorlattal? Molnár József a magyar beszédhangok atlaszában a társaság francia nevétől „APhI-féle” vagy „APhI-átírás”-ról beszél (31), nem az ábécére utal. Örvendetes lenne, ha a terminológiai sokféleséget nem szaporítanánk ott, ahol már kialakult és jó hagyományaink vannak. Éppen a szerző hívja fel arra a figyelmet, hogy a tudományok egyre egyetemesebbé válásával mindinkább az egységes jelölésekre kell törekednünk. Nálunk pedig az APhI-val szemben inkább a Setälä-féle, illetve a magyar egyezményes átírás használatos. Csak mellékesen jegyezzük meg, milyen súlyos nehézséget okoz a közoktatásban meg az egyetemeken is, hogy a Setälä — átírás mellett — amivel idestova egy évszázada dolgozik a magyar és finnugor nyelvészet — meg kell tanítani ezt a nyugati rendszert is, sőt harmadikként a magyar népnyelvi átírást, hiszen a nyelvjárási studiumban anélkül nem lehet elolvasni egy nyelvátlasz-térképet sem.

Bolla megadja a magánhangzók és mássalhangzók alaptípusainak jelölésére használatos egyezményes jeleket az APhI (szerinte IPA) átírásban, majd alkalmazza ezt a rendszert a magyar hangállományra (i. h. 29—30 és 33—4). Kiegészítésül elkészíti a magánhangzók minőségi és mennyiségi eltéréseinek jelzésére használatos mellékjelek táblázatát is (i. h. 30, 32), bemutatja az így nyert fonetikus jeleket, például (i), (æ), mediális képzésű; (i'), (e'), (a') labiálisabb képzésű stb. Itt az olvasó kezdi úgy érezni: nem sok választ el attól, hogy ez a rendszer utólerje bonyolultságában a Setälä átírást. A szerző fontos megjegyzéseket és javaslatokat fűz a magánhangzók átírásához ott, ahol az eddigi APhI-rendszer sem volt következetes. Például a legelső nyelvállású magánhangzók átírása a módosítás szerint: {[æ] — palatális illabialis és [E] palatális labiális; [a] — veláris illabialis és [α] veláris labiális. Ezzel a legelső nyelvállású magánhangzók átírása teljesen egyértelművé tehető, de kérdés: tudják-e majd szedni a nyomdák? Javasolja továbbá a magyar nyelv alsó nyelvállású veláris labiális hangjának egyértelmű jelölésére az [ɔ]-t, szemben a Molnárnál, Szendénél, Magdicsnál, Simonnál használt [a]-val. Bolla azzal érvel a mindenképpen örömmel fogadható egységesítés mellett, hogy e hangnak akusztikai és percepciós kísérletei egyaránt az új jelölés mellett szólnak. Kitér még az ugyancsak vitás palatális illabialis hangok (az ún. „e” típusú) jelölésére is, valamint a hosszú—rövid hangzópárok minőségi megkülönböztetésének olykor indokolatlan voltára.

Néhány, elsősorban az egyetemi oktatásban már bevált módszerbeli kérdésre szeretném itt felhívni a figyelmet. A magyar magánhangzó rendszer fonetikus átírásának táblázatára és a későbbi fiziológiai és röntgen képek alapján készült arcsmákra vonatkozik a megjegyzés. Helyesebb lenne a jobb és bal oldalt felcserélni mindkét esetben. A megszokás is ezt diktálja, hiszen az írás iránya balról jobbra halad, jobbra van tehát az „előre”. A hanghasonulások irányának megjelölésekor is így élünk az előre — és hátraható hasonulás fogalmával. Helyes lenne, ha a fiziológiai séma és a hangrendszer-ábra is ennek megfelelő irányú és állású lenne, vagyis: jobbra van előre és balra van hátra. Az arc keresztmetszetében is jobbra legyen a száj, az orr. Ha most az arc-séma aljára a csücsből induló magánhangzó-rendszert (vö. Molnár, A magyar beszédhangok atlasza 20; 31) ráhelyezzük, pontosan el tudjuk képzelni a palatális-veláris sor elhelyezkedését és képzését a nyelvmozgás szerint. Bal oldalon helyezkednek el a veláris magánhangzók, a jobb oldalon a palatálisok, mint ahogy képzésük egy mozzanata valóban így is történik a szájüregben a nyelv mozgásakor (elől képzett — hátul képzett hang).

A magyar mássalhangzók fonetikus átírási táblázatában célszerűbb lenne a zöngétlen hangot vezérelmeként elsőnek felvenni (*p*), mivel ez a „tisztza” változat: csak zörejből áll. Könnyebben fogható meg a képzése, mint a zörejt zöngé elemmel kombináló zöngés mássalhangzóé (*b*).

A korábbi hazai fonetikai munkánkban sincs egységes és végleges állásfoglalás a *gy* és *ty* hangok rendszerbeli hovatartozását illetően. A képzés módját tekintve Bolla Kálmán fonetikus átírási rendszerében a *gy*-t [J] és *ty*-t [c] egyértelműen orális zárhangnak minősíti, vagyis nem az affrikáták sorába állítja őket. A résmozzanatot elhanyagolhatónak tartja képzésükben (hasonlóan a kötetben szereplő Lotz-féle rendszer 253; Vértes O. András 159). A kötet más szerzői azonban affrikátaként emlegetik a fenti hangokat (pl. Kassai Ilona Magdicsra utalva 126 és önállóan 137). Hasznos lenne ebben a kérdésben is egységes álláspontra jutni legalább egy kötetben belül. Didaktikailag jobbnak tartjuk a két hangot affrikátaként felfogni.

Új kezdeményezés viszont az intonációs átírás, a szupraszegmentális hangsajátságok fonetikus lejegyzése. Ennek hasznosságát a gyakorlat fogja beigazolni. Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy a beszéddallam jelölésére a Setälä-féle átírási rendszernek megvannak a maga sajátos eszközei, ha nem is teszik tehetővé a dallam ilyen részletes követését.

Bolla Kálmán állította össze a kötet egy újabb fejezetében a magyar hangalbumot, mint a fonetikai kutatás és leírás sajátos eszközét. Bemutatja vizsgálati eszközeit és módszerét, majd elénk tárja 47 tablón a magyar beszédhangok artikulációs és akusztikus diagramjait. Magától értetődik az összevetés a Molnár József által készített, korábban megjelent (1977) hasonló munkával. Bolla táblái bővültek oszcillogrammal, lingvogrammal, amplitudómetszettel és örvendetes, hogy jelentősen javult a röntgenogramok minőségére is. A nyelv vonala is jól látható itt, de a megrajzolás megis szükséges. A tükrös palatogramról készített sematikus rajz hiányzik csak az említett atlaszhoz viszonyítva, de jó minőségű palatogram esetén ez elhanyagolható.

A hangtani kézikönyvek eddig kevésbé részletes tárgyalásban foglalkoztak a beszéd folyamat és a hangok akusztikus oldalával, nyilván a kísérleti eszközök hiányban. A kötet ezt a hiányt pótolja Kassai Ilona (Akusztikai alapfogalmak, A magyar beszédhangok időtartamviszonyai), Vértés O. András (A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései, Az artikuláció akusztikus vetülete) igen részletes és Szende Tamás rövidke (A levegőnyomás szerepe a hangképzésben) cikkével.

Az akusztikai fonetika a beszédhangot három dimenzióban vizsgálja: intenzitás, frekvencia és idő. A hangjelenségekkel mint fizikai realitásokkal foglalkozik a fizikai akusztika. Ugyanígy fontos a szubjektív akusztika a beszéd szempontjából, amelynek tárgya a hangélmény és hangérzet. A fizikai tulajdonságok számszerű adatai és a szubjektív értékelő fogalmak között nincs mechanisztikus összefüggés.

A szubjektív akusztika alapfogalmai a hangmagasság, a hangosság és a hangszín, amelyek megfelelnek a hang frekvenciájának, intenzitásának és minőségének. Idetartozik még a hang megszólalásától a lecsengéséig tartó reális idő és a szubjektív időtartam összefüggése is. Kassai Ilona vizsgálatai a hangingerre vonatkozó észlelési és különbségi küszöbök, valamint a szubjektív lépcsők megállapítására irányultak.

Fontos mérésekkel járult hozzá a szerző a magyar beszédhangok időtartamának és időtartamviszonyainak korszerű megállapításához. Táblázatokba foglalva közli beszédhangjaink időtartam-átlagait hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, illetve hangsor elején, belsejében és végén. A szerző állást foglal a hosszú mássalhangzók önálló és teljes értékű fonéma-voltát illetően fizikai mutatóik alapján (l. még Szende Tamás: NyK 82: 418). Eredményei elismerést érdemelnek, a korábbi kevésbé pontos műszeres adatokhoz mérve jelentősen javítják ismereteinket a tárgyalt kérdéskörben.

Vértés O. András részletes tanulmányai (Az artikuláció akusztikus vetülete 155—64; A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusoktól 1945-ig; A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései 71—114) a magyar beszédhangok akusztikai elemzésének fontosságára, gyakorlati hasznára is rávilágítanak. A hangok színképének meghatározása révén a leíró hangtan a történetinek alapjává válik. A hangváltozások akusztikai vizsgálata segítség lehet a nyelvtörténeti viták eldöntéséhez, itt főleg az első két formánsnak és a locusoknak a szerepe kiemelkedő.

A szerző több vonatkozásban vizsgálta a korábbi mérések eredményeit, elsősorban Magdics Klára adatait ellenőrizte. Igen alapos mérésekre volt szükség ahhoz, hogy az eddigieknél pontosabb képet kaphassunk pl. a magánhangzók színképének változásáról. Ugyanakkor megjegyzi, hogy: „Még szórási adatainknak sem tulajdoníthatunk abszolút értéket; közlésüknek az az értelme, hogy egy-egy számadat, mely jelentősebben eltér az irodalomban közöltektől, talán felhívja későbbi kutatók figyelmét az elemzésnek némely kevésbé tisztázott részletére” (i. h. 81). Vértés O. András rámutat arra hogy a módszerek további finomítása szükséges ahhoz, hogy pl. a formáns szélességére vonatkozó vizsgálatok igen eltérő eredményei közelíthessenek egymáshoz. Részletesebben foglalkozik a szerzőnéhány, a szakirodalomban máig is vitás kérdéssel. A viták eldöntéséhez nagymértékben járulhatnak hozzá az eszközfonetikai elemzések, hiszen ezek viszonylagos objektivitást tartalmaznak az empirikus kísérletekkel, vizsgálatokkal szemben.

Ilyenek pl. az [e]-féle hangok: [e], [e:], [ɛ], [ɛ] megkülönböztetése, van-e az országos ejtéstől eltérő tipikus budapesti [e] hang? Nyíltabb-e vagy zártabb a dunántúlihoz viszonyítva? A hangkörnyezet hogyan befolyásolja a magánhangzók minőségét és mennyiségét? Egyszerű hangoknak vagy kangkapcsolatoknak minősülnek-e az affrikáták? stb. A kérdések megválaszolása minden esetben a mérések számszerű adatain alap-

szik. A szerző állásfoglalása szerint a magánhangzók környezete hat mind minőségére, mind mennyiségére. „Úgy látszik, hogy míg a minőség alakulására — legfőképp — mássalhangzó képzési helye hat, addig a mennyiségére — elsősorban — a mássalhangzó képzésmódja” (i. h. 79).

Tarnóczy szerint sem lehetett kimutatni különbséget a kétféle [e] minősége között. Vértés O. András hangszíneként azonban e két hang formáinak határozott különbségről tesznek tanúságot. A zárhangokra, réshangokra és affrikátákra vonatkozóan Fónagy Iván és Szende Tamás végeztek ezidáig (1969-ben) a legkorszerűbb vizsgálatokat. Vértés O. András mérsei újabbak, ő fonetikai szempontból pl. egyértelműen affrikátának minősíti a [čč] és [jč], alveolopalatális hangokat, azokkal szemben, akik a zárhangok körébe sorolják őket (106). Ideje lenne, hogy a mérések alapján a jelenleginél határozottabban és egyértelműbben kezeljék e hangokat a tankönyvek is — mert ott megengedhetetlen a felfogások tarkasága.

Az artikuláció helyének és módjának az akusztikumban való tükröződését, megjelenését mutatja be a magánhangzók és mássalhangzók teljes fonetikai sorozatán Vértés O. András másik tanulmánya az akusztika köréből. Meggyőző, hogy a hangszínekép egyes formáinak rajza és a nyelvvállás, az ajakműködés, a különböző szűkületek: a nyelv, ajak, fogak stb. artikulációja között szoros összefüggés mutatkozik. Külön foglalkozik a szerző a hangrendszer elemzésén túl a szupraszegmentális tényezők: a hangerő, a hangsúly a hangzóság, a hanglejtés stb. akusztikus vetületével is, a beszéd folyamat ezen kísérő jelenségeinek jobb megismerése előtt új utat mutatva. Vértés O. András tanulmányai azt igazolják, hogy a hangállomány akusztikai elemzése nélkülözhetetlenné vált, nemcsak a hangtan-kutatásban, hanem a nyelvtudomány egyéb ágaiban is.

A kötet logikus szerkesztési rendjét felborítva itt szólnunk Vértés O. András harmadik tanulmányának jelentőségéről, azt is illusztrálva, hogy az egyes szerzők szaktudományuk minden ágazatában otthonosan tevékenykednek és alkotnak.

A szerző nemrég megjelent önálló hangtan-történeti kötete után, annak folytatásaként áttekintette a magyar leíró hangtan-történetét az újgrammatikusoktól egészen 1945-ig. A legjelesebb külföldi és hazai eredményeket bemutatva, szembesítve és értékelve felhívja a figyelmet a kutatások hiányosságaira, adósságaira (pl. Hegedűs Lajos 78 ornánysági hanglemezőnek feldolgozatlanására, amely beszélt nyelvi fólvételeket tartalmaz 1946-ból).

Felidézve a Bolla Kálmán által felvázolt fonetikai mechanizmus működési ábráját (i. h. 20), itt nyomon követhetjük azt az utat, amely a hallgatóban egy-egy közlés vétele után lejátszódik. A hallgató a jelsort felfogja, dekódolja, s ekkor megérténik az, amit a beszéd megértésének nevezünk köznapi fogalommal.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy „a beszédtevékenység és a beszédmegértés szoros és elválaszthatatlan egységet képeznek: ez a beszéd kétféle aspektusa, mindkettő a beszéd alkalmazása” — írta le Révész György már 1940-ben. Ezt a korszerű szemléletet tükrözi a kötet is, amely a fenti módon kapcsolja össze a beszéd, a beszéd tényezőinek és ezek megértésének folyamatát, egyes fázisait. Pauka Károly (A beszéd megértése 175—231) Kainzra hivatkozva mutat rá arra, hogy a beszédmegértés előtt már jelen vannak a megértési folyamatok, a beszédmegértés azonban logikai szimbólumokkal történik. „A beszédmegértés egy értelem adekvát újrafelépítése, amelyet a beszélő beszédjelekkel objektíve ábrázol, a megértés a reszubjektíválás különleges esete” (i. h. 176—7). Pauka véleménye szerint Kainz ebben a megállapításában sokkal valóságosabb felfogását adja a beszédmegértésnek, mint sok lingvisztikai munka szerzője, akik a hallgatót passzív szereplőnek tekintik, és a dekódolás egyszerű fogalmával megeleghszenek.

A beszéd megértési folyamatában a bemenetnél jelentkező stimulusok nem szervezeten üzenetek vagy elkülönült jelek, hanem mintákat, csoportokat alkotnak. A csoportosított a szervezet veleszületett és tanult sajátossága: a szenzoros ingerek a perceptuális folyamatok miatt egészekké állnak össze. A csoportosítást elősegíti a téridőbeli közelség, a hasonlóság és a folytonosság. A jelnek a változó elemek mellett vannak minden körülmények között azonosan maradó elemei, ezek index-szerűen a jel tartozékai. A fonéma-azonosítás során ezeket az indexeket használjuk fel.

Pauka Károly a beszédmegértés folyamatát igen részletesen bemutatja, nem melldözve az idevonatkozó fontosabb elméletek, nézetek ismertetését sem. A leghasznosabbak a terjedelmes fejezetek végén található összefoglalások, amelyekben a szerző néhány sorban tömören összefoglalja a lejátszódó folyamatok-lényegét. A szerző fül—orr—gégész, természetes tehát, hogy szakmájában igazán otthon van. Ezt példázza az emberi-fül működésének, felépítésének részletes leírása, szakorvosi jellegű interpretálása. Itt mutatkozik meg igazán a team-munka jelentősége. A nyelvész a fiziológia bonyolult rendszerébe csak a

határtudományok művelőinek segítségével hatolhat be. Óvakodni kell azonban attól, hogy a túlzott aprólékosság és az orvosi terminológia elburjánozzék egy alapvetően nyelvészeti jellegű munkában. Kissé aránytalanul hosszúnak éreztük A hallási rendszer felépítése és működése című alfejezetet (186—208), amely emiatt nem szakemberek számára nehezen követhető. Igen jó ellenben az összefoglalás itt is, ez segít a folyamatok tisztázásában.

A szerkesztő és munkaközössége nagy érdeme, hogy a percepciós folyamatot teljes — elsősorban külföldi — szakirodalmában feldolgoztatta és beépítette a kötetbe. Ez a rész az eddigi hazai leíró hangtani munkákból nagyrészt hiányzott. A beszédmegértés a beszédtevékenységnek szerves része, enélkül az egész folyamat tárgyalása és bemutatása csak részleges lehet.

Ugyancsak határtudományt képvisel a kötetben Gósy Mária tanulmánya az élőbeszéd hibáiról. A hibák forrásairól és lektúdzásuknak lehetőségeiről a logopédus szakember hivatottságával ír. Igen alapos felkészültséget kíván a ma és a jövő kutatóitól, tanáraitól, hallgatóitól a fonetikának ez az új szempontú, de kutatásának egyik lehetséges útja. Idézhetjük itt Hirschberg Jenő hasonló véleményét, melyet saját szakterületére vonatkozóan fejtett ki: „a foniáter orvos orr—fül—gégész, nyelvész, logopédus és pszichológus kell, hogy legyen egy személyben, mivel feladatai nem nélkülözhetik e határtudományok ismeretét” (Hirschberg: *ÁNYT* 10: 34—35). Hasonló követelményeket támaszt a nyelvészekkel szemben is a mai kor színvonalán álló fonetika-kutatás, azzal a kiegészítéssel, hogy némi jártasság az elektrotechnikai berendezések világában sem fölösleges.

Szende Tamás a mai magyar nyelv fonémáit mutatja be a megkülönböztető jegyekre épülő fonológiai elvek alapján (258—263). E témakörnek a szerző elismert magyar szakértője: erről tanúskodik korábbi könyve „A beszéd folyamat alap tényezői” (Bp. 1976. Akadémiai Kiadó 78—103] vö. Wacha Imre: *NyK* 82: 410—405; vö. még Szépe „Alacsonyabb nyelvi szintek” című tanulmányával: *ÁNYT* 6:359—466: ő fejt ki első ízben a magyar fonológia kérdéseit „az egyetemes fonológiai keret” felhasználásával). Szende Tamás újra áttekinti a fonéma-fogalom kialakulásának történeti előzményeit, a fonémáról kialakult legfontosabb véleményeket szembesíti és értékeli, kiemeli a fonéma létének önállóságát és szükségességét (234—237). A Bolla Kálmán tanulmányában említett kérdésekre Szende Tamás cikkéből kapjuk meg a választ: a fonéma és variáns viszonyát, meghatározását. A szerkesztő ezáltal ügyesen kerülte el a témakörök érintkezéséből adódó fölösleges ismétléseket.

A tanulmánykötet igényes megszerkesztése és tartalma tükrözi a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán végzett tudományos kutató munka nagyarányú fellendülését, folyamatoságát és magas szinten tartását. A kötet minden bizonnyal a mai magyar nyelvészeti hangtani kutatások egyik legjelentősebb produktuma és dokumentuma, nélkülözhetetlen eszköze lesz minden e téren oktató vagy kutatni szándékozó szakembernek.

KOVÁCS ÉVA

Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre

Nyelvtudományi Értekezések 109. sz. Budapest 1981. 65 l.

A bölcsészdoktori értekezésnek íródott mű terjedelmes elméleti résszel kezdődik (8—25), mely a szakirodalom igen alapos átnézéséről tanúskodik. Ezután a kölcsönzés helyesírasi, hangtani és alaktani kérdéseit tárgyalja egy-egy fejezetben (26—48), végül bő példaanyaggal illusztrálja (49—55) a magyar orvosi nyelv angol elemeit, s ezeknek a magyar szókészletre gyakorolt hatását. Függelék gyanánt a szógyűjtéshez használt forrásmunkák jegyzéke, valamint egy rendkívül gondos és jól használható bibliográfia zárja a könyvet. A munka két szempontból is figyelemreméltó. Egyrészt, mert a szakirodalom a magyarba kerülő kölcsönszavaknak, a kölcsönzés okainak és szinkrón mechanizmusának a kelletnél kevesebb tudományos figyelmet szentel (mintha a kölcsönöző szepülő volna a nyelv arcán). Másrészt, mert Kontra szaknyelvet vizsgál, olyan területet tehát, mely túlesik a közfigyelem horizontján s így zavartalanabban kölcsönöz, jobban mutatja az adaptálódás állomásait, mint a köznyelv (sajtó, rádió) — bár ezekből is kapunk néhány szép példát. Munkájához a szerző kicédulázta 51 orvosegyetemi tankönyv indexéből az angol szavakat s visszakereste ezek előfordulásait a szövegekben. Az így nyert adatokat nem közli, de példáit ezekből meríti.

Kontra — Haugen nyomán — áttekinti a szókölsönzés lehetséges típusait: direkt kölsönzés (*stress*); hibrid kölsönzés vagy részfordítás (*farmertüdő*); indirekt kölsönzés, amikor morfémiák átvétel nincs — ennek fajtái: tükörzavak (*sham rage* → *áldühösség*); tükörjelentések, amikor meglevő szavak kapnak új jelentést, mégpedig 1. analóg szavak, ahol alaki hasonlóság van (*realizál* 'megvalósít') → 'ráébred'), 2. homológ szavak, ahol alaki hasonlóság nincs (*köldökzsinór* 'magzat vezetőke' → 'úrhajós vezetőke', az *umbilical cord* alapján), 3. homofón szavak, ahol az alaki hasonlóság véletlen (*buli* 1. kártyaműszó, 2. jégkorongműszó). Az indirekt kölsönzés illetően felosztása azonban felzárkózott. A homológ szavak is tükörfordítások (tkp. egyszavas calque-ok), minthogy létrjöttükhöz az átvevőnek értenie kell az eredeti kifejezésben rejlő metaforát (erre Kontra is céloz az 53. lapon). A német *Mondföhre* → *holdkomp* tükörfordításban a *komp* éppúgy metaforikus bővülésen esik át, mint a *köldökzsinór* az úrhajósra való alkalmazáskor; hogy a metafora két tagja szöösszetételt alkot-e vagy sem, az szintaktikai kérdés, szemantikai jelentősége nincs. Másrészt a *realizál* 'ráébred' és a *buli* 'jégkorongműszó' is egyívő tartozik: az átvevőnek nem kell tudnia, hogy az angolban valamikor metaforikusan keletkezett a *realise*-nak e második jelentése — számára a két *realizál* éppúgy homonima, mint az etimológiailag teljesen más eredetű *buli*¹ és *buli*². Azaz: poliszémia és homonímia (-fónia) között szinkron szempontból nincs értelme különbséget tenni. Az analóg, ill. homofón kölsönzések valójában direkt kölsönzések, bár hangtani beilleszkedésüket befolyásolhatja, hogy homofónok egy-egy már meglevő (történetesen idegen eredetű) magyar szóval.

Az elméleti rész erősen túlméretezett az empirikus-adatelemző anyag rovására, ehhez képest nem tud elég újat mondani. A definíciók, felsorolások egy része öncélú, az okfejtést nem viszi előbbre, mint pl. Ullmann nyelvészeti modellje (5), vagy az a képlet, miszerint „a magyar nyelv. . . egy mH_{ny} halmaznak tekintendő” (37), de helypazarlás az ilyen idézet is: „A szó egyike a nyelv fundamentális egységeinek. Forma és tartalom dialektikus egysége” (13). Sokat markol és keveset fog magának a kölsönzésnek a definíciója, melyet a szerző — Hockett nyomán — így ad meg: „Ha A beszélt utánozza B beszédének valamilyen vonását, akkor a kölsönzés folyamata játszódik le” (10). Mint-hogy minden nyelvi változás így terjed, vagyis minden nyelvi jelenség így valósul meg, beleértve a spontán sajátnyelvi hangtörvényeket meg a belső keletkezésű szavakat is, e definíció egybemossa a kölsönzést az innovációval, tehát rossz. Bloomfield (*Language* 444 l.) vagy — a Kontra bevezetőjében is idézett — Haugen jobb kiindulási alap volna.

Elvben elfogadható Kontra álláspontja, hogy a kölsönzéshez kétnyelvű személyekre van szükség. A gyakorlatban azonban az „importőr” kiléte, nyelvtudása nem jellemzi kielégítően az import sorsát. Aki a Gem-kapcsot behozta, talán tudott angolul és *dzem*-nek mondta, mégis *g*-vel honosodott meg. Az autószerelő, aki a *tubeless tyre-t tubeless gum*-nak mondja (31), nyilván nem kétnyelvű! A bilingsvizmus — a Weinreich és Haugen által vizsgált közösségek létfórmája — a magyarországi angol kölsönzésben jelentéktelen tényező. Megkülönbözteti Kontra az „egy nyelvhez tartozó”, ill. a „két nyelvhez tartozó” szöveget (23), de példamondatai között ilyen különbséget nem látok, mindkettő hibátlan magyar szerkesztésű — mindpedig egy mondat nyelvi hovartartozását ez dönti el, nem a szavak etimológiai eredete.

Az „Alaktani kérdések” c. fejezetben új és meggyőző a szuffixum-helyettesítés és általában a kölsönzött kötött morfémiák tárgyalása; ezek jelentőségét alá szoktuk becsülni. Néhány megállapítás viszont a magyar nyelv, illetve az agglutináló nyelvtípus működésének félreértéséről tanúskodik. A magyarban a végződés c s a k szabályosak lehetnek, pl. a főnévi tárgy csak -t, a többesszám csak -k jelű lehet (ez utóbbi alól nagyrítván kivétel a tulajdonnév: *Fölcsendültek a Kinderszenen*, bár itt meg inkább egyes számú igét használunk). Kontra b) kategóriája tehát, a „nem teljesen beilleszkedett szavak, [melyeknek] átvevőnyelvi toldalékolása csak részben olyan, mint az eredeti szavaké” (43), a magyarban nem létezik. Végképp idegen a magyartól a c) csoport (ragozhatatlan szavak): a *know-how-t* is kell ragozni (íme a példa!). Nem áll a magyarra az sem, hogy „az alaktani beilleszkedés megkívánhatja a kölsönziszavak tövégi hangjának helyettesítését olyan átvevőnyelvi hanggal, amely lehetővé teszi a . . . szuffixációt” (43). A magyarban minden fonológiailag jólformált szó toldalékolható, a hanghelyettesítésnek tehát c s a k fonológiai oka lehet. A román *nunta* nem azért lesz *nunta* a csángóban, hogy ragozható legyen, hanem mert az *ã* → *a* helyettesítés hangtani kényszer, ugyanúgy, mint az angol [əu] → magyar *ó* (*disco* — *diszkó*), mely pedig Kontra szerint „minden változtatás nélkül” van átvéve (43). Akkor a *nunta* is!

Nem igaz, hogy az igei átvételeknél a képzővel való megtoldás a ragozhatóvá alakítás miatt van. A magyar (és a legtöbb nyelv) ugyanis ige t nem tud kölsönözni, csak igei tövet, az ige képző (*drén-ez, kód-ol*) magát az ige szót fejezi ki.

Hangtani téren Kontra azt vallja, hogy „az elfogadhatóságra kell a legfőbb figyelmet fordítani, és nem az ún. nemzeti hagyományokra” (39) — azaz közelíteni szeretné a kölcsönzavak kiejtését az eredeti formához: „... kívánatos lenne a természetes hanghelyettesítésekre alapítani” (41). Az elv izlés dolga, de a megvalósítást körültekintően kell végezni, nehogy egy működő hagyományt káoszba döntünk. Természetes hanghelyettesítést. „viszonylag objektív kísérleti eredményeket” (40) csak naiv beszélő (gyermek stb.) fog produkálni — a jövevényszavakat viszont éppen nem ők importálják, ráadásul a behozatal többnyire vizuálisan történik. A Bakos-szótárnak ezért nem rónám fel a *berksíri, bézik, bradzersh, bibop* átírást (40), mert valóban ez a művelt magyar norma. (Vannak Bakosnál igazi hibák is, melyeket Kontra joggal ró fel.)

A könyv legérdekesebb, legmeggyőzőbb része az utolsó fejezet, a szókészlettel foglalkozó. Csak sajnálni lehet, hogy gyűjtőmunkájának eredményét, magát a korpuszt: a magyar orvosi nyelv angol eredetű elemeit Kontra nem közli. Hatalmas munkát végzett: a magyar hosszú időre kincseshányója lehetne a nyelvi kontaktusok kutatóinak, olyan megbízható és ellenőrizhető anyag, amilyennel alig rendelkezünk. Csak annyit tudunk meg, hogy számuk legalább ezerre tehető. Nem lehetne módját találni a korpusz közzétételének?

NÁDASDY ÁDÁM

Dezső László (szerk.): Contrastive Studies Hungarian—English

Studia Comparationis Linguae Hungaricae. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 121 l.

Elvárható-e, hogy egy 1982-ben megjelent magyar tanulmánykötet szerzői idézzenek 1980-as (pl. Fisiak 1980), 1979-es (pl. Krzeszowski 1979) vagy 1977-es (pl. Eckman 1977) szakirodalmat? A recenzens a választ nem meri megkockáztatni. Annak, hogy az ismertetendő kötet szerzői közül senki sem idézi az említett munkákat, aligha az az oka, hogy lényegtelenek a kontrasztív nyelvészet szempontjából. Sokkal inkább az, hogy e kötet szerzői körülbelül 1975-ben készíthették tanulmányaikat. Így nem tehetnek róla, hogy most megjelent írásaikat kissé belepte a por.

Az első tanulmányban Csapó József az angol denominális melléknevek egy csoportját veti össze magyar megfelelőikkel (English denominal adjectives and their Hungarianian equivalents, 21—38). A szóképzés vizsgálata a magyar kontrasztív nyelvészetnek kevésbé művelt területe, így Csapó itt töretlen utakon jár, immár egy évtizede. A szerző azt vizsgálja, hogy 1. milyen angol főnevekből képezhetők milyen melléknevek, 2. milyen magyar főnevekből képezhetők milyen melléknevek, és 3. mik a két nyelv denominális melléknévképző szabályainak azonosságai és különbségei.

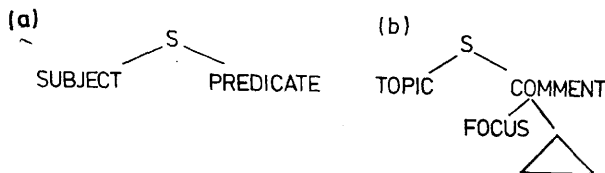
A vizsgálatot a Webster's Third-ből vett, konkrét, megszámlálhatatlan főnevekből képzett mellékneveken végezte el, a szótár definíciói alapján. A denominális melléknevek szótári definíciói általában rövidített mondatok (propozíciók) formájában vannak megadva, mégpedig úgy, hogy a definíció igei kiegészítője azonos a melléknév tövét alkotó főnévvel: *fearful* 'causing fear', illetve *félelmes* 'félelmet keltő'. A vizsgált mellékneveket Csapó hét csoportra osztja a definícióban szereplő igék alapján: 1. HAVE: *jeges* (víz): *icy* (water); 2. COMPOSED OF: *jég*(kocka): *ice*(cube); 3. CHARACTERIZED BY: *cloudy*: *felhős*; 4. RESEMBLING: *ezüstös* (haj): *silvery* (hair); 5. AFFECTED BY: *rozsdás* (fűnyíró): *rusty* (lawn-mower); 6. PRODUCING: *fagyos* (éjszaka): *frosty* (night); és 7. DERIVED FROM: *szén*(sav): *carbonic* (acid).

Az igék, attól függően, hogy milyen főneveket választhatnak ki denominális melléknevek képzésére, vagy specifikusak vagy nem-specifikusak. Az előbbiek valamilyen specifikus szemantikai jeggyel rendelkező főneveket választanak ki, mondjuk olyan anyag nevét, mely mind folyékony, mind színes (pl. *blood*). Ilyen esetekben nincsenek megkötések a denominális melléknévképzésben: *mud covers the ground*: *muddy ground*; *sár borítja a talajt*: *sáros talaj*. A nem-specifikus igék esetében nincs ilyen megkötés, az *abound* in csak azt jelenti, hogy valamiből sok van valahol, azaz valami bővelkedik valamiben, ami lehet megszámlálható is, megszámlálhatatlan is stb. A nem-specifikus ige tehát bármilyen főnévvel alkothat propozíciót, de nem minden propozícióból vezethető le angol denominális melléknév, pl.: *this area abounds in gardens*: **gardeny area*. A magyarban nincs ilyen megkötés: *ez a vidék bővelkedik kertekben*: *keretes vidék*.

Csapó dolgozatának elsősorban az elméleti kontrasztív nyelvészet szempontjából van jelentősége. A gyakorló angoltanár azonban amennyire örül a specifikus/nem-specifikus igék szembeállításának, annyira hiányolja az elméleti distinkció alkalmazását, vagyis a nem képezhető mellékneveknek egy bő (ha nem is kimerítő) listáját.

A második tanulmány É. Kiss Katalin munkája (Hungarian and English: a topic-focus prominent and a subject prominent language, 39—59). É. Kiss a magyar és az angol szintaktikai összevetésével azt a Ch. Litől és S. Thompsontól származó tipológiai feltevést támogatja meg, mely szerint azok a nyelvek, melyekben az alany és az állítmány kettőssége szervezi a mondatokat, szisztematikusan eltérnek azoktól, amelyekben a topic és a comment a mondat alappillérei. Mindkét nyelvben működik mindkét szervező elv, de az angolban az alany—állítmány elv, a magyarban a topic-comment elv az elsődlegesen fontos. Következésképp a magyar szintaktikai transzformációk zömében a topic és a fókus a kardinális elemek, az angol transzformációkban viszont az alany és az állítmány.

Az angol mondatok alapvetően (a), a magyarok alapvetően (b) típusúak. Az angolban is megfigyelhető a kommunikatív elvű mondat szerkesztés: különféle transzformációk

alkalmazásával alannyá tehető az egyes topikalizálható elemek, pl. Dative Shift and Passivization: *John was given the first prize by the committee*, ahol a *John* a topic, szemben a *The committee gave the first prize to John* modattal; Raising: *John seems to be able to win* (ahol a *John* a topic) szemben az *It seems that John is able to win* mondat (ahol az *It* a topic) stb.

A magyarban a nyelvtani viszonyokat a végződések jelölik, s a mondatok felszíni szerkezetében a mondatrészek sorrendjét a kommunikatív (topic-fókus) elv határozza meg. Az alapvető felszíni struktúrákat generáló transzformációk a kötelező fókus-transzformáció és a választható topikalizáció. A *kereste a felügyelő a gyanúsítottat a bárban* mélyszerkezetet a fókus-transzformáció *a bárban kereste a felügyelő a gyanúsítottat* szerkezeté alakítja, melyből tetszés szerint topicalizálható az a *felügyelő* elem (*a felügyelő a bárban kereste a gyanúsítottat*) vagy az a *gyanúsítottat* elem (*a gyanúsítottat a bárban kereste a felügyelő*).

É. Kiss tanulmányának nyelvi bizonyító anyagát saját magyar és angol intuíciónál meríti. Az olvasó nem tudja, mit takar a szerzőnek az a kijelentése, hogy a (37.b) jelű mondatot „a legtöbb adatközlő elfogadhatatlannak tartja” (55). É. Kiss második emelési szabálya (56) ilyen mondatokat ad (az ő számozásával):

- (40a) *János azt mondta, hogy azt szeretné, ha moziba mennék.*
 (40b) *János azt mondta, hogy moziba szeretné, ha mennék.*
 (40c) *János moziba mondta, hogy szeretné, ha mennék.*

A recenzens intuícója (40c)-vel kapcsolatban az volt, hogy ezt aligha mondaná. Saját intuícóját szembesítette — *ha* nem is statisztikailag szalonképes bizonyító anyaggal, legalább — 103 magyar diák (70 nem-bölcsész egyetemista és 33 gimnazista) intuícójával¹. A kérdőívén ez állt:

Állapítsa meg, hogy az alábbi mondatok jó (elfogadható) magyar mondatok-e. Ha igen, ne írjon a mondat alá semmit. Példa: Jancsi szerette Juliskát.

Ha egy mondatról az a véleménye, hogy nem elfogadható, írja át úgy, ahogyan Ön mondaná. Példa:

- Mért te megnézted a meccset?
 Mért nézted meg a meccset?

Kilenc mondatot vizsgáltunk, közülük a 3. É. Kiss (40a)-jával azonos, a 9. a (40b)-nek, a 6. a (40c)-nek felel meg.

- (3) *János azt mondta, hogy azt szeretné, ha moziba mennék.*
 (9) *Péter azt dűnyögte, hogy színházba szeretné, ha mennék.*
 (6) *Maresi meccsre mondta, hogy szeretné, ha mennék.*

¹ Köszönetet mondok Molnár László professzor úrnak (DOTE) és Szabó-Pap Juditnak (KLTE) azért, hogy lehetővé tették a vizsgálatok elvégzését.

Eredmények:

A (40a)-val azonos (3) mondatot 39-en nem változtatták meg, 49-en *János azt mondta, hogy szeretné, ha moziba mennénk*-re írták át és 15-en szempontunkból irrelevánsan változtatták meg.

A (40b)-nek megfelelő (9) mondatot négyen nem változtatták meg, 89-en *Péter azt dűnnyögte, hogy szeretné, ha színházba mennénk*-re írták át, 10-en pedig irreleváns változtatást eszközöltek.

A (40c)-nek megfelelő (6)-ot öten nem változtatták meg, 80-an *Marci azt mondta, hogy szeretné, ha meccsre mennénk*-re változtatták, 15-en pedig irreleváns változtatást eszközöltek.

Az eredményekből három dolog következik. Először: (40a)-t sokkal többen tartják jónak (sokkal többen nem változtatják meg) mint (40b)-t és (40c)-t. Másodsor: (40b)-t 89-en visszaalakították (40a)-ra, vagyis sokan az első fókusz-emelést nem szívesen hajtják végre. Harmadsor: (40c)-t 80-an visszaalakították (40a)-ra, vagyis a kétszeres fókusz-emelést a vizsgált diákoknak közel 80%-a nem tartotta elfogadhatónak. Megjegyzendő, hogy hárman a kétszeresen fókuszemelt mondatot egyszeresen fókuszemeltre változtatták (*Marci azt mondta, hogy meccsre szeretné, ha mennénk*).

É. Kiss Katalin a magyar topic-fókusz-prominens jellegének és az angol alany-prominens jellegének fókuszba állításával gazdagította az elméleti kontrasztív nyelvészetet. Tanulmánya alapul szolgálhat angolul tanuló magyarok és magyarul tanuló angol-ajkúak számára készítendő szörendi gyakorlatok írásához is.

A harmadik tanulmány Korponay Béláé (A double-faced case category, 61—73). A magyarban a causalis-finalis -ért mind okot, mind célt kifejezhet, hasonlóan az angol for prepozícióhoz. Az összetevés nyelvi alapjául két modern regény, a szovjet B. N. Akszenko prepozíciókról szóló könyve és egy szótár szolgált. Korponay elemzésében az angol oki viszonyt gyakran

PATIENT + STATIVE V/A + CAUSE

szerkezet fejezi ki, ahol a magyar causalis-finalisszal jelölt főnévnek vagy főnévi csoportnak megfelelő angol CAUSE-t a for prepozíció vezet be. E konstrukcióknak két típusa van. Az egyikben az ige személyes szimpátiát vagy ellenszenvet fejez ki (= personal likes or dislikes), pl.: *He was admired for his simplicity: Egyszerűségéért csodálták.* A másikban az ige 'valakinek okozott anyagi vagy morális kárért járó kompenzációt' fejez ki, pl.: *He was punished for stealing: Megbüntették lopásért.*

Befejezésül Korponay leszögezi, hogy elemzésének eredményei „majdnem triviálisak” (73). Egyetérthetünk vele abban, hogy ez egyáltalán nem baj, hisz a nyelvtanuló dolgát a trivialisok (pl. *A könyv ért jöttem: I came for the book*) megtanításával könnyebbé tehetjük, míg az eltérések állandó súlykolásával (pl.: *Kint ültem a napon: I sat out in the sun*) a tanulóknak inkább kedvét szegjük.

Nádasdy Ádám a vonatkozó névmások hasonlóságait és különbségeit veszi számba azzal a kimondott céllal, hogy megkönnyítse a magyarok számára az angol vonatkozó névmások használatának elsajátítását (Relative pronouns in English and Hungarian, 75—87).

A két nyelv vonatkozó mellékmondatai nagyjából hasonló szerkezetűek, ennek ellenére a magyarok angol beszéde telistele van nyelvtanilag vagy stilisztikailag hibásan használt vonatkozó névmásokkal. Nádasdy szerint ennek az az oka, hogy a nyelvtanok és nyelvkönyvek az élő nyelvhasználatot eltorzító rendszert tárnak a tanulók elé. A tankönyvek szerint például a személyes vonatkozó névmás, ha tárgyra utal, *whom, who, that* vagy \emptyset , ebben a csökkenő gyakorisági avagy fontossági sorrendben. A beszélt angol nyelvben azonban ennek épp a fordítottja igaz: a \emptyset a leggyakoribb, aztán a *that* következik, majd a *who*, s végül a *whom*. Nádasdy előrejelzése szerint a magyarok ezért gyakran *whom*-ot használnak ott, ahol az angolok *who*-t, *that*-et, de leginkább semmit sem mondanak.

A mindenáron *whom*-ot használó ember csak küldödi voltát árulja el (stilisztikailag hibázik), de aki *what*-ot használ *that* helyett, az nyelvtani hibát ejt. Ezt a tipikus magyar hibát a szerző azzal a tankönyvívri hipokrizissal (85) magyarázza, amely a magyar *Ez az a könyv, ami akkora botrányt kavart*-típusú mondatokról nem vesz tudomást. Könyveink az *amely* = *which, that, \emptyset* megfelelést sugallják, de tanulóink viszonylag ritkán akarnak *amely*-t használni, annál gyakrabban a Nádasdy által kollokvialis köznyelvnek nevezett *ami*-t. (Nádasdy eme állítását bizonyítja az is, hogy a fent említett 103 diák közül az *Ez az a könyv, ami akkora botrányt kavart* mondatot 84-en nem változtatták meg, tehát jónak tartották, s csupán 10-en változtatták az *ami*-t *amelyik*-re, s 9-en *amely*-re.) A célnyelvi hiba forrása ebben az esetben tehát az, hogy a tananyag nem a valóságos, hanem a

„helyes” anyanyelvi formákra épült. Nádasdy azzal, hogy a g y a k o r i s á g pedagógiai fontosságára irányítja figyelmünket, olyasmit tesz, amit a legjobb angol nyelvvtanok is ritkán tesznek csak (vö. Kontra 1978), s ami jóval cikkének születése (ha nem is megjelentése) után lett csak része a külföldi kontrasztív nyelvészeti gondolkozásnak (vö. Krzeszowski 1981).

Éppen a gyakorisági szempont az azonban, amit Nádasdy nem alkalmazott következetesen. Az irodalmi magyar leírásában (80–81) azt állítja, hogy (1) és (2) között nincs jelentésbeli különbség

- (1) *Megjött a z a kollégám, aki külföldön volt*
 (2) *Megjött a kollégám, aki külföldön volt,*

s azt is állítja, hogy (2) „teljesen normális” mondat. Szerinte eme előre mutató szavak csupán fakultatívan szerepelnek a kijelölő értelmű mellékmondatokban. Mindkét állítása túloz.

A korábban említett 103 diákot megkérdeztem, hogy szerintük (2)-nek mi a jelentése? A? B? Vagy mind a kettő?

- A) *Számos kollégám közül az jött meg, aki külföldön volt.*
 B) *Megjött a kollégám. (Egy kollégám van csak.) Korábban külföldön volt.*

59 diák szerint a mondat A)-t jelenti, 31 szerint B)-t, 13 diák szerint pedig a mondat két-értelmű, A)-t s B)-t egyaránt jelenti. Vagyis sokak szerint (2) valóban kijelölő értelmű; kevesebben, de elég sokan úgy gondolják azonban, hogy nem az; s a megkérdezetteknek alig több mint 10%-a véli csak úgy, hogy (1) és (2) szinonimok. Másképp: 103 megkérdezett magyar diák közül legalább 31 szerint (1) és (2) nem szinonimok.

Nádasdy (2) mondata lehet, hogy „teljesen normális” mondat, de nem túl gyakori. 102 diákkal töltettem ki az alábbi kérdőívet:

Jelölje meg X-szel, hogy egy-egy párban melyik a gyakoribb (gyakrabban használt vagy gyakrabban hallható) mondat. Példa:

- X *Ahol rosszul dolgoznak, rosszul is keresnek.*
 Hol *rosszul dolgoznak, rosszul is keresnek.*

Ha egy pár mindkét tagja egyformán gyakori, írjon X-et mindkét mondat elé.

Példa:

- X *Felkapta a gyereket a földről.*
 X *Fölkapta a gyereket a földről.*
 1. *Beszélj azzal az emberrel, akivel akarsz!*
Beszélj az emberrel, akivel akarsz!
 2. *Sándor bácsinak három fia van. Tegnap késve érkezett a temetésre a fia, aki eltörte a lábát.*
Sándor bácsinak három fia van. Tegnap késve érkezett a temetésre az a fia, aki eltörte a lábát.
 3. *Vedd meg azt a könyvet, amelyik tetszik!*
Vedd meg a könyvet, amelyik tetszik!
 4. *Ismeri a férfit, akít említettél.*
Ismeri azt a férfit, akít említettél.
 5. *Láttad azt az embert, aki utánad jött?*
Láttad az embert, aki utánad jött?
 6. *A Fácán sem az igazi kocsmá már, mint pár évvel ezelőtt.*
A Fácán sem az az igazi kocsmá már, mint pár évvel ezelőtt.

455 esetben (74,34%) a diákok a teljesebb formát tartották gyakoribbnak, 38 esetben (6,20%) a rövidebb formát, és 119 esetben (19,44%) a két változatot egyformán gyakornak tartották. Tehát e vizsgálat szerint az előre mutató az-os mondatokról a beszélők úgy vélik, hogy sokkal gyakoribbak. Megjegyzendő, hogy a szintaktikai körülmények is befolyásolják a gyakoriságot: más az „elhagyhatósági indexe” az előre mutató azt-nak és más a nem tárgyra mutató szónak (az, azzal stb.). A 3., 4. és 5. mondat esetében 96 „egyformán gyakori” értéket kaptunk (31%), az 1., 2. és 6. mondat esetében azonban csak 23-at (7,5%).

Miért fontos mindez? Ha feltesszük, hogy a kijelölő értelmű mellékmondatot tipikusan az vezet be a magyarban (s az ismertetett eredmények erre adnak némi alapot), akkor megjósolható, hogy az angolul tanuló magyarok (3) és (4) közül

- (3) *He knows the man you mentioned*
 (4) *He knows that man you mentioned*

(4)-et fogják gyakrabban használni. (3) és (4) ugyan egyformán grammatikus, de nem teljesen szinonim mondatok. Nádasdy joggal mondhatja erre, hogy a *that* mutatónévmás főlétesítő vagy túl gyakori használata nem tartozott szorosan vizsgálati területéhez. A magyar kontrasztív nyelvészetbe éppen általa behozott gyakorisági szemlélet fontosságát azonban egy ilyen „kitekintés” is jól mutatta volna.

A következő tanulmányban Stephanides-Diósy Éva² a névelők egy csoportját vizsgálja (The generic use of the article in English and Hungarian, 89—111), nevezetesen az általános („generic”) névelőket a definíció-szerű mondatokban (*A delfin emlősállat*), a hasonló mondatokban (*Úgy szalad, mint a nyúl*), a nem definíció-szerű mondatokban (*A tudós az elefántokat tanulmányozza*) és a nominalizált melléknévek előtt (*Az erősnek támogatnia kell a gyengét*).

A szerző angol példamondatait maga fordította magyarra (93) és az így kapott anyagot elemzi. Sok esetben használ * -ot a nyelvtanilag helytelen mondatok jelölésére, de ezek a megcsillagozott mondatok nem megjósolt hibákat jelölnek (mint például Varga László tanulmányában), s különösen nem megfigyelt hibákat (ilyesmi egyetlen szerzőnél sincs ebben a „hibaelemzés előtti” korszakból való kötetben). Ebben a tanulmányban a csillag csupán az egyes névelők disztribúciójának leírásához szükséges.

Varga László az újra-használt főnevek hangsúlyozását vizsgálja a két nyelvben (Differences in the stressing of re-used nouns in English and Hungarian, 113—122). A kötet legjobban megírt s egyben legrövidebb tanulmányában Varga a dialógusok kijelentő válaszmondataiban előforduló, újra-használt főneveket vizsgálja. Bemutat három olyan esetet, melyben az angol és a magyar hangsúlyszabályok hasonlóak, pl.:

- A) *Peter's bought an orange.*
 B) *And he's e a t e n the orange.*
 A) Péter vett egy narancsot.
 B) És meg is e t t e a narancsot.,

majd rátér a különbségekre.

Ha a válaszmondat rémája új igét és régi főnevet tartalmaz, s ezek nem kontrasztív hangsúlyúak, angolban a mélyszerkezeti ige felszíni realizációja kapja a mondathangsúlyt. A magyarban a felszíni ige akkor kap mondathangsúlyt (l. az előbbi példát), ha a főnév nem határozatlan tárgy vagy eszközhatározó, helyhatározó, vagy az állítmány része. Az újra használt főnév az állítmány része például ebben a párbeszédben:

- A) *We need more teachers.*
 B) *I'll b e a teacher.*
 A) Több tanár kell.
 B) (Én t a n á r leszek.

Varga — Nádasdyhoz hasonlóan — hibaelőrejelzéseket is ad, de csak az angolul tanuló magyarok esetében. Az iménti párbeszédet a magyar tanulók várhatóan *I'll be a t e a c h e r*-rel fejezik be, helytelenül (118).

Az eltérések vagy hibaforrások másik esete az, amikor a válaszmondat rémájában egy nem-kontrasztív hangsúlyú új ige és egy kontrasztív hangsúlyú régi főnév áll. Ekkor az angolban az igére esik a mondathangsúly, de a magyarban a főnévre.

- A) *He hates journalists.*
 B) *But he's just m a r r i e d a journalist.*
 A) Nem állhatja az újságírókat.
 B) De hiszen (pont) egy ú j s á g í r ó t vett feleségül.

Az előrejelzés szerint a magyarok a válaszmondat *journalist* szavára teszik a mondathangsúlyt.

Varga tanulmánya közvetlenül felhasználható a magyarországi angoltanárok munkájában is, s ezért — Nádasdyéval együtt — a kötet leghasznosabb írása. Elemzésének

² E cikk valódi szerzője H. Stephanides Éva; a kötetben a szerző neve tévesen szerepel.

érvényét további empirikus anyagon is meg kell vizsgálni. Lehetséges ugyanis, hogy a szerző által nem megfogalmazott, fordított irányú előrejelzések is helyesnek bizonyulnának egy korpusz-vizsgálat során (pl. az utolsó dialógust egy magyarul tanuló angol így fejezi be esetleg: *De hisz pont egy újságról vett feleségül.*)

Külön kell szólni a kötet bevezető tanulmányáról. Dezső László írása (English—Hungarian contrastive linguistic research in Hungary, 7—15) a hazai angol nyelvészet és a kontrasztív vizsgálatok történetének rövid vázлата, némi kitekintéssel az iskolai angoltanítás helyzetére. Sajnos, amit Dezső 1975 (?) körül írt, remélt (az általános iskola egészére kiterjedő angoltanítás megvalósulását), annak a tervét is régen „elfújta már a szél”. Caveat emptor, a 12. lapon a 4. bekezdés átugrandó!

Megdöbbenő Dezső írásának angolsága. Számítalan kisebb-nagyobb angol nyelvi hiba mellett eme alig több mint 8 oldalas írásban legalább féltucat olyan rész található, melyet angol anyanyelvű kollégám egyszerűen nem értett meg, vagy csak hosszas fej-törés után vélt érteni. Angolok számára érthetetlen a 8. oldal legalsó bekezdésének *The most difficult personal conditions* kezdetű mondatában az, ami magyarul valószínűleg „személyi feltételek” lenne. A 9. oldal közepén is eltér Dezső szövegének jelentése a szerző szándékától: angol kollégám tanácsátalanul mondta rá, hogy „I don't see how specialists are in the form of professional consultations” (Nem értem, hogy a szakemberek miként kerülnek szakmai konzultációk formájába). Mindez sajnos egy olyan kötetben található, amely — a borítón olvasható szöveg szerint — angoltanároknak és a magyarországi kontrasztív nyelvészet iránt érdeklődőknek van szánva. Könnyen lehet, hogy Dezső László egy „fordító” áldozata, de az Akadémiai Kiadó „termelési titkain” nem medítáló olvasó végülis csak arra a következtetésre jut, hogy a Hunglish nyelven írt tanulmány a kötet élén Dezső tollából származik.

Összegzésül: a kötet tartalmaz hat hasznos tanulmányt, melyek közül Nádasydy és Vargák a tanításban közvetlenül is felhasználható. A mai árak mellett 75 Ft-ért elég jó vásár, különösen akkor, ha tudjuk, hogy az angol—magyar kontrasztív kutatócsoport hét füzeté a nagyközönség számára nem hozzáférhető, s hogy a Dezső és Nemser szerkesztette 1980-as kötetet magas ára (500 Ft) sokak számára elérhetetlenné teszi.

Hivatkozások

- DEZSŐ, L. and W. NEMSER (szerk.), *Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
- ECKMAN, FRED R., *Markedness and the Contrastive Analysis Hypothesis*. *Language Learning* 27 (1977): 315—330.
- FISIAK, JACEK (szerk.), *Theoretical Issues in Contrastive Linguistics*. John Benjamins B. V., Amsterdam 1980.
- KONTRA MIKLÓS, *I like her, that woman*. *Nyelvpedagógiai Írások* 1 (1978): 158—165.
- KRZESZOWSKI, TOMASZ P., *Contrastive generative grammar: theoretical foundations*. Narr, Tübingen 1979.
- KRZESZOWSKI, TOMASZ P., *Quantitative Contrastive Analysis*. *Studia Linguistica* 35/1—2 (1981): 102—113.

KONTRA MIKLÓS

Falkné Dr. Bánó Klára: *Amerikai angol—brit angol* (Az amerikai angol sajátosságai és eltérései a brit angoltól)

Tankönyvkiadó, Budapest 1982. 147 l.

I. Amerikában nem úgy beszélnek angolul, mint Angliában. Hogy mennyire nem úgy, azt a saját bőrömon tapasztalhattam 1978. őszén, amikor 13 évi angoltanulás után (ebből az utolsó négy évben angoltanárként is működtem már) úgy éreztem magam Amerikában, mintha nem is angolul beszélő nép országában lennék. Ez az áldatlan állapot három hónapig tartott: ennyire volt szüksége a brit angolhoz szokott fülemnek az amerikai kiejtés „legzavaróbb” sajátosságainak megszokásához. Melyek voltak ezek? Az úgynevezett „flapped d” és a „kieső t”. Az első esetben a brit [t] helyén az amerikaiban [d] hallatszik hangsúly utáni helyzetben, két magánhangzó között (*water*), egy likvida és egy

magánhangzó között (*furtive*), vagy két likvida között (*myrtle*). Így a *writer* 'író' és *riders* 'lovas' szavak Amerikában gyakorlatilag homofónok.

A hangsúlyos szótag utáni [nt] hangkapcsolatból a [t] általában kiesik: a *twenty* 'húsz' szó Angliában általában [ˈtwenti], Amerikában általában [ˈtwɛni] kiejtésű. Az amerikai angol (AA) eme sajátága következtében az *inter-* 'között' prefixum és az *inner* 'belső' melléknak is homofónokká válhatnak, amint erről meggyőződünk akkor, amikor a bloomingtoni Ural-Altaji Tanszéken Belső-Ázsiáról (*Inner Asia*) előadást hallgató, földrajzilag igencsak tájékozatlan golyák megkérdezték tanárukat, hogy: *Where is* [mər'eɪfə]? Értvén ezen azt, hogy mi és mi közt van e furanévű vidéke a Földnek?

Ellentétben az egyéb amerikai kiejtési sajátágokkal (pl. a mindenhol kiejtett és retroflex [r]-rel, az *ant* szóval azonosan ejtett *ant*-tel stb.), e két említett amerikai specifikum nekem hónapokig komoly megézési nehézségeket jelentett. Ha hihetünk Daniel Jonesnak (1962. 359), a kieső t a brit angol anyanyelvűek számára is gyakran megnehezíti az AA megértését.

A brit angolon (BA) nevelkedett külföldi viszonylag hamar (1-2 év alatt) amerikanizálhatja kiejtését Amerikában, ha van hozzá füle és szája. A szóhasználati briticizmusoktól való megszabadulás azonban sokkal hosszadalmasabb folyamat. Rendszeres és állandó tanulás esetén is hosszú évekig eltarthat eme „alattomos” lexikai briticizmusoknak az amerikai megfelelőekkel való kicserélése. Az amerikai angolon nevelkedett külföldinek valamivel könnyebb dolga lehet Angliában, hisz az AA hatása jóval nagyobb a BA-ra, mint a brité az amerikaiára.

Az angol két fő változatát összevető munkák nemcsak Amerikában és Angliában fródtak, hanem — érthető módon — olyan, nagy hagyományú angoltanítással rendelkező országokban is mint amilyen Svédország (Allwood 1964) és Lengyelország (Lawendowski és Pankhurst 1975).

Magyarországon több mint fél évszázaddal ezelőtt a budapesti böcsészkarai dékán, Melich János, emelt hangon közölte a diákösztöndíjjal Amerikába készülők Országgh Lászlóval, hogy valószínűleg elment az esze, ha Shakespeare Angliája helyett a gengszterek hazájába akar menni, ahol ráadásul korcs nyelven beszélnek az emberek. Ha lassan is, de lekopott a „korcs” jelző az „amerikai angol” elől hazánkban. Segíthetett ebben nemcsak a józan ész, hanem Magay Tamás és Lukácsné Láng Ilona Anglicizmusok—Amerikanizmusok c. könyve (1966), Országghnak az AA-t és a BA-t összevető fejezete (1972. 117—150), meg az is, hogy Országgh Angol—magyar kéziszótárának legújabb kiadása (1981) — először a magyar lexikográfia történetében — körülbelül 4000 címszónak a brit mellett az amerikai kiejtését is feltünteti már.

2. Falkné Bánó Klára könyvét azzal a céllal írta, hogy a brit angolt tanuló magyarok számára megkönnyítse az amerikaiakkal való társalgást, s hogy röviden összefoglalja a két változat „eltérő tendenciáit” (6).

A bevezetés és a tárgy meghatározása után (5—10) négy fő fejezetre oszlik a könyv: I. Kiejtés (11—25), II. Helyesírás (27—30), III. Leíró nyelvtan (31—47) és IV. Szókincs (49—87). Ezeket egy témakörök szerinti szójegyzék (89—101) és index (103—115) követi, valamint egy függelék (117—143) és a mindössze 38 tételt tartalmazó bibliográfia (145—147).

Mivel Falkné könyve nagy példányszámban jelent meg (9700), s e recenzió terjedelme korlátozott, a következőkben elsősorban kiegészítő és helyesbítő megjegyzéseket fogok tenni, s nem a könyvnek kétségtelenül meglévő pozitívumait fogom elsorolni.

3. Könyvének a kiejtést tárgyaló részében Falkné Windsor Lewis (1972) szótára „nyomán” (12) jelöli a magánhangzókat. Az esetenkénti eltéréseket seholsem indokolja meg. Sajnálatos, hogy három esetben (a brit *girl*, *not* és *go* szavak megánhangzóinak jelölésében) eltér Országgh (1981)-től, vagyis a nálunk legjobban ismert átírási rendszertől. Egyenesen zavaró viszont az, ahogy Kenyon és Knott-tal (1953: xix), Francisszal (1958. 105) és magával a „nyomon követett” Windsor Lewis-szal is ellentétben Falkné az amerikai *father* és *not* szavak alsó nyelvváltságú, centrálisan képzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzóját nem egységesen [ɑ]-val jelöli, hanem az elsőt [ɑ:] -val, a másodikét [ɑ]-val.

Nem lehet egyetérteni azzal, ahogy a szerző az [r]-et tartalmazó amerikai szavakat átírja, ugyanis — ellentétben az imént említett sztenderd munkákkal, s megint mindenféle megokolás nélkül — például a *bury* szót nem [ˈbɛri]-nek hanem [bʌɪ]-nek írja át (17). Az ő átírásait olvasva vajon honnan tudná az ember, hogy a [hʌɪ] a *hurry*, a [vʌɪ] viszont a *very* szó kiejtése? E két szó első magánhangzói ugyanis különböznek az amerikai kiejtésben is.

Nem mond sokat az olvasónak az a megjegyzés, hogy az AA *better* szó közepén hallható hang, egyes nyelvészek szerint a «t» fonéma egy változata (allofónja), mások szerint a «r» fonéma allofónja” (18). Ez az állítás ugyanis a nyelvésznek túl keveset mond, a nyelvtanulónak pedig valami olyasmit, amire nem kíváncsi. A nyelvtanulót az segítette volna, ha a szerző kimondja, hogy a *writer* és a *rider* g y a k o r l a t i l a g homofónok az átlagos sebességű, kollokvialis AA beszédben.

Az eltérő amerikai és brit kiejtésű szavak listájából (19—20) hiányzik a *status* szónak igen gyakori [ˈstætəs] ejtése és az *anti*- és *semi*- prefixumoknak [ˈæntər] és [ˈsemaɪ] ejtése.

Nem említi a könyv szerzője, hogy a BA-ban három külön magánhangzóval ejtik a *marry*, *Mary* és *merry* szavakat, de Amerika közép-nyugati részén, vagyis az úgynevezett „General American”-ben mindhárom szót egységesen [ɛ]-vel ejtik, aminek az az oka, hogy a *man* és a *men* szavak magánhangzóinak különbsége [r] előtt neutralizálódik.

Helytelen a 18. oldalon a b) pontban megadott szabály, mely szerint „intervokális helyzetben az *nt*, *tl*, *nd* hangkapcsolatban jellemző a «t», illetve «d» kihagyása a társalgási nyelvben”. Ha ez így lenne, a *contain* szó t-je is kiesne. De nem esik ki, mert hangsúlyos magánhangzó előtt (s nem után!) áll.

4. A helyesírással kapcsolatban két megjegyzést kell tenni Falkné könyvéről: 1. a szerzőt félrevezették forrásai a 28. oldalon levő *practise*: *practice* dolgában. Mindkét írásmód használatos Amerikában mind főnévként, mind igeként. 2. Levélbeli megszólító formula végén nem mindig áll kettőspont Amerikában, hanem csak a hivatalos (= formal) levelekben. A barátjának Amerikában éppúgy *Dear John*, kezdetű levelet ír az ember, mint Charles és Diana országában.

5. A nyelvtani eltérések között említi Falkné azt, hogy az amerikaiak a *get* ige múlt idejű participiumául a *gotten* formát használják, de csak akkor, „ha a jelentése «megszerez»” (31). Ennél bonyolultabb a helyzet, noha a szerző mentségére szól, hogy még a legátfogóbb angol nyelvtan (Quirk et al. 1972. 115) sem tárgyalja a kérdést megfelelően. A *gotten*-t legalább öt esetben használják Amerikában: 1. *I've gotten a new shirt.* ('acquired'); 2. *I would have got | gotten him to do it.* (*get*-causative); 3. *He's gotten fired again.* (*get*-passive; itt a *He's got fired again.* rossz mondat az AA-ban); 4. *It's gotten cold.* ('become'); és 5. *I should have gotten off the bus.* és *He should have gotten to South Bend by now.* (vagyis a *get* + adverbial participle szerkezetekben és a 'move to or from a specified point or in a particular direction' jelentésű *get* esetében).

6. A szókinésbeli eltérések a legnagyobbak a BA és az AA között, s ezek sorát Falkné egy kitűnő példával indítja: egy angol kislány ártatlanul megkért egy amerikai fiút „to knock her up at 7 in the morning”, mire a fiú szellemes válasza így hangzott: „Why not now?” A kislány arra kérte a fiút, hogy kopogtatással ébressze fel reggel, a fiú angoljában viszont a *knock somebody up* jelentése 'felcsinál'. Egy másik eset, a saját gyűjtésemből: angol hölgy Kaliforniában pénzt szeretne felváltani, s ezt mondja egy pénztárosnak: *Could you spare me some change, please?* A pénztáros zavartan néz rá, hisz tőle nem szokás kéregetni.

E fejezetben a szerző anyagát három csoportra bontva mutatja be. Az elsőbe a 17. század eleji BA-ból megőrzött szavak és jelentésbővüléseik tartoznak (pl. *fall* 'ősz' Shakespeare-nél és ma az AA-ban, szemben a BA *autumn*-mal), a másodikba az indián, holland, francia, spanyol, német és afrikai nyelvekből átvett szavak (pl. *totem*, *cookie*, *prairie*, *rodeo*, *hamburger*, *banjo*), a harmadikba a különféle szóalkotási módokon létrejött szavak (pl. to pick up > pick-up 'kisebb teherautó', *horse opera*, *gasoline* > *gas*, *UNESCO*, *cinerala* stb.). Kár, hogy ez utóbbi rész nem tartalmazza azokat a példákat, amelyek Országának (1975) a -tel végű szavakról és Lotz Jánosnak (1976) a -rama végű szavakról szóló cikkében található.

Nem biztos, hogy a lexikai különbségek bemutatásának az a legjobb módja, ha felsoroljuk, hogy pl. a *plaza* a spanyolból került az AA-ba s 'köztér, piac tér' a jelentése (69), hogy a *teach-in* szófajváltással főnevesült s jelentése — Falkné szerint — 'érdekes témáról tartott vita vendég előadóval egyetemen, főiskolán' (76), vagy hogy a valamelyik indián nyelvből kölcsönözött *caucus* 'pártbizottsági jelölő gyűlés'. Az első esetben a *plaza* és a *square* különbségét kellett volna érzékeltetni (lehetőleg nem a különbségeket összehasonló magyar fordítással, hanem angol definícióval és példákkal), a másodikban a Barnhart Dictionary of New English 1963—1972 gazdagon illusztrált példáin (*bike-in*, *camp-in*, *eat-in*, *gay-in*, *mail-in*, *prance-in*, *study-in*) lehetett volna bemutatni egy új és produktív AA szóalkotási módot, a harmadikban pedig a fordítás annyira félrevezeti a mai magyar

olvasót, aki — valljuk meg — édeskeveset tud az amerikai politikai életről, hogy jobb lett volna jelentését meg sem adni. Akkor viszont minek bevenni a könyvbe? — teheti fel bárki a kérdést. Véleményem szerint a *caucus*-nak helye van egy olyan könyvben, amely az AA-ról szól, de ha be vesszük, meg kell magyaráznunk, hogy mit jelent, még akkor is, ha ez esetleg fél oldalas „kulturális kitérőt” igényel.

7. Könyvében a szerző seholsem határozza meg, hogy mit ért amerikanizmuson. Ebből aztán az következik, hogy az AA és a BA eltéréseinek vizsgálata közben többször az azonos szókról ejt szót, például a 84. oldal g) pontjában „amerikai eredetű, de már a brit angolban is évtizedek óta meghonosodott” kifejezéseket találunk.

Jelzészertően még néhány probléma:

1. Nem sokat mond az olvasónak, hogy az AA *rooster* BA megfelelője *cock*, s hogy magyarul mindkettő *kakas* (89). Praktikus, nyelvtanulói szempontból az is fontos, hogy a *cock* az AA-ban valakinek a farkát, pöcsét, vagy faszát jelenti. Ország a szót „közönséges” stílusminősítéssel közli — méltán. Ha szelídlelkűbb olvasóim esetleg megdöbbentek az előbbi felsoroláson, képzeljék el, hogy megdöbbentenének saját maguk egy amerikait, akivel *rooster* helyett *cock*-ról társalognának. Az ilyen esetekben jó lett volna valamilyen figyelmeztető jelet, például □-et használni.

2. A szókinés képlékeny. Ma már ritkán hívják az AA-ban *washroom*-nak az illemhelyet (92), helyette középületekben leggyakrabban a *restroom*, a lakásokban, lakóházakban pedig a *bathroom* járja.

3. Nem felel meg a tényeknek, hogy az AA-ban az *Excuse me?*, a BA-ban a *Pardon?* a módja a nem értett szövegre való rákérdezésnek (99). Legfeljebb az lehet igaz, hogy az amerikaiak gyakrabban élnek az előbbi formával, s az angolok inkább az utóbbit kedvelik. Ez is csupán a *impressió* azonban mindaddig, amíg valaki nyelvészeti és statisztikai szempontból is hitelt érdemlően be nem bizonyítja, hogy valóban ez a helyzet. Johansson (1979) például számos esetben bemutatja, hogy az AA és a BA közötti nyelvtani különbségek tradicionális leírását ki lehet egészíteni és pontosabbá lehet tenni.

4. Nagyvonalú szimplifikálása a tényeknek azt állítani, hogy az amerikaiak *Excuse me!*-t mondanak miután ráléptek valaki lábára, a britek viszont (*I'm*) *sorry*-t (99). Borkin és Reinhart (1978) úttörő jelentőségű tanulmánya szerint ugyanis az *excuse me*-t akkor használja az amerikai, amikor az etikettnek egy múltbeli vagy nyomban bekövetkező megsértése miatt, vagy valami más apróbb sértés miatt kér bocsánatot. Az (*I'm*) *sorry* viszont a beszélő vagy a beszédpártnak által elszenvedett kellemetlenség feletti döbbenet (= *dismay*) vagy sajnálkozás kifejező eszköze.

8. Jó, hogy a Függelékben részleteket közöl a szerző az amerikai A. H. Marckwardt és az angol R. Quirk „A Common Language” című, 1964-i művéből és az International Herald Tribune „nyelvművelő rovatából”. Ez utóbbiban különösen tetszik, hogy a szemelvények 1981. január 5-i cikkel zárulnak, ami egy Magyarországon 1982. közepén megjelent könyv esetében nem kis dolog.

Kár viszont, hogy Falkné Bánó Klára a nálunk hozzáférhető szakirodalomnak sem vette jelentős részét figyelembe (pl. *American Speech, Language, English Studies*, az 1961. utáni angol szavak Barnhart-szótárai stb.), s hogy könyvét csupán brit angol anyanyelvű emberrel lektoráltatta, amerikaival nem. Bizony elkelt volna egy amerikai lektor is! Így munkájáról nem mondhatunk mást, mint hogy az is egyike a „félkomoly” könyveknek. Ennél többre futja már Magyarországon is...

KONTRA MIKLÓS

Irodalom

- ALLWOOD, MARTIN S., *American and British: A Handbook of American-British Language Differences*. Mulsjö, Sweden. Anglo-American Center. 1964.
- The Barnhart Dictionary of New English 1963—1972. Clarence L. Barnhart, Bronxville, N. Y., 1973.
- The Second Dictionary of New English. Barnhart Books, Bronxville, N. Y. 1980.
- BORKIN, ANN és SUSAN M. REINHART, *Excuse Me and I'm Sorry*. TESOL Quarterly 12 (1978): 57—69.
- FRANCIS, NELSON W. *The Structure of American English*. The Ronald Press Company, New York. 1958.
- JOHANSSON, STIG, *American and British English Grammar: An Elicitation Experiment*. English Studies, Vol. 60 No. 2 (1979): 195—215.

- JONES, DANIEL, *An Outline of English Phonetics*. Ninth edition (reprint, with further alterations). W. Heffer and Sons Ltd., Cambridge 1962.
- KENYON, JOHN SAMUEL és THOMAS ALBERT KNOTT, 1953. *A Pronouncing Dictionary of American English*. G and C Merriam Company Publishers. Springfield, Mass. 1953.
- LAWENDOWSKI, B. és J. PANKHURST, *British and American English: A Comparison of the Grammar and Vocabulary*. PWN, Warszawa 1975.
- LOTZ JÁNOS, A *-rama* képző az amerikai angol nyelvben. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest 1976. 317—319.
- MAGAY TAMÁS—LUKÁCSNÉ LÁNG ILONA, *Anglicizmusok—Amerikanizmusok*. 5000 angol szólás és kifejezés, Terra, Budapest 1966.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ, *Bevezetés az amerikanisztikába*. Tankönyvkiadó, Budapest 1972.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ, *On a new morpheme*. *Studies in English and American*, Vol. 2 (1975): 371—377.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ, *Angol—magyar kéziszótár*. Tizedik, újból átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.
- QUIRK, RANDOLPH et al., *A Grammar of Contemporary English*. Longman, London 1972.
- WINDSOR LEWIS, J., *A Concise Pronouncing Dictionary of British and American English*. Oxford University Press, London 1972.

David Stampe: A Dissertation on Natural Phonology

IULC, Bloomington 1979. xxv + 84 l.

Az ismertetésre kerülő mű három részből áll. A középső, legterjedelmesebb rész (1—74) a szerző 1973-ban írt doktori disszertációját tartalmazza. Ezt megelőzi, egyfajta bevezetés gyanánt, egy 1969-es cikke (*The Acquisition of Phonetic Representation*, i—xxv). A kötetet záró *Afterthoughts* című rész (75—84) lábjegyzetszerűen tartalmazza a szerző elméletében 1973 óta bekövetkezett változások összefoglalását. Ismertetésünkben a középső rész, a szorosán vett disszertáció bemutatására fogunk szorítkozni, de a főbb pontokon utalni fogunk a Vennemann-féle „természetes generatív fonológia” megfelelő megállapításaira, ezzel próbáljuk a Stampe-féle elméletet a maga tudománytörténeti kontextusába ágyazni.

1. Egy nyelv fonológiai rendszere Stampe szerint univerzális fonológiai folyamatok egy velűnkszületett rendszerének maradványa. A nyelvvelsajáttítás során a gyermek nyelvi tapasztalatainak fényében egyes folyamatokat elnyom, másokat módosít, ismét másokat fenntart: alapján véve így alakítja ki magában az adott nyelv fonológiai rendszerét. Kiinduló („nyelv-ártatlan”) állapotában a velűnkszületett fonológiai rendszer a beszédre vonatkozó megszorítások teljességét fejezi ki: fonológiai folyamatok egy teljes, határtalan és rendezetlen halmazát tartalmazza. A legszélsőségesebb folyamatok rendszerint csak a nyelvvelsajáttítás kezdetén, egészen kis gyermekeknél figyelhetők meg: a hangsúlytalan szótagok törlése, a mássalhangzókapcsolatok és a koartikulációk drasztikus egyszerűsítése, az obstruensek laza (zöngés) zárhangokként történő realizálása, a nyelvvel képzett mássalhangzók koronalizálása, a magánhangzók [a]-ban való egybeesése jellemzi a nyelvvelsajáttítás kezdeti szakaszát. A felnőtt fonológiai rendszere megtartja a velűnkszületett rendszer mindazon vonásait, amelyek az adott nyelv kiejtésének elsajáttítása során érintetlenek maradtak. (Hangváltozás akkor következik be egy nyelvben, ha a gyerekek elmulasztja egy olyan velűnkszületett folyamat elnyomását, amely a sztenderd nyelvben — a felnőttek nyelvében — nem működik.)

2. A fonológiai folyamatok olyan mentális műveletek, amelyek az egyén beszéd-képessége számára nehézséget jelentő hangok vagy hangszekvenciák egy osztályát egy minden tekintetben azonos, de az illető nehézséget nélkülöző osztállyal cserélik fel. A fonológiai folyamatok két fajtáját különböztethetjük meg. A kontextustól független (context-free) folyamatok általában formális, lassú beszédben, a kontextustól függő (context-sensitive) folyamatok ellenben rendszerint informális, gyors beszédben működnek. A mögöttes ábrázolásokat meghatározó folyamatok főképpen (bár egyáltalán nem kizárólag) kontextustól függetlenek (paradigmatikusak), míg a csupán felszíni ábrázolásokat meghatározók túlnyomórészt kontextustól függők (szintagmatikusak).

Az allofónok olyan hangok, amelyek nem fordulnak elő mögöttes (fonemikus) ábrázolásokban, hanem csak felszíni (fonetikai) ábrázolásokban szerepelnek egy kontextus-

tól függő „allofonikus” folyamat következtében. Allofonikus folyamatnak nevezzük azokat a folyamatokat, amelyek a nyelv mögöttes fonológiai ábrázolásaiban nem szereplő hangokat hoznak létre. A természetes fonológiában bizonyos hangoknak egy nyelv mögöttes fonológiai ábrázolásaiban való nem-előfordulása annak tudható be, hogy a nyelv fonológiai rendszerének egy folyamata az adott hangot eltávolította onnan (átalakította valamely más hanggá). Az „allofonikus” folyamat fogalma ennél fogva olyan (tetszőleges) folyamatokra utal, amelyek a rendszer egy általánosabb folyamata által korábban eltávolított hangokat hoznak létre (részletesebben lásd alább, a 4. pontban).

3. Stampe és Vennemann egyaránt úgy vélik, szemben a generatív fonológia eredeti álláspontjával, hogy nincs különbség a fonetikailag motivált szabályok (Stampe terminológiájával: természetes folyamatok) és a szótári redundanciaszabályok között. Minden természetes folyamat mind a mögöttes szinten, mind pedig a levezetések során működésbe lép, illetve érvényesül (Stampe esetében bizonyos megszorításokkal, lásd a 4. pontot). Másfelől mindkét elmélet különbséget tesz a sztenderd generatív fonológiában ’fonológiai szabályok’-nak nevezett szabályok két fajtája között. Stampe-nél ez a megkülönböztetés a természetes fonológiai folyamatok (amelyek szerinte velünk születettek) és a tanult fonológiai szabályok között áll fenn. Egy példa a természetes folyamatokra az angol [th] és [t] közötti alternáció: az előbbi hangsúlyos szótag kezdetén, az utóbbi /s/ után fordul elő. Tanult szabály viszont az angolban a /k/—/s/ és a /g/—/j/ alternáció a (neo)latin eredetű szavakban: *electric* [k] ’elektromos’ — *electricity* [s] ’elektromosság’; *pedagogue* [g] ’pedagógus’ — *pedagogy* [j] ’pedagógia’. (Stampe szellemes megjegyzése szerint a folyamatok olyan megszorítások, amelyeket a beszélő hoz magával a nyelv számára, míg a szabályok olyan megszorítások, amelyeket a nyelv hoz magával a beszélő számára.)

E kétféle szabálytípust többek között az alábbiak jellemzik: Először, a tanult szabályok érzéketlenek a nyelvbotlásokra, míg a folyamatoknak a nyelvbotlás előfordulása után is működniük kell. Így a *Scotch tape* [skoč thepp] ’egy magnószalag-márka’ kifejezésből [kħəč stepp] lesz, ahol a hehezet elhelyezése a szókezdetek eltévesztése után történik meg; ellenben a *cynical guys* [sinik] gayz] ’cinikus fickók’ nyelvbotlásos formája [ginik] sayz], nem pedig *[jinik] kayz] lesz, tehát a tanult szabály nem működik a szókezdő mássalhangzók összecserélése után. Másodsor, egy egynyelvű beszélő számára nehézségbe ütközik egy természetes folyamat elfojtása: angol anyanyelvűek nehezen tudják megtanulni, hogy ne hehezettel ejtsék a megfelelő helyzetű zöngétlen zárhangokat, ha idegen nyelvet tanulnak, ugyanakkor könnyűszerrel ejtenek ki olyan „szavakat”, mint pl. *electricity*. Harmadsor, egyes természetes folyamatok fakultatívak is lehetnek (pl. az amerikai angol „flapping”: a beszélők mondhatnak [prithij]-t [priri:] helyett a *pretty* ’csinos’ szóban), a tanult szabályok viszont sosem fakultatívak: az *electricity* ejtés nyelvi tréfa, nem valódi lehetőség. Végül, a tanult szabályok gyökeres változásokat hozhatnak létre, pl. /k/ helyett /s/, míg a természetes folyamatok minimális helyettesítéseket hajtanak végre.

Hasonló (de nem teljesen azonos) különbségtétellel találkozunk a Vennemann-féle természetes generatív fonológiában. Itt a fonetikailag motivált szabályok és a morfoszintaktikai motivációjú szabályok között áll fenn a kettősség. Az előbbieket megfelelően Stampe természetes folyamatainak: olyan szabályok, amelyek kizárólag fonetikai terminusokban megadhatók, tehát csak fonológiai jegyek és fonológiai határjelölők (szótághatár és szünet) szerepelnek bennük; olyan szabályok, amelyek fakultatívak lehetnek, de kivételekkel nem rendelkezhetnek (még ’látszólagos’ kivételekkel, azaz más, rájuk következő szabályok által létrehozott „kivételekkel” sem); továbbá fonetikai funkcióval rendelkező, univerzálisan természetes szabályok egy véges halmazához tartoznak. A másik szabálytípus (ezeket Hooper, a természetes generatív fonológia másik jeles képviselője morfofonikus szabályoknak nevezi) Stampe tanult szabályainak felel meg. Fomális megadásukhoz mindig szükség van valamilyen nem-fonetikai információra, tehát morfológiai vagy szintaktikai kategóriacímekre, diakritikus jegyre, vagy nyelvtani határjelölőre (pl. szóhatárra). Így például a Stampe példájában szereplő *k* → *s* típusú tanult szabály csak neolatin eredetű szavakban működik: ez diakritikus jegy alkalmazását teszi szükségessé. Az ilyen szabályok alól lehetnek kivételek: általában vannak is. Funkciójuk nem fonetikai; gyakran grammatikai vagy szemantikai (pl. egy bizonyos morfológiai kategória jelölése). Más esetekben funkciótlannak alternációkról van szó, amelyek régvolt természetes folyamatok maradványai, s amelyek emiatt különösen alkalmasak arra, hogy analógiás kiterjesztéssel új funkciót nyerjenek, vagy analógiás kiegyenlítődé révén eltűnjenek. Funkciójukból következően az effajta szabályok fonetikai szempontból nem szükségképpen természetesek.

Az említett, mindkét elméletben megtalálható különbségtétel igen jelentős a fonológiai és morfológiai jelenségek megértése, a 'természetes' szabályok tanulmányozása és a történeti hangváltozások megmagyarázása szempontjából. Ebben a fontos vonásban tehát Stampe természetes fonológiája és Vennemann természetes generatív fonológiája megegyezik, más szempontból viszont, különösen a mögöttes (szótári) alakok számára kijelölt ábrázolási szint megválasztása tekintetében, lényegesen eltérnek egymástól.

4. Stampe három elvet ad meg, amelyek a mögöttes alakok megválasztását szabályozzák:

- (1) Egy alak mögöttes ábrázolása csak annyira absztrakt, amennyire valamennyi természetes fonológiai folyamatok révén levezethető felszíni formájának kiejtése ezt szükségessé teszi.
- (2) A fonológiai ábrázolások minden szinten teljesen jellemzettek (specifikáltak): $n e m$ archiszegmentálisak.

Ez utóbbi elv szerint pl. az angolban egy /s/-t követő zárhang [–zönge] jeggyel rendelkezik, nem hagyható benne üresen a [zönge] jegy értéke. Ezen a ponton egyetértés mutatkozik Stampe és Vennemann között, viszont a természetes generatív fonológián belül nézeteltérés van Vennemann és Hooper között, vö. Joan B. Hooper, *The archi-segment in natural generative phonology*: *Language* 51 (1975): 536–560.

- (3) Fonetikai szegmentumok egy osztálya ki van zárva a mögöttes ábrázolásokból, ha:
 - (a) kimerítően levezethető az adott nyelvben működő természetes folyamatok révén, és
 - (b) van egy paradigmikus folyamat, amely eltávolítja ezt a szegmentum-osztályt.

A 'paradigmatikus folyamat' kifejezés olyan kontextustól független szabályra utal, amely a mögöttes ábrázolásokon működik, és a nyelvben előforduló fonémák előszámolására szolgál. Így ha egy L nyelvben minden obstruens-fonéma zöngétlen, és zöngés obstruensek csak intervokális helyzetben fordulnak elő, akkor L-ben van egy (4) alakú paradigmikus folyamat, amely a mögöttes ábrázolásokon működik, megelőzve a felszíni alakok levezetésében szereplő (5) szintagmatikus folyamatot:

- (4) [– szonoráns] → [– zönge]
- (5) [– szonoráns] → [+ zönge] / V__V

A paradigmikus folyamat megállapítást tesz L fonémarendszerétől és kizárja a zöngés obstruenseket a szótári ábrázolásból. Így Stampe elméletében a szótárban allofonikus váltakozás nem jelenik meg.

Vennemann megfogalmazása szerint a természetes generatív fonológia célja „univerzális megszorítások egy rendszerének felállítását, amely eléggé erős ahhoz, hogy a nyelvést egy nyelv elemzésekor rákényszerítse egy olyan nyelvtan megalkotására, amely közvetlenül modellálja az illető nyelv alapjául szolgáló generatív és analitikus képességek mentális reprezentációját” (Theo Vennemann, *Phonological uniqueness in natural generative grammar*: *Glossa* 6 [1972]: 105–116, 110. l.). E cél elérése érdekében Vennemann a nyelvtanok fonológiai alkotórészére vonatkozólag két feltételt fogalmaz meg: a 'rendezetlenségi feltételt' (No Ordering Condition) és az 'erős természetességi feltételt' (Strong Naturalness Condition). A NOC kimondja, hogy a fonológiai szabályok nem lehetnek külsőlegesen rendezettek (extrinsically ordered), hanem tetszőleges sorrendben működnek, ami azt jelenti, hogy egy szabály minden egyes alkalommal működésbe lép, amikor a szóbanforgó alak kielégíti a szabály szerkezeti leírását. „A külsőlegesen rendezett szabályok elleni tilalom — írja Vennemann — természetes módon végetvet a transzformációs-generatív fonológusok kedvenc időtöltésének, ami annak a kérdésnek föltevéséből és megválaszolásából áll, hogy 'Miből származik x '? Ha x nem valamely y nyilvánvalóan szabályos (szabállyal generált) pozicionális variánsa, x nem 'származik' semmiből; a természetes generatív fonológiában tehát komolyan vesszük a Postal-féle Természetességi Feltételt” (i. m. 111). Az ilyen értelemben komolyan vett természetességi feltétel (az SNC) az alábbi két követelményt támasztja:

- (6) a) A morféma nem-alternáló részeinek szótári ábrázolása azonos azok fonetikai ábrázolásával.
- b) A tövek szótári ábrázolása azonos a paradigma valamely tőallomorfiájával, plusz szuppletív szabályok egy (gyakran üres) halmazával.

Ázáltal, hogy a morféma fonetikai formájukban vannak feltüntetve a szótárban (ahol a 'fonetikai' jelző a fonetikai részletességnek azt a fokát jelenti, amely megnyilatkozásról megnyilatkozásra következetesen azonos), az ábrázolási szintek különválasztásának problémája megszűnik, mivel csupán egyetlen ábrázolási szint létezik. Az SNC-ből következik az is, hogy a természetes generatív fonológiában (akárcsak Stampe modelljében) nem tesznek különbséget szótári redundanciaszabályok és fonológiai szabályok között. Lássuk egy magyar példán, hogy ez mit jelent.

A magyarban a nazális-hasonulás szabálya meglehetősen általános szabály (folyamat), amely morfémán belül (mint (7)-ben) és morfémahatáron keresztül (mint (8)-ban) egyaránt működik:

(7)	<i>ember</i>	(bilabiális [m])	(8)	<i>van baj</i> [m]
	<i>szenved</i>	(labiodentális [m])		<i>honvéd</i> [m]
	<i>hinta</i>	(dentális [n])		<i>széntől</i> [n]
	<i>pony</i>	(palatális [ny])		<i>vén tyúk</i> [ny]
	<i>ringat</i>	(veláris [ŋ])		<i>mindenkor</i> [ŋ]

A transzformációs-generatív nyelvtanban külön-külön kell megfogalmazni a (7)-beli szabályszerűséget egy szótári redundanciaszabály (morfémaszerkezeti feltétel), a (8)-beli szabályszerűséget pedig egy fonológiai szabály formájában. A természetes generatív fonológiában, ezzel szemben, a nazálisok a szótárban is hasonult formájukban jelennek meg:

(9) [ember] [szenjved] [hinta] [ponyty] [ringat]

A nazális-hasonulás szabálya, mint minden fonetikailag kondicionált (fonetikai feltételeken alapuló) szabály, kétarcú: a szótári elemeken jólformáltsági feltételként működik, a levezetések során pedig generatív módon, amikor a szerkezeti leírását valamely hangsor kielégíti.

Az említett feltételek révén rendkívül konkrét fonológiai leírások jönnek létre, amelyekben minden szabály a nyelv felszíni alakjaira érvényes általánosítást fejez ki. A fonológiailag és morfo-szintaktikailag motivált szabályok közötti, fentebb említett különbség ugyancsak e feltételek automatikus következménye.

5. Visszatérve ismertetésünk tulajdonképpeni tárgyára, nézzük meg, hogyan kezelné Stampe a magyar nazális-hasonulás jelenségét. Az [n] → [m] (*van baj*) és az [n] → [ny] (*vén tyúk*) behelyettesítés Stampe rendszerében morfofonemikus, mert a magyarban nincsen olyan általános (paradigmatikus) folyamat, amely az /m/-t és az /ny/-t kizárná a mögöttes ábrázolásokból (mássalval: az /m/ és az /ny/ a magyarban fonémák, a fonéma-rendszer tagjai). Ezzel szemben az [n] → [m] (*honvéd*) és az [n] → [ŋ] (*mindenkor*) allofonikus folyamatok, mivel a [m] és a [ŋ] csak olyankor fordul elő, amikor hasonulás révén jön létre. Azok az általános folyamatok, amelyek kizárják a [m]-t és a [ŋ]-t a mögöttes ábrázolásokból, [m] → [m]/[n], illetve [ŋ] → [n]. A (7)-beli szavak szótári ábrázolása tehát Stampe szerint (10) lesz.

(10) [ember] [szenved] vagy [hinta] [ponyty] [ringat]
[szemved]

(Összehasonlításképpen: a strukturalista fonológia és a hagyományos magyar nyelvtani felvétel keretében a fenti szavak szótári alakja megegyezik a helyesírásnak megfelelő *ember*, *szenved*, *hinta*, *pony* és *ringat* alakokkal. A sztenderd generatív fonológiában a szóbanforgó nazálisok képzési hely szerint meghatározatlanul, az N morfofonéma — pontosabban a [+nazális] jegy — formájában jelennek meg a szótárban: *eNber*, *szeNved*, *hiNta*, *poNty*, *riNgat*.)

6. A nyelvek fonológiai rendszerének magyarázata, mint láttuk, Stampe szerint két lépcsőben történik. A közvetlen magyarázatot az univerzális fonológiai folyamatok szolgáltatják, ezek viszont a maguk részéről visszavezethetők bizonyos fonetikai okokra (minimális kiejtési nehézség, maximális hallás utáni megkülönböztethetőség). Mármint: a folyamatok, miközben a nehézségeket a maguk szempontjából megfelelően feloldják, összeütközésbe kerülnek más folyamatokkal. Stampe megfogalmazása szerint „beszéd-képességünk korlátaiból eredő nehézségeink leküzdésére a természet nem egyetlen koherens rendszert, hanem erősen specifikus és részlegesen egymásnak ellentmondó folyamatok egy halmazát bocsátotta rendelkezésünkre. Nem kétséges, hogy ezen folyamatok egymást keresztező célszerűsége egyszerűen a beszédképesség egymásnak ellentmondó tulajdonsá-

gait tükrözi, hiszen biológiai szempontból a beszéd szervek csak másodlagosan szolgálják a beszéd céljait. A beszélő állat nem tökéletesen alkalmas a beszédre. Sőt, még arra is csak tökéletlenül képes, hogy alkalmatlanságát a minimálisra csökkentő hangrendszereket fejlesszen ki" (42). Ennek ellenére a világ nyelvei meglehetősen jól megbirkóznak ezzel a feladattal. Az egymásnak ellentmondó folyamatok elfojtása, korlátozása, illetve megfelelő rendezése révén minden nyelv kialakítja a maga koherens, ellentmondásmentes fonológiai rendszerét. Ezek megismeréséhez azonban elengedhetetlen a mélyben munkáló folyamatok mibenlétének és működési elveinek feltárása.

SIPTÁR PÉTER